

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИИВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ФАРГОНА
ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

А.НУРМОНОВ, Ш.ИСКАНҲАРОВА

УМУМИЙ ТИЛШУНОСЛИК

Андижон-2014

Китоб Фаргона ва Андижон давлат Университетлари илмий
Кенгашлари томонидан нашрга тавсия этилган.

Масъул мухарирлар: А.Мамажонов ф.ф.д., профессор
А.Собиров филология фанлари доктори

Такризчилар: О.Бозоров филология фанлари доктори, профессор
С.Муминов филология фанлари доктори

*Мазкур укув кулланмасида тилишунослик назарияси буйича
кулга киритилган энг сунгги ютукҳарга таянилди. Китоб
филология факультети талабаларига мулжалланган бўлиб, ундан
магистрантлар, аспирантлар, ту соҳада изланиш олиб
бораётган ёш тадқиқотчилар фойдаланишлари мумкин.*

СУЗ БОШИ

Республикамиз мустакилликка эришгандан сунг таълим тизимини тубдан ислох килншга жиддий эътибор қаратилди. "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури тугрисида", "Таълим тугрисида"ги қонунларнинг қабул қилиниши ана шу эътиборнинг ёрқин далилидир.

Мустабид тузумдан қрилган ҳарсликларни янгилаш, уларнинг мазмунини жаҳон станхартлари талаблари ҳаражасига қутариш олимлар олдига энг долзарб вазифа қилиб қуйилди.

Мамлакатимиздаги барча олий укув юртлирининг филология факультетларида узок йиллардан буён "Умумий тилшунослик" қурен уқитиб қелинади. Мазкур қурс буйича шурулар даврида узбек тилида дастлаб С.Усмоновнинг, сунгра А.Баскаков, А.Содиқов ва А.Абдуазизовларнинг "Умумий тилшунослик"² ҳареликлари нашр қилинди. Бугунга қелнб бу қитоблар библиографик нодир асарларга айланиш билан бирга, мазмунан бугунги тилшунослик эришган ютуқларни узида ифодалай олмай қолди. Бу эса "Умумий тилшунослик" қурсини талаб ҳаражасида уқитишда бирмунча қийннчилик тугдирмоқда. Шунинг учун ушбу қурс юзасидан янги ҳарелик ва қулланмалар яратишга қатта эҳтиёж сезилмоқда. Ана шу амалий эҳтиёжни қондириш мақсадида қулингиздаги асар майдонга қелди.

Анъанага қура, "Умумий тилшунослик" қурси "Тилшунослик тарихи", "Тилшунослик назарияси" ва

Усмонов С. Умумий тилшунослик. Тошкент: Уқитувчи, 1972. ² Баскаков НА., Содиқов АС, Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. Тошкент: Уқитувчи, 1979.

"Тилни урганиш методлари" бўлимлариини уз ичига олар эди. "Тилшунослик тарихи" қурсиниинг узига ҳослигини эътиборга олиб, мазкур қитобда "Тилшунослик назарияси" ва "Тилни урганиш методлари" масалалари қамраб олинди. "Тилшунослик тарихи" ни алоҳида қурс сифатида

укитиш ва бу курс юзасидан яра тилган кулланмани алохида нашр килиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланди.

Ушбу асарни ёзишда муаллифлар тилшунослик назарияси бўйича кулга киритилган энг сунгги ютуқларга асосландилар. Китобни яхшилаш юзасидан билдирилган ҳар қандай истак ва мулоҳазаларни муаллифлар мамнуният билан қабул қиладилар.

ТИЛНИНГ ИЧКИ ТУЗИЛИШИ

Система хакида маълумот

Бизни куршаб турган олам бир бутунлик, яъни системадир. Оламдаги хар бир нарса ва ходиса бир-биридан ажратилган холда эмас, балки узаро боглик холда мавжуд булади. Масалан, ер юзидаги инсоният, хайвонот ва усимликлар дунёсини оладиган бўлсак, уларнинг хар бири узаро чамбарчас боглик булган ички гурухларнинг бир бутунлигидан иборат булиши билан бирга, хар кайеи бутунлик боища бутунлик билан узвий муносабатдадир. Инсоният олами хайвонот дунеси ва усимликлар олами билан узвий боглик. Хайвонот дунеси, уз навбатида, усимликлар дунеси билан боглик. Агар усимлик булмаса, хайвонот олами нормал яшай олмайди.

Хар кандай система ички булинувчанлик хусусиятига эга. Система муайян ички тузилишга эга бўлиб, икки ва ундан ортик қисмларнинг узаро муносабатидан ташкил топади. Масалан, бир туп ҳарахтни олсак, бу ҳарахт система сифатида ички тузилиш бирликларининг узаро муносабатидан иборат. Унинг ички тузилиш бирликлари илдиз, тана, шох ҳамда уларнинг муносабатидан ташкил топади. Системанинг иккинчи жихати шундан иборатки, системани ташкил этган узвлар узаро шартланган, бир-бирини такозо этувчи куп поғонали муносабатда булади. Масалан, илдизсиз тананийг, танасиз шохнинг булиши мумкин эмас. Уларнинг хар кайсиси бир-бирини такозо этади, бир-бири билан шартланган муносабатда булади. Системанинг учинчи жихати шундаки, хар кандай система ички булинувчанлик хусусиятига эга булганлиги туфайли системани ташкил этган қисмлар билан система уртасида ҳам муносабат булади. Бу муносабатни "...дан ташкип топади", "...нинг таркибига киради" ифодаси билан курсатиш мумкин. Бошқача айтганда, у бутун ва булак, жинс ва тур муносабатини уз ичига олади. Масалан, ҳарахт ва унинг илдизи, танаси,

шохи, барглари уртасида бутун ва булак муносабати булса, ҳаҳат билан олма, урик, шафтоли уртасида жинс ва тур муносабати мавжуд. Системанинг туртинчи жихати ички тузилишининг поғонавийлигидир, яъни бутун ва булаклик, жинс ва турлик муносабати нисбий ҳаҳатерга эга. Маълум турларга нисбатан жинс, б^алакларга нисбатан бутун булган киём бошка бутун ёки жинс таркибига кириб, булак ёки тур булиши мумкин. Масалан, олма бир неча навларнинг умумлашмаси сифатида навларга нисбатан жинс, ҳар қайси нав эса тур бўлиб келса, ҳаҳатга нисбатан олма тур ролини уйнайди.

Системанинг яна бир жихати субстанционалликдир, яъни субстанция ва уни бевосита кузатишда тазохирлар орқали вокеланиши, умумийлик-хусусийлик, моҳият-ходиса, имконият-вокелик диалектикасининг узида намоён қилишидир.

Унсурларнинг бир-бирини тақрзо этиши, узаро шартланиши шундаки, бирининг йуқолиши иккинчисига албатта таъсир қилади. Масалан, светофор ранглари олайлик. Қизил, сарик, қуқ ранглар "Утма", "Тайёрлан", "Ут" маъноларини беради. Агар сарш ва қуқ ранг ишламай қолса, қизил ранг "Утма" маъносини ифодалай олмай қолади.'

Шундай қилиб , бир-бирини тақозо этувчи икки ва ундан ортш унсурларнинг узаро шартланган муносабатидан ташиқил топган бутунлик система саналади.

Баранникова Л.И. Основы сведения о языке. М., ! 982. с. 52.

6

Бу жихатдан фан ҳам системадир. Фан система (бутунлик) сифатида ички булиниш хусусиятига, яъни ички тузилишига эга. Унинг ички тузилиши поғоналидир.

Бу булинишнинг ҳар бири бир поғонани ҳосил қилиб, кейинги булинишлар учун кичик система вазиқасини утайди. Масалан, фан табиий фанлар, ижтимоий-гуманитар ва техника фанлари йуналишларига булинади. Табиий фанлар системасида ўзаро муносабатда булган бир неча

булакларнинг биттаси сифатида система элементи саналса, кейинги боскичда табиий фанларнинг ўзи физика-математика, кимё, биология каби фан ырмакларини уз ичига олиб, бу фанлар учун система ролини чизди. Физика-техника фанлари физика ва математика фанларига булинади. Улар яна ички булинишга эга. Масалан, математика уз ичида математик тахлил, геометрия, эхтимоллар Назарияси, алгебра ва сонлар назарияси каби ихтисосликларга булинади.

Хар бир булинишда булинувчи система булса, булинма унинг аъзоси вазифасини бажаради. Система таркибидаги хар бир аъзо шу система доирасида узаро шартланган, бир-бирини такозо этувчи муносабатда булади. Жумладан, математика таркибига кирувчи барча ихтисосликлар узаро ана шундай муносабатдадир. Фанлар системасида маълум фан тармоғи билан муносабатда булмаган бирор тармок мавжуд эмас. Бир объект хозирги кунда бир неча фанларнинг оралигида уртанилиши лозим эди. Демак, маълум бир фан бошка туташ фанларсиз тулаконли муваффакиятга эриша олмайди.

Кейинги йилларда фаасафа ва табиатшунослик олдида цдр кайси система бирликларини уз ичида бошка системалар (шлам муносабатда урганиш, системанинг мохияти, унинг Турлича куринишларини очиш, умумий ва фаркли жиҳатларини аёнклаш, тасниф этиш хамда системанинг ташки мухит билан узаро алокасиний белгилашдек вазифалар куйилаётганлигини таъкидлаган холда, В.Г.Афанасьев "Хозирги замон фани ва тажрибаси тула тасдикдаяптики, бизни куршаб турган моддий ва маънавий мухит алохида-алохдда предмет, ходиса, жараёнлардан эмас, балки узаро боглик булган объектлар йигиндисидан ташкил топган ва у бир бутун, систем тузилманингмуайян бир тури" эканлигини курсатиб утади.

Илмий адабиётларда системанинг 40 га якин таърифи мавжуд. Жумладан, А.Берталанфи фикрича, система узаро муносабатда булган элементлардан ташкил топган бир бутунликдир.

В.М.Солнцев эса: «Система узаро муносабатда булган элементлар мажмуасидан иборат бир бутун объектдир», - дейди. Барча таърифларда системага хос куйидаги асосий белгилар курсатиб утилади:

- 1) система - бир бутун объект;
- 2) система - бир бутун объект элементлари;
- 3) элементлар уртасида муносабат мавжуд. Бирок хар кандай узаро муносабатда булган элементлардан ташкил топган бир бутунлик системани ташкил этавермаслиги, шунингдек, системани ташкил этган бир бутунлик узаро муносабатда булган элементларнинг оддий йигиндиси эмаслиги бугунги кунда аник куруниб колди. Яъни системани ташкил этган бир бутунлик унинг элементларида мавжуд булмаган янги сифатга ҳам эга булади. Таъкидлаш жоизки, бир бутун система уни ташкил этган кием (компонент) ларга ҳам таъсир этади, у табиатига мос тарзда уларни кайта шакллантиради ва бунинг натижасида кисмлар муайян узгаришга учрайди. Элементлар бир бутун системага киргунга

8

қаҳар булган айрим хусусиятларини йўқотиши, айрим хусусиятларга эга булиши мумкин. Жумладан, атом ядроси нейтрон ва протонлардан хосил бўлади, бу элементлар бир бутун таркибида янги сифатга эга бўлади, яъни эркин нейтрон екдрор бўлиб, нисбатан киска бўлади, аммо атом таркибида у баркарор белгига эга булади. Системани ташкил этган элементлар хусусиятига кура икки асосий системадан иборат бўлиб, биринчиси моддий система, иккинчиси идеал система саналади.

Моддий системанинг субстанциясини системани (имкил этган материал элементлар йигиндиси хосил килади. Бу вистемада уни ташкил этган элементлар узларининг физик хоссалари билан муайян аҳамият касб этадилар.

Идеал система эса маълум муносабатлар билан ишпанган идеал объектлар бўлиб, улар инсон фаолиятидан киикарида мавжуд була олмайди. Жумладан, илм-фандаги I миунчалар системаси идеал система хисобланади.

Инсоннинг тафаккур фаолияти хисобига юзага чикадиган идеал система ташки оламнинг намоён булиш шакли саналади.

2. Тилнинг моҳияти. Унинг система эканлиги

Тил мураккаб ходисадир. Қайси томондан ёндашишга мувофиқ, у турлича таърифланиши мумкин.

1. Вазифаси нуктаи назаридан: а) тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситаси, фикрни шакллантирувчи, ифодаловчи; б) иишларни туплаб, кейинги авлодларга етказувчи; в) тингловчига таъсир килувчи воситадир. Булардан биринчиси тилнинг *коммуникатив*, иккинчиси *кумулятив*, учинчиси эса *экспрессив* функциясини эътиборга олади.

2. Курилиш механизми нуктаи назаридай: тил айрим бирликлар ва бу бирликлардан фойдаланиш қоидалари йиғиндиси.

3. Семиотик нуктаи назаридан: тил белгилар системаси.

4. Ахборот узатиш назарияси нуктаи назаридан: тил мазмуний ахборотни кодлаштириш учун хизмат қиладиган код саналади.

5. Гносеологик нуктаи назардан: тил маънолар дунёси билан товушлар дунёси уртасида воситачилик килувчи мураккаб система (У.Чейф) ва бошқалар.

Бу курсатилган таърифлар тилнинг мураккаб қирраларидан фақат биттасига таянади ва ҳар қайсиси ўзи таянган қирраси нуктаи назаридан бир томонлама тугри акс эттиради.

В.М.Солнцев эса тилнинг бу белгиларининг барчасини жамлаган ҳолда унга қуйидагича таъриф беради: "Тил кишилар уртасида алоқа воситаси бўлиб хизмат килувчи семиотик (белгилик) хусусиятга эга булган функционал моддий системадир".'

Тил суз, морфема ва фонемаларнинг оддий йиғиндиси эмас. У бир бутун системадир. Тилнинг системалилиги унинг ички тузилишида намоён булади. Чунки у ҳам ички тузилишига эга бўлиб, бу ички тузилиш

поғонавийлик хусусиятига эга. Ҳар бир поғонага хос бирлик икки ва ундан ортик узвларнинг узаро муносабатидан ташкил топган бутунликдир. Масалан, синтактик сатх бирлиги булган *gap* предикатив белгини узида ифода этувчи

¹ Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М, 1971 с.4.

10

йугунлик саналиб, шахе (персоналлик), замон (темпораллик), Модаллик ва тасдик-инкорлик маънолари ва бу маъноларни ифодаловчи шаклларнинг узаро муносабатидан ташкил топади. Морфологик сатх бирлиги сифатида икки ва ундан ортик морфларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топган бутунлик, морфема эса икки ва ундан ортик фонларнинг узаро муносабатидан ташкил топган бутунлик саналади.

Куринадикй, тил бир бутун сифатида система бўлиб, у ички булинувчанлик хусусиятига эга. Тилнинг ички булиниши поғонавийлик касб этадй. Тил ички булинишининг энг охирги иук,таси шаклий томондан *фонема {фон}*, мазмуний томондан *сема* билан якунланади. Масалан, жуналиш маъносини билдирувчи морфема икки ва ундан ортик элементларнинг узаро муносабатидан ташкил топган бутунлик хисобланади. Бу бутунлик шаклий томондан [г] ва [а] фонема (фон)ларининг худди шу тартибдаги синтагматик муносабатидан, мазмуний томондан эса *йуналиш (Тошкентга), аташ (акамга олдим),, эваз (юз сумга олдим)* ейнгари семалар муносабатидан ташкил топган.

Тилнинг ички тузилишининг поғонавийлик табиати бутунлик деб олинаётган бирликнинг нисбийлигини курсатади.

Бутунлик деб каралаётган объект факат тилнинг маълум поғонасига нисбатан олинади. Бир поғонада бутунлик сифатида каралаётган объект узидан юкори поғона учун катта бутунлик таркибига унинг элементи бўлиб киради. Масалан, морфема морфемик сатхда икки ва ундан ортик фонема (фон)ларнинг муносабатидан ташкил топган бутунлик сифатида,

морфологик сатхда эса суз (суз шакл)нинг бир элементи сифатида каралади. Бу эса тилнинг системалар системаси эканлигидан далолат беради.

11

Тилнинг системавийлик табиатини ёритишга илк бор Ф. де Соссюр эътибор қаратди.

У тилда синхрон ва диахрон ҳдлатларни фарқхор экан, тилнинг синхрон ҳдпати учун система характерли эканлигини таъкидлайди.

Ф.де Соссюр системанинг икки мухим хусусиятини курсатади: а) системанинг барча аъзолари тенгликка эга; б) система ёпик, хисобланади. Лекин кейинчалик тил системасида очқ системалар ҳам борлиги аникланди.

Ф.де Соссюр концепциясида *система* атамаси билан биргаликда *структура* атамаси ҳам мухим ахамиятга эга. Структура атамаси остида система аъзоларининг муносабат типлари тушунилади.

Э.Бенвенист турли системаларни тахлил қилиш натижасида тил шакллари маълум структурага эга, деган хулосага келади ва унинг қуйидаги хусусиятларини курсатади:

- 1) у қисмлари устидан ҳукмронлик қиладиган маълум бутунлиқнинг бирлиги саналадй;
- 2) бу бирлиқлар маълум барқарор тамойиллар асосида шаклий тартибга солингандир;
- 3) бутуннинг барча қисмлари у ёки бу вазифани бажарганлиги туфайлигина структура характерига эга булади;
- 4) бу қисмлар маълум сатхнинг хар бир бирлиги бошка юқорирок сатхнинг қичик бирлиги, яъни бутуннинг булагии булиши мумкин.

Муносабатлар йигиндисии тилнинг алоқа воситасии сифатида амал қилишини белгилайди. Бу эса унинг социаллигини курсатади. Лекин тилнинг бошка социал ҳрдисалардан, хусусан, сиёсий, ҳуқуқий ҳрдисалардан фарқи нимада, деган саволга Ф.де Соссюр: *"Тил гоёларни ифодаловчи*

12

белгилар системасидир", -деб жавоб беради. Шунинг учун Ф. де Соссюр лингвистик таълимотида лингвистик белги масаласи Марказий уринни эгаллайди,

3. Тилнинг белгилар системаси эканлиги 3.1. Лингвистик белги хақида

Тил кишилар уртасидаги энг муҳим алоқа воситасидир. У объектив борликдаги маълум воқеа-ҳодиса хақида ахборот берувчи асосий воситадир. Бундан ахборот ташишнинг бошқа йуллари ҳам борлиги маълум булади. Масалан, йул харакатидан маълумот берувчи воситалар, йулдан ўтиш-утмаслик хабарини берувчи воситалар ва бошқалар. Бу жихатдан тил ҳам ахборот бериш учун хизмат киладиган юкоридаги воситалар сирасида туради. Уларнинг хаммаси учун умумий нарса, аввало, ўзи хақида ва игу билан бирга, борликдаги бошқа маълум нарса-ҳодисалар хақида маълумот беришдир. Бундай воситалар **белгилар** деб номланади.

Инсон узини куршаб турган оламини Билиш жараёнида олам унсурларини образлар оркали онгида акс эттиради ва бу онгда акс этган олам унсурлари белги оркали ифодаланади. *Социал ахборотнинг шр қандай моддий ифодаловчилари белги шсобланади.*

Тилнинг белгилар системаси эканлиги унинг асосий хусусияти ва универсал томонидир.

XIX аср охирига қаҳар белги назарияси билан асосан файласуфлар шугулландилар. Факат XIX аср охиридан бошлаб бу масала руҳшуносларнинг ҳам диққатини жалб килди.

13

Белги ҳақдаги фалсафий назария узининг узок тарихига эга. Қдцимги эллинлар нарсанинг мохияти ва уларнинг номланиши юзасидан илмий бахсларидаёқ яширин ҳрлда белги тушунчасига асосланган эдилар.

Файласуфлар таъсирида XIX асрдан бошлаб тилнинг умумий назариясига бағишланган деярли барча лингвистик асарларда суз икки

томонлама характерга эга булган белги сифатида талкин килина бошлади. В.Гумбольдт, Шлейхер, Штейнталь, Л.Бреал, А.Мейе, Ф.Фортунатов, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Н.Крушевский асарларида сузга белги нуктаи назаридан ёндашилади. Лекин Ф.де Сосеюр тилнинг белгилик табиятини анщ-равшан ёритиб берди. Хатто белги назарияси билан шугулланувчи алохида фан **семиология** фани мавжуд булишини ва лингвистика ҳам семиология таркибига кириши лозимлигини таъкидлади.

Бир томондан, структурализмнинг муваффакияти, иккинчи томондан, семиотика фанининг ривожланиши туфайли 50-йиллардан бошлаб белги муаммосига кизикиш янада ортди. Лингвистик муаммоларни семиотик аспектда урганиш лингвистиканинг узининг ҳам урни узгаришига олиб келди. У ҳам инсон билимлари системасида марказий урин олувчи фанга айланди.

Белгини аниқдашда, одатда, унинг икки хусусияти курсатилади: белгининг биринчи хусусияти идрок килинишдир. Демак, у идрок килиниши учун маълум моддий асосга эга булиши керак. Белгининг моддий асоси турлича булиши мумкин; товуш (акустик), кўриш (оптик), маза (густатор) ва бошқалар.

Белгининг иккинчи хусусияти ўзи хақида ва бошқд объект хақида маълумот беришдир. Англашиладики, ҳар қандай

14

бвлгида узаро маълум муносабатда булган икки объект мавжуд бўлади. Объектлар уртасидаги муносабат икки хил: **сабаб -натижали** муносабат ва **шартли** муносабат. Сабаб-натижали муносабатда узаро муносабатда булган объектлар мотивланган, Шартли муносабатда эса мотивланмаган булади.

Белгилар объектив реалликдаги ўзи акс эттирган ши.сктга муносабатига кура мотивланган ва мотивланмаган нелгиларга булинади. Масалан, тутунни куриб, ёнгин ёки олов цдқдца, урик гуллаганини куриб, бахор фасли хақида, сув жимирилганини куриб, балшц хақида, тош сузини

эшигиб, каттик Кiem хакида тасаввурга эга буламиз. Биринчи объектлар (тутун, Урик гули, сув жимирлаши, тош сузи), иккинчи объектлар (олов Ики ёнгин, бахор, балик, каттик жисм) хакида ахборот бериш учун хизмат қияпти. Булардан дастлабки уч объектлар уртасида (тутун ва олов, урик гули ва бахор, сув жимирлаши ва балик) табиий боғланиш, сабаб-натижа муносабати, яъни объектлар нлокасида мотивланиш (мотивация) бор. Охирги объектлар (тош сўзи ва каттик жисм) муносабатида эса табиий боғланиш, сабаб-натижа муносабати (мотивация) йук- Улар уртасидаги муносабат шартли.

Машхур Америка олими К.Фон Фришнинг маълумотиға кура асаларилар уйини ҳам белги вазифасини бажаради. Асалари уйинининг шакли ва частотаси озука манбаининг масофаси ва йуналиши хакида маълумот беради. Дойра шаклидаги уйини озука манбаининг асалари уясидан узок эмаслигини, юз метр атрофида эканлигини, саккиз шаклидаги уйини эса бирданига икки ахборот - озука манбаининг масофаси юз метрдан анча цргиклиги ва йуналишини билдиради. Масофа маълум вақт ичида бажарилган уйин шаклининг микдорига боғлиқ. Масофа учунлиги асалари уйини частотасига тескари пропорционалдир.

15

Туққиз-унта саккизлик булса, юз метр атрофидаги масофани, етита саккизлик шакли 200 метр масофани, турт ярим саккизлик шакли бир километр масофани, икки саккизлик шакли эса олти километр масофани курсатади. Масофа канча узок булса, уйин шунча секин булади. Йуналиш эса «саккизлик» укининг нисбатига кура белгиланади. Куёшга нисбатан «саккизлик» укининг унгга ёки чапга бурилиш бурчаги йуналиш томонини аниқ курсатади.

Асалари уйинининг шакли ва частотаси билан улар ифодалаган ахборот уртасида ҳам шартли, мотивланмаган муносабат бор.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, бири иккинчиси билан алмашилиб келадиган ҳар қандай икки объектнинг бири белги булавермайди. Фасат бири

урнида иккинчиси муттасил алмашинадиган ва бу алмашинув (энг мухими) инсон онгида акс этганидагина белгилашади. Масалан, тутун оловнинг белгисидир. Аммо унинг белгилиги объектлар уртасидаги табиий сабаб-натижа (сабаб-олов, натижа-тутун) муносабати эмас, балки бу муносабатнинг инсон онгида акс этганлиги, конвенционаллиги учундир. Акс ходда, табиатдаги хар кандай сабаб-натижа муносабатида булган объектлар узларига табиий равишда белги яратиб олардилар.

Сабаб-натижа муносабатлй (мотивланган) белгилар табиатдаги объектлар уртасидаги муносабатни инсон онгида акс этишйдан вужудга келади. Шартли муносабатлй (мотивланмаган) белгиларда эса объектлар уртасидаги муносабат инсон томонидан хрсил килинади. Унда шу субъектив хосил килинган алока белги мазмуни (концепт ёки сигнификат) хисобланади. Белги оркали ифодаланган объект эса **денотат** ёки **референт** терминлари билан номланади.

16

Ф.де Соссюрнинг фикрича, тил белгилари уз табиатига кура гарчи психик булса ҳам, лекин у абстракция эмас, балки жамият аъзолари тил хотирасида жойлашган реалликдир. У айрим муаллифларнинг тил алохида нарсаларнинг номлари (и индиси (номенклатураси) деган карашларига танкидий муносабатда булади.

Унинг фикрича, лингвистик белги **нарса** ва унинг **номи** уртасидаги муносабатдан эмас, балки **тушунча** ва **акустик «Г»раз** уртасидаги муносабатдан ташкил топади. Акустик образ до ганда физик холат, моддий товушлар ёрдамида ифодаланиш эмас, балки товушланишнинг психик мухри, сезги аъзоларимиз томонидан товуш томони хакида тасаввур тушунилади.

Акустик образларнинг психик хусусиятини ўзимизнинг шахсий нуций тажрибамизда анц кузатишимиз мумкин. Лабимизни ҳам, тилимизни ҳам кимирилтмасдан туриб, ичимизда уз-ўзимизга гапиришимиз ёки маълум шеърий парчани фикран укишимиз мумкин. Тил бирлиги булган сузнинг гашки томони акустик образ булгани учун ҳам унинг ташки томони таркибий

кисмлари хакида фикр юритганда, "фонема" хакида гапириб булмайди. Чунки бу атама фонация жараёнига, факат реал талаффуз килинган сузга тааллуқлидир.

Ф.де Соссюр уzigача булган олимларнинг *белги* деганда факат акустик образни тушунишига танкидий ёндашган холда, лингвистик белги таркибий кисмларини ифодаловчи *тушунча* атамасини *ифодаланмиш* атамасига, акустик образ атамасини *ифодаловчи* атамасига узгартиришни тавсия этади. Бундай вақтда **лингвистик белги** атамаси бутунни, кейинги икки атама эса унинг икки таркибий кисмини ифодалайди. Кейинги икки атаманинг кулайлиги шундаки, аввало, бутун таркибидаги

17

унсурларнинг узаро зидланишини, колаверса, бутун ва булак зидланишини тугри ифодалайди.

Лингвистик белги энг мухим аҳамиятга молик икки хусусиятга эга эканлигини таъкидлайди. Уларнинг биринчиси *эркинлик* (произвольность), иккинчиси эса ифодаловчининг **кетма** -кетлигидир.

Ф.де Соссюрнинг талкинига кура, хар кандай лингвистик белги ифодаловчи ва ифодаланмиш муносабатидан ташкил топган бутунлик саналади. Лингвистик белгининг ифодаловчи ва ифодаланмиши уртасидаги муносабат эркиндир.

Масалан: *она* тушунчаси *о-п-а* товушлар кетма-кетлиги билан хеч кандай ички муносабатга эга эмас. Бу тушунча бошка хар кандай товушлар кетма-кетлиги асосида ҳам ифодаланиши мумкин. Бу турли тилларда мазкур тушунчанинг турлича ифодаланиши ва турли тилларнинг мавжудлиги билан ҳам изоҳданади.

Бу уринда эркинлик атамасининг маъносига алохида аҳамият бериш лозим булади. Гарчи лингвистик белгининг ифодаловчи ва ифодаланмиш томони уртасидаги муносабат эркин булса ҳам, лекин бундан сузловчи белгининг ифодаловчи томонини эркин танлайди, деган хулосага келмаслик лозим.

Сузловчи лингвистик белгининг жамоатчилик томонидан қабул килинган ифодаловчи томонига озгина булса-да узгариш кирита олмайди. У.узининг тил хотирасида узигача булган ифодаловчи ва ифодаланмиш муносабатидан ташкил топган лингвистик белгини бир бутун ҳолда узлаштиради.

Лингвистик белгининг эркинлиги фақат унинг ифодаловчи томонининг ифодаланмиш томонига нисбатандир. Чунки бу икки томон уртасида ҳеч қандай табиий алоқа йук.

18

Шу билан бирга, тил системасида бу тамойилга истиснолар ҳам учрайди. Хусусан, Ф.де Соссюр товушга таклид

шу билан ундов сузларни ана шундай белгилар қаторига қўшади. Лекин уларнинг қам сонлиги ва тил системасининг

органик элементи" эмаслиги, шунинг учун бу ҳолатлар лингвистик белгининг эркинлиги тамойилини рад этолмаслигини таъкидлайди.

Ифодаловчи уз табиатига қура эшитиш сезгиси орқали қабул қилиниш хусусиятига эга булганлиги туфайли вақтда қенгайиб боради. Шунинг учун у вақт белгисига қура тавсифланади: а) у қузиклик белгисига эга; б) бу қузиклик бир улчовга эга.

Лингвистик белгининг бошқа белгилардан, хусусан, қенгиз сигналларидан асосий фарқи шундаки, у эшитиш орқали қабул қилинади ва эшитилган ифода томони товуш қетма-қетлигига эга. Бир вақтнинг узида иккита товушни талаффуз қилиб булмайди. Бир элемент талаффуз қилингандан сунг, иккинчиси талаффуз қилинади. Айниқса, лингвистик белгининг ифодаловчиси ёзув орқали ифодаланганда унинг бу хусусияти ҳам равшан намоён булади.

3.2. Лингвистик белги тузилиши

Немис файласуфи Кассирер инсоннинг рационал инлишини эътироф этган ҳолда, тилнинг белги эканлигини қайд этади. Унинг фикрича, инсон

рухига рамзий (символик) шакллар чосдир. У белгилар да, тилда, умумлашган тушунчаларда намоён булади. Инсон хайвондан фикрлаш, уз хулкини рамзий иоситалар ёрдамида шакллантириш имкониятига эгалиги билан фаркланади.

19

Шундай килиб, В.Фон Гумбольдт томонидан айтилган ва - Ф.де Соссюр номи билан машхур булган тилнинг белгилар системаси экани хакидаги кдраш илмий жамоатчилик уртасида кенг таркалди.

Белгиларнинг тузилиши хакидаги караш бугунги кунда бир хил эмас, айрим тилшунослар белги деганда, факат ифодаловчини этиборга оладилар, белги маънога ишора килишини таъкидлайдилар (Ф.де Соссюр, Л.О.Резников ва бошқалар). Бошка гуруҳдаги олимлар (Ричардс-Огден, Г.П.Мельников ва бошқалар) белгининг ифодаловчи ва ифодаланмиш бирлигидан иборатлигини кайд этадилар. Бу икки йуналиш фанда монолитералистик ва билитералистик караш номи билан юритилади.

Билитералистик карашга мувофик, хар кандай лингвистик белги икки томонлама мохият саналиб, ифодаловчи ва ифодаланмиш бирлигидан иборат. Ифодаланмишнинг ўзи ҳам мураккаб структура саналиб, унинг бир маъноси объектив реаллик билан боғланади. Шун сабабли ҳам лингвистик белгининг ифода ва маъно томонларининг диалектик муносабати хакида фикр юритилганда, уларни баъзан учбурчак (Ричардс-Огден), баъзан эса трапеция (Мельников) геометрик фигуралари оркали белгилайдилар.

Хар кандай суз лингвистлар томонидан кандай талкин килинишидан катъи назар, семантик учбурчак холидами, туртбурчак холидами, объектив борликни онг оркали - акс эттириш боскичи воситасида ифодалайди.

Объектив борлик умумлашган образлар оркали, тил белгилари оркали уз ифодасини топади. Бугунги кунда тилнинг белгилар системаси эканлигини деярли барча тилшунослар этироф этдилар. Хатто утган асрнинг урталарида тилнинг белгилар системаси эканлигини рад этувчи айрим олимлар ҳам жумладан, Л.О.Резников ва бошқалар), кейинчалик тилнинг

белгилик табиатини эътироф эта бошладилар. Белги табиатига икки хил карашнинг пайдо булишига маънони тилшунослар ишонидан турли хил тушуниш сабаб булди. Хусусан,

белгининг икки томонлама табиати мавжуд эканлигини эътироф тувчи тилшунослар таянган асос, бизнингча, тугри, яъни белги маънога эга эканлиги билан белгидир. Бирок бу фикрдан белги икки элементдан ташкил топган бир бутунлик (комбинация) дир,- деган хулоса чиқариб булмайди.

Белгининг бир томонлама эканини маъқулловчилар маънони белги таркибига киритиш ёки киритмаслик ёхуд белгининг бирёклама ва иккёклама моҳият эканлигини тан Олиш куп жихатдан маъно табиатини турлича тушуниш билан боғликлигини курсатадилар. Ҳозирги кунда маънони муносабат гури ва идеал акс эттириш сифатида икки хил тушуниш мавжуд. Маъно муносабат тури сифатида тушунилганда, белгининг ифодаланмиш - предметга муносабати ҳамда тушунчага муносабати назар да тутилиб, унда белгига икки юмонлама моҳият сифатида ёндашишга асос мавжуд булади.

Маънони тушунча билан бир хил тарзда инъикос категорияси сифатида, айна пайтда, онг факти сифатида тан олиш маънони белги таркибига киритишга монелик қилади ва белгини бир томонлама моҳият деб қарашга асос бўлиб хизмат

қилади.

Белгининг икки томонламалиги тан олинган йуналишда маъно белгининг ифодаланаётган предметга муносабати сифатида талкин этилади, белгининг бир томонламалиги йуналишида эса маънога муносабат сифатида ёндашув тугри эмаслиги таъкидланади.

21

И.П.Сусов "ифодаланмишинг тилдаги зидланган аъзоси яхлит белгининг барча томонини ташкил этмай, балки унинг фақат субстанционал томонини ташкил этади", - дейди. Бу хусусият белгининг ифодаланмиши

хисобланади. Белгининг бошқа томони эса маъно саналади. Маъно тил ифодасининг ; тилдан ташқаридаги ифодаланмишга нисбатан муносабатини йфодалайди ва шу асосда маъно белгининг субстанционал ва функционал томонларини бир бутун тарзида шакллантиради. Лингвистик белги маъносини аниқлашнинг мураккаб эканини лингвистик белгининг бир вақтда бир неча вазифада келишини таъкидлаган А.А.Уфимцева белги шаклининг ифодаланмиш билан муносабати икки томонлама эканлигини қайд этади:

- 1) ифодаланмишнинг белги шаклига муносабати;
- 2) ифодаланмишнинг предметга муносабати. Дастлабкиси маъно, иккинчиси ифода саналади. Белги

маъносининг шаклланишида белги-предмет ҳақидаги тушунча-предмет узаро боғланган ҳолда маълум ҳаражада акс этади.

Белги билан ифода предмети уртасидаги алоҳида муносабат остида инсон онги орқали юзага чиқадиган алоқа тушунилади. Демак, белги маъноси ифодаланмиш билан тенг бўлмай, ифодаланмиш белгидан ва тилдан ташқарида қолади.

Белгининг бирёқдамалиги ва икки ёқдамалиги муаммоси маънога икки хил ёндашув билан боғлиқ. Белгига бирёқлама моҳият сифатида ёндашувчилар инъикос жараёнини уч босқичдан иборат деб ҳисоблайдилар:

- нарса;
- нарса белгиларининг умумлашмаси;
- нарса образи (тушунча)

Иккинчи ёндашув тарафдорлари инъикос жараёнини тўрт босқичдан иборат дейдилар:

22

- нарса;
- тушунча;
- муносабат (маъно);
- ифодаловчи.

Бу ёндашувга асосан ифодаловчи билан Нарсанинг умумлашган образи, яъни —тушунча уртасидаги муносабат маъно хисобланади. Шунга кура, „маъно белги таркибига киритилади

4. Тил структурасининг иерархик тузилиши 4.1_ Тил ва нутк

Тилнинг ички тузилишини тил бирликларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Тил бирликлари ҳар қандай тилнинг Таянчи. у орқали иккинчи сигнал сиистемаси хисобланувчи тил мавжуп бўлади. Тил бирликларисиз тил тузилишининг мавжуд бўлиши мумкин эмас' Тилнинг- функцияланиш жараёнида тил бирликларидан нуткий ҳосилалар вужудга келади.

Шу кунга қаҳар тилшуносликда тил бирликларини деярли барча тилшунослар эътироф этса ҳам, лекин қайси бирликлар тил бирликлари хисобланиши юзасидан турли-туман фикрлар юритилади.

Хусусан, Америка дескриптив тилшунослигида тил бирликлари сифатида фонема, морфема ва конструкциялар эътироф этилади² Морфема атамаси сузнинг қисмлари (узак ва

(ЧшнцевВМ. Язык как системно-структурное образование. М., 1971. с.140; -' Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М, 1959, с. 40-43. Яна қаранг-Неъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутк. Тошкент: Уқитувчи, 1993, 12-6.

23

қушимчани) ҳам маъноли қисмларга бўлинмайдиган мустақил сузларни ҳам, ёрдамчи сузларни ҳам қамраб олади.

Фонема тилнинг ифода системасининг минимал бирлиги, морфема эса тилнинг ифода системасининг маъно билан боғланган асосий бирлиги сифатида баҳоланади. Уларнинг фикрича, тилнинг қолган бирликлари морфемалар қушилуvidан (аранжировкасиdan) ҳосил бўлади. Шунинг учун улар тил сатҳида қушилиш моделлариға эға бўлади. Ана шу қушилиш моделлари конструкция хисобланади.

Бошка тилшунослар эса фонема, морфема, лексема, суз ва гап (гапнинг структур схемалари)ни тил бирликлари кдторига кушадилар ва тил бирликларини икки гурухга ажратадилар: а) тилнинг асосий бирликлари (фонема, морфема), б) тилнинг конструктив бирликлари (суз, гап).

Ш.Рахматуллаев тил бирликлари юзасидан баён килинган фикрларга узининг муносабатини билдирган холда, фонема, лексема, морфема, лексема шакл (суз), бирикма шакл (суз бирикмаси қолипи), гап шакл (гап қолипи), фраземаларни ажратади. Булардан фонема тил бирликларининг курилиш бирлиги, лексема ва морфема тилнинг бирламчи (асосий) бирликлари, лексема шакл, бирикма шакл, гап шакл (тузма) бирликлар, фразема эса йирик тил бирлиги хисобланади. Муаллиф фонемани тил бирлигининг ифода жихати бўлиб келувчи ва шу жихати билан тил бирликларини узаро фарклашга хизмат килувчи бирлик сифатида тушунади.

Ш.Рахматуллаевнинг бу бирликларни ажратиши учун тил сатхлари асос булади. Муаллиф *лексема* атамаси остида лексик маъно ифодаловчи морфемани, *морфема* атамаси остида эса факат грамматик маъно ифодаловчи ва суз ясовчи морфемаларни тушунади.¹ *Морфема* атамасини ана шундай тор маънода куллашни А.Мартине ҳам таклиф килган эди².

Хар кандай тил бирлиги нутк жараёнида бир канча нутк бирликлари (вариантлар) оркали намоён булади: фонема фонлар оллофон, товуш) оркали, лексема лекс (аллолекс, лексема варианта), морфема морф (алломорф, морфема варианты), сўз сўз шакли, гап жумла, аллофразема оркали намоён булади.

Ф.де Соссюр нуткий фаолият (Language) нинг индивидуаллик ва социаллик белгиларини узида мужассам этган бутунлик эканлиги ва унинг тил (Langue) - нутк (parole) муносабати бирлигидан ташкил топишини таъкидлайди. Нуткий фаолият доирасида икки асосий тушунчани-тил (Lingua) ва нутк (parole) ни ажратди. Шу асосда лингвистикани икки турга -

тил лингвистикаси ва *нутқ лингвистикасига*. бўлди. Лекин амалда асосан тил лингвистикасига эътиборини қаратди.

Гарчи тил-нутк дихотомияси Ф.де Соссюрча В Гумбольдт, ёш грамматикачилар мактаби ва Бодуэн томонидан баён килинган булса ҳам, лекин Ф.де Соссюр уни лингвистик системасининг марказита айлантирди.

Соссюрнинг фикрича, нуткий фаолиятнинг икки томони мавжуд: индивидуал ва социал. Уларни бир-бирисиз тасаввур

килиш мумкин эмас. "Тил нима? деган саволга жавоб берар экан, у *"тил" тушунчасининг "нуткий фаолият" тушунчасига*

тенг келмаслиги, "тил" "нуткий фаолият"нинг бир қисми, лекин энг муҳим қисми эканлигини, у социал махсулот эканлиги, у ёки бу тил эгаларининг ҳар бири хотирасида мавжуд булган нуткий фаолиятга киришиши имконити эканлигини такидлайди.

Ф.де Соссюр тилнинг белгилар системаси эканлигини эътироф этиш билан бирга, унинг тузилиши ҳақида ҳам қимматли фикр баён қилади. У тилни муносабатлар йигиндиси сифатида ижтимоий ҳудудлар каторида урганар экан, унинг бопша ижтимоий ҳудудлардан фарқи белгилик характери! эканлигини, *"тил талқини ифодаловчи белгилар системаси"* эканлигини баён қилади.

Бугунги кунда бундай фарқланиш, ҳарҳақиқат, ҳар қандай лингвистик тадқиқот учун таянч нуқтага айланиб қолди. Ҳозирги даврда бу фарқланишни эътироф этмаган бирон-бир тилшунос топилмаса керак.

Шундай бўлишига қарамадан, тил-нутк дихотомияси] олға сурилгандан буён бу фарқланишга ёндашув, унинг талқини тилшунослар уртасида бир хил булган эмас.

Хусусан, О.Есперсеннинг 1925 йил Ослода нашр этилган "Инсоният, миллат ва индивид лингвистик яуктаи назардан" мавзусидаги маъруза матнларидаёқ "тил" ва "нутк" ҳақидаги қарашлари Ф.де Соссюр қарашларидан анчагина фарқ қилишининг гувоҳи буламиз.

О.Есперсеннинг фикрича, тил ва нутк уртасидаги фаркланиш индивид ва жамият уртасидаги лингвистик одат| фаркланишининг гавдаланишидир. Хусусан, у нашр этилган маъруза матнининг 16-саҳифасида "тил" ва "нутк" уртасидаги фарқданишда мен индивидуал «онг»га карама-карши қуйилган "халқ онги" "жамоа онги" ёки "туда онги" назариясининг вариантдан бошқа ҳеч нарсани қурмайман, деб ёзади. Ана шу фикрҳар. асосида муаллиф шундай ҳулоса қилади: ҳар бир¹ индивид узининг нутқи учун ташқаридан бериладиган меъёрга. эга бўлади. Амалда у бошқаларнинг индивидуал нутқҳарини қузатиш йули билан қулга қиритилади. Шу асосда айтишимиз мумкинки тил (la langue) гуё нутқнинг (la parole) қуплигидир. Бу ҳудди "қуп отлар" "бир неча" отлардан ташқил топганига ўхшайди. Яъни от₁ - от₂ - от₃ муносабатида от₂ от₁ дан, от₃ эса от₂ дан маълум белгилари билан фарқ қилади. Ҳудди шунта ўхшаш барча индивидуал тиллар жамланиб миллий тилни ҳосил қилади.

Ана шу асосда О.Есперсен Соссюрнинг тил ва нутк фарқланиши ҳақидаги назариясини узиҳа изохлайди; Унинг таъқидлашиҳа, индивиднинг оний лингвистик функция бажариши нутқдир ёки нутк индивиднинг лингвистик одатлари йиғиндисидир.

А.Гардинернинг фикриҳа, *ҳар қандай лугат ва ҳар қандай ситактик моделлар йиғиндиси тилдир. Қисқа муддатли, тарихан бетакрор суздан фойдаланиш фаолияти нутқдир.* Нутк конкрет замон ва макон билан боглик. У бетакрорлик ҳусусиятига эга. Бир синтактик модел асосида юзага қикқан ҳар бир жумла конкрет бир макон ва замонда муайян шахс томонидан юзага қикарилади. У бетакрорлик ҳусусиятига эга бўлади.

Қупчилиқ анъанавий тилшунослиқ тарафдорлари ургасида тил ва нутқни фарқлашнинг лингвистика учун нима аҳамияти бор деган савол туғилиши мумкин. Алан Гардинер бу саволга биринчи ҳаражали аҳамиятга эга деб жаваб беради.

Унинг фикриҳа, ҳар қандай реал гапда икки қатордаги ҳодиса мавжуд бўлади. Улардан биринчи қатордагиси сузловчи шахсга қаҳар унинг тил

хотирасида мавжуд булган лексик бирликлар ва грамматик схемалардир. Булар "Тил" факти хисобланади. Айни пайтда, ҳар бир реал гап маълум сузловчи субъектнинг ижод махсули ва у маълум мақсадда муайян бир маконда ва замонда баён қилинади. Гапда уз ифодасини топган ана шу белгилар "нутк" факти саналади.

Шундай қилиб, "тил" ва "нутк" зидланиши узида мохият-ходиса диалектикасини намоён этади ва тил системасининг барча сатҳқарини камраб олади.

Алан Гардинер "тил" ва "нутк" узаро фаркланиши билан бирга, уларнинг бир-бирисиз мавжуд булмаслигини, улар узаро узвий боглик эканлигини ҳам алоҳида таъкидлайди. Нутк тилсиз юзага чикмаслиги, тил нутк орқали функциялашуви, тилнинг ана шу мақсадни амалга ошириш учунгина мавжуд булишини баён қилади. "Агар мен муайян матндаги маълум ҳрдисани тилга эмас, нуткка хос, десам, у ҳрлда матндан тил злементи деб хисобланган барча анъанавий элементлар чиқариб ташлангандан сунг, сузловчининг ўзи билан боглик булган қолдик нутк элементи саналади".

У тил ва нуткни узаро изчиллик билан фарқаган ҳолда лингвистик атамаларни ҳам **ана** шунга мос ҳолда зидлаш зарурлигини баён қилади. Хусусан, у тилшуносларнинг "гап" терминини бир вақтнинг узида ҳам тил, ҳам нутк факти учун куллашларини танқид қилади. Унинг фикрича, тил ва нутк атамалари бир-бирини рад қилади. У ёки бу термин ё тилга, ёки нуткка хос булиши лозим. Бир вақтнинг узида икки йулдан кетиш мумкин эмас.

Л.Ельмслев ҳам Ф.де Соссюрнинг тил ва нутк дихотомиясига юқори баҳо беради. Унинг фикрича Соссюр таълимотининг мохияти тил ва нуткни фарқлашдир. Бошқа барча назариялар мантиқан ана шу асосий тезисдан келтириб чиқарилади.

Ф.де Соссюр сузлашиш жараёнидаги индивиднинг аҳамияти ва лингвистик узгаришларда унинг ролига катта

эътибор берди. Ана шу йул билан анъанавий тилшунослик билан структур тилшунослик уртаейга куприк урнатди. Шу билан бир вақтда анъанавий тилшуносликдан жиддий фарк киладиган тамойилни - анъанавий тилшуносликни узгартириш ёки тулдириш лозим булган структур лингвистикани яратиш тамойилини шакллантирди.

4.2. Тил сатхлари ва сатхларга ажратиш тамойиллари

Тилнинг ўзаро боғлиқ ва бир-бирини такозо этувчи бир неча қатламлардан иборат эканлиги ҳақидаги қараш ўзининг узоқ тарихига эга. Хусусан, тил тузилишининг анъанавий тилшуносликда уч қисмга, лексик ва грамматик қисмларга бўлиниши ва бу қисмларни ўрганадиган тилшуносликнинг учта бўлимга ажратилиши тилни ана шундай қатламлар бутунлиги сифатида тушунишнинг ёрқин намунасидир.

Лекин системавий – структур тилшунослик шаклланишга қадар тилнинг бундай ички тузилишини қатлам сифатида тушуниш амалий кузатишнинг илк натижалари бўлиб, тил стратификацияси илмий жиҳатдан асосланмаган эди. Системавий - структур тилшуносликнинг шаклланиши ва ривожланиши тил ички тузилишининг ўзига хос хусусиятини, ички тузилиш бирликларининг оддийдан мураккабга қараб босқичма - босқич ривожланиб бориши, қуйи босқич бирлиги ўзидан юқорироқ босқич бирлиги таркибида ўз функциясини кўрсатишини илмий асослаб берди.

Шундай қилиб, XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб тил сатхи (лингвистик сатх) тушунчаси майдонга келди; Бу тушунчанинг шаклланиши ва илмий асосланишида Л. Ельмслев ҳамда бир қатор Америка дескриптив тилшунослари, хусусан, Дж.Трейжер, К.Пайк, Ч.Хоккет, З.Харрис сингари олимларнинг хизмати катта бўлди.

Лингвистик сатх тушунчасининг пайдо бўлишига тилнинг икки томонлама моҳият эканлигининг эътироф этилиши, шаклий ва мазмуний томонларнинг ҳар бири ўзига хос ички тузилшига эга эканлиги, уларнинг ҳар қайсиси ўз ички узвлари муносабатидан ташкил топган кичик система эканлиги, шундай қилиб, тилнинг тузилиши системалар системаси тартибида

булиши, улар уртасидаги муносабат тал механизмини ҳаракатга келтириши ҳақидаги қарашларнинг майдонга келиши туртки бўлди. Гарчи лингвистик сатҳ тушунчаси кейинчалик бир қатор тилшунослар томонидан эътироф этилган бўлса ҳам, лекин бу атама жуда кенг маънода қулланила бошланди.

Шундай булишига қарамасдан, тилнинг онтологик табиатини нисбий автоном системалар (кичик системалар) мажмуаси сифатида тасаввур қилиш лингвистик сатҳ концепцияси тарафдорларини бирлаштириб турган умумий жиҳатлардан саналади. Ҳар бир кичик система чегараланган миқдордаги элементлардан ташкил топади ва бу элементлар шу кичик система нуктаи назаридан майда булакларга бўлинувчанлик хусусиятига эга деб эътироф этиш, шунингдек, ҳар бир кичик система уз ички элементларининг бир-бири билан боғланиш қонун-қоидаларига эга эканлигини эътиборга олишдир.

Куринадики, сатҳ тушунчаси тил онтологиясига ҳамда тилнинг системалаштириш ва тавсифлаш усулига мансубдир.

Онтологик маънода тил сатҳи деганда нима тушунилади? Тилшуносларнинг қўпчилиги тил сатҳи тушунчасини тил бирликларининг муайян йиғиндиси билан боғлайдилар. Масалан, В.В.Лопатин ва И.С.Улухановлар тил сатҳларини белгилашнинг таянч нуктаси сифатида тил системасида ажратиладиган асосий тил бирликлари булишини, тил сатҳи билан тил бирликларининг муайян йиғиндиси уртасида мувофiқлик булиши лозимлигини баён қиладилар. бундай қарашга мувофиқ, тил системасида муайян тил бирлигининг ажратилиши, уз-уздан, шу бирликка мувофиқ қеладиغان тил сатҳининг ҳам ажратилишига олиб қелади. Уларнинг фикрича, фонеманинг тил бирлиги сифатида эътироф этилиши фонологик сатҳнинг ажратилишига сабаб бўлганидек, суз ясалиши бирлигининг ажратилиши суз ясалиш сатҳининг ажратилишига асос бўлади.

Сатҳ тушунчасининг маълум тил бирликлари йиғиндиси тушунчаси билан алоқаси борлиги шубҳасиз. Лекин сатҳни белгилашда қандай лингвистик белгиларга таяниш масаласини аниқлаш катта аҳамиятга эга.

Тил бирликларини муайян гуруҳларга турли белгилар асосида бирлаштириш мумкин. Шунга мувофик равишда сатх тушунчаси нисбий бўлиб қолади ва бу тушунча айрим бирликларнинг маълум белги асосида бирлашган гуруҳининг оддий номига айланиб қолади.

Тилнинг ички тузилишини сатхларга ажратишда ана шундай бошбошдокликни бартараф қилиш учун тил бирликларининг доимий, барқарор сатхларини ажратишга имкон берадиган белгиларига таяниш лозим. Ана шундай белги тил бирликларининг поғонавийлик белгисидир. Худди ана шу белги дескриптив тилшунослик вакиллари томонидан тилни сатхҳарга ажратишнинг асосий белгиси сифатида эътироф этилган эди. Лингвистик бирликнинг ана шу поғонавийлик белгиси

31

лингвистик сатхни белгилашнинг асосий тамойили сифагада эътироф этилганда, тил ички тузилишининг поғонавийлик табиати тугри очилган бўлади.

Бунга мувоиқ , лингвистик сатх тушунчаси остида узаро поғонавий муносабатда бўлмаган нисбий бир хил бирликлар муносабати англашилади. Бир сатх бирликлари бошқа сатхга мансуб (уздан катта ёки уздан кичик) бўлган бирликлар билан поғонавий муносабатда бўлади. Бунда қуйи сатх бирлиги юқори сатх бирлигидан ташкил топади, қуйи сатх бирлиги юқори сатх бирлиги таркибига кириш хусусияти акс этади.

Ана шундай бирликлар мажмуаси нисбий бир хил бўлган бирликлар устпарадигмасини ташкил этади. Устпарадигма аъзолари узаро парадигматик ва синтагматик муносабатга киришади. Улар маълум синфга бирлашади (фонеманинг турли синфлари, морфеманинг турли синфлари ва бошқалар) ва бир-бири билан узаро кетма-кет боғланади, синтагматик занжирни ҳосил қилади.

Шундай. қилиб, тилнинг қуп сатхдилиги концепцияси тарафдорларининг қупчилиги учун умумий томон тилни чегараланган микдордаги бирликлардан ташкил топган нисбий автоном кичик

системаларнинг интегратив муносабатидан ташкил топган яхлитлик сифатида эътироф этишдир.

Турли сатҳ ва устпарадигма бирликлари ўзаро парадигматик муносабатга ҳам, синтагматик муносабатга ҳам киришмайди, яъни фонема ва морфемалардан ёки морфема ва сузлардан ташкил топган синфларнинг булиши мумкин булмаганидек, фонема билан морфеманинг, морфема билан сузнинг кетма-кет муносабатга киришиб, синтагматик занжирни ҳосил қилиши ҳам мумкин эмас.

32

Шундай қилиб, тил сатҳларини эътироф этувчи тилшунослар фикрича, турли сатҳ бирликлари уртасида интеграцион муносабат мавжуд бўлади, Бу концепция тарафдорлари тил сатҳлари уртасидаги алоқаи, эътиборга олган ҳолда, тилга ягона иерархик шаклланган сатҳлар системаси сифатида қарайдилар.

Турли сатҳ бирликлари уртасида интеграцион муносабат мавжуд бўлишини эътироф этувчи концепция тарафдорлари тил сатҳлари уртасидаги алокани эътиборга олган ҳолда, тилга ягона иерархик шаклланган сатҳлар системаси сифатида қарайдилар.

Тилнинг ички тузилишига бундай ёндашув композицион концепция деб юритилади. Композицион концепцияга мувофиқ, тилнинг ички тузилиши бир хил йуналишдаги поғоналанишдан (иерархиядан) иборат. Бу шундан иборатки, фонема, морфема ва ундан катта бирликлар уртасида бир хил йуналишдаги поғонали муносабат мавжуд. Қуйи сатҳ бирлиги юқори сатҳ бирлиги учун қурилиш материали бўлиб хизмат қилади. Қуйи сатҳ бирлиги юқори сатҳ бирлиги таркибида унинг таркибий қисми (конституенти) сифатида вазифа бажаради. Шунинг учун тил сатҳлари ўртасида қуйидан юқorigа йуналган муносабат эътироф этилади ва бу муносабат бир хил турдаги, конституентив Муносабат санадади ҳамда «..га қиради» схемасини ўзида намоён этади.

Тил ва нутк ходисалари умумийлик-хусусийлик мохият. ходиса, инвариант-вариантлик тушунчалари билан узвий боғланади. Умумийлик ва хусусийлик диалектикаси тугрисида гапирганда, Гегелнинг бир иборасини эслаш уринлидир Биз гилос, олма, урикни еймиз, ҳеч қачон мевани олмаймиз. Ёки-В.М.Солнцев таъкидлаганидек, йилқи ичидаги қайси отни бошқа

33

отга нисбатан инвариант деб ҳисоблаш мумкин. Табиийки, ҳеч қайсисини, фақат уларнинг биттасини «намуна» деб эътироф этиш мумкин.

Бундан шу нарса маълум буладики, бир синфга мансуб булган моддий бирликларнинг ҳеч қайси бири худди шундай моддий бирликка нисбатан инвариант була олмайди. Ҳар қайси моддий бирлик бир синф (парадигма) доирасида бошқа моддий бирликка нисбатан вариант саналади. Худди шу маънода инвариант-вариант гомоген булмаган объектдир. Конкрет отлар учун инвариант қандайдир мавхум от - умуман отдир. У моддий бирликлар қаторида турмайди. Бундай от аклий предметлардир. Уни боқиш, миниш мумкин эмас. Лекин у ҳар бир алоада отда умумийлик ва хусусийлик диалектикасини намоён этган ҳолда умумийликнинг белгиси сифатида мавжуд булади¹. Фонологик сатҳда умумийлик ва хусусийлик диалектикаси фонема ва унинг вариантлари (оттенкалари) орқали намоён булади².

Л.Шчерба фонема ва унинг оттенкаларини бир-биридан фарқлар экан: «Фонема конкрет вазиятда оттенкалар сифатида намоён буладиган умумлашмадир», - дейди . Унинг фикрича, умумийнинг (фонеманинг) талаффуз қилинган реал қуриниши оттенкалардир. Бошқача айтганда, нутқдаги барча реал талаффуз қилинувчи товушлар оттенка ҳисобланади. Фонема ва унинг оттенкалари уртасидаги муносабат икки босқич муносабатидир: абстракт босқич (фонема), конкрет босқич

(оттенка). Л.Шчербанинг таъкидлашича, фонеманинг отткалари ичида биттаси маълум сабабга кура типик намуна булади. Ёки

¹ Солнцев В.М Уша асар, 214-бет

² Бу хавда қаранг: Торсуев Г.П Константность и вариантность в фонетической системе. М. 1977.

¹ Щерба Л. Фонетика французского языка. М. 1963, с. 14-20. Бу хусусда қаранг: Нурмонов А. Узбек тили фонологияси ва морфонологияси. Тошкент, 1990, 10-бет.

34

Айрим тилшунослар инвариант ва вариантликни гомоген ҳодисалар деб ҳисоблайдилар. Уларнинг фарқлиғи (позиция, эталон билан булади, дейдилар. Уларнинг фикрича, гомоген бирликларнинг биттаси бошқалари учун намуна, эталон деб қабул қилинади. Ана шу намуна ёки эталон инвариант, бошқалари вариант ҳисобланади. Қиёсланаётган икки товушдан мустақил позициядаги товуш инвариант, тобе позициядаги товуш эса инвариант варианты ҳисобланади. Шундай қилиб, бир синфга мансуб реал предметлардан биттаси бошқаларига нисбатан намуна, эталон деб қаралади ва шунинг учун ҳам у инвариант саналади.

Айрим муаллифлар вариантлик остида бир умумий маъно билдирувчи маълум лингвистик бирликлар моддий тузилишидаги турли узгаришларни тушунадилар. Масалан, *стенать - стонять, спасенье - спасение*¹, *гадо* ва *гадой* сингарилар. Бундай вақтда уларнинг биттаси меъёр сифатида баҳоланади ва инвариант саналади. Вариантлар меъёрдан четланиш сифатида қабул қилинади ва улар адабий меъёрга қарама-қарши қўйилади. Бундай қарашга мувофиқ, вариантлик тилнинг муайян давридаги ортиқчалик деб баҳоланади. Тарихий нуқтаи назардан, вариантлик тил жолуциясининг, тиллар ва диалектлар алоқасининг қонуний натижаси ҳисобланади. Уларнинг қурсатишича, вариантлар доимо

ортикчаликни хосил кила бермайди, вариантлар уртасида ҳеч қандай маъно фаркланиши бўлмасагина, улар ортикчаликни вужудга келтиради.

Литературная нормаи вариантность. М, 1981, с.5.

35

Юкоридаги узгаришларни ҳаммаси бир

умумийликнинг турли хил моддийлашуви, бир нарсанинг моддий томондан турли курнишлари экан, уларнинг ҳеч бир бир-бирига вариант бўла олмайди. Адабий меъёр сифатида қабул қилинаётган моддий шакл ва аслида вариантлар сирасида турадиган бир вариантдир.

Морфема - тилнинг энг кичик булакларга бўлинмайдиган маъноли қисмидир¹. Морфема инвариат саналиб, нутқда турли вариантлар орқали моддийлашади Морфемани моддийлаштирувчи вариантлар учун морф алломорф ёки морфема вариантлари атамаларидан фойдаланилади.

Баъзи муаллифлар эса морфеманинг маъно ва шай томонларини фарқлаш мақсадида маъно томони учун семема шакл томони учун монема атамаларини тавсия этадилар².

Масадан, жуналиш қилишиги морфемаси *-га, -қа, -за,* каби вариантлари орқали намоён бўлади. Лекин бу моддий шаклларнинг ҳеч бири бошқасига нисбатан инвариант бўла олмайди.

Лексик сатҳда инвариант лексемадир. Хар қандай лексема, бевосита қузатишда лексик-семантик вариантлар (ЛСВ) ҳолида намоён бўлади. Хар қайси лексик-семантик вариант лексеманинг барча шакл (моддий қурилиши) ва маъноларини (семаларини) эмас, балки шакл ва маъноларидан (семаларидан) биттасини гавдалантиради.

Айрим муаллифлар маъноли бирликлардан инвариант ва вариантлилиқ ҳақида фикр юритар экан, бундай бирликларнинг икки томонлама табиатини (шакл ва маъно томонини) ҳисобга

' Морфемага турли хил ёндашувлар хакида каранг: Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. М, 1961, С. 245; Мирзакулов. Ўзбек тили морфемикасининг асосий аспекти ва уларнинг муносабатлари. Хужанд, 1991, 12-бет. ² Каранг: Солнцев В.М. Уша асар, 225-бет.

36

холда, инвариант ва вариантлик ифода ва маъно планлари учун алоҳида-алоҳида курилиши кераклигини таъкидлайди¹.

Бундай фикр ўзбек тилшунослигида Ш.Рахматуллаев (томонидан ҳам баён қилинади. У ҳар икки томон учун алоҳида-алоҳида атамаларни ҳам тавсия қилади: мазмуний вариант учун семема,' шаклий инвариант учун лексема. Шундай экан, вариантларни ҳам маъно ва шакл жиҳатидан фарқлаш керак бўлади

Э.Д.Головина ҳам суз ва унинг вариантлари хакида баҳс юритар экан, суз вариантларини дастлаб мазмуний ва шаклий вариантларга ажратади. Шаклий вариантларни эса грамматик ва грамматик бўлмаган вариантларга бўлади. Грамматик вариантларни акцент вариантлар (*творог-творог*), фонетик вариантлар (*халиф-халиф*)га, ажратади².

Лексик вариантлик бир лексеманинг турли моддий кўринишларидир. Вариантликни фонологик сатҳда чуқур урганган Прага лингвистик мактабининг вакиллари уни мажбурий, факультатив ва индивидуал вариантларга ажратган эдилар.

Фонологик сатҳдаги фонема вариантларининг бундай таснифи тилнинг бошқа сатҳ бирликлари учун ҳам ҳосилдир. Хусусан, муайян лексеманинг худудий фарқланиши факультатив (*пичан-бичан, ушшамоц-ушшамоц*), сузловчининг индивидуал варианты саналади. Мажбурий вариант, уз навбатида, позицион, комбинатор ва услубий вариантларга бўлинади. Лингвистик бирликларнинг позицион варианты унинг қандай позицияда (қучли ё қучсиз позицияда) жойлашишига қура вужудга келади.

¹ Арутюнова Н.Д. О минимальной единице грамматической системы. - Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействия.

М; 1961, с.38; Головина),Д. К типологии языковой вариантности. «ВЯ». 1983, №2, с.58.

' Головина Э.Д. Уша асар. 59-бет.

37

Комбинатор вариантлар эса лингвистик бирликларнини синтагматик муносабатида намоён булади. Услубий вариантлар лингвистик бирликларнинг услублараро фаркланиши асосида пайдо булади. Масалан, *кабутар* - бадий услуб учун хосланган вариант булса, *каптар* -сузлашув услубига мансуб вариантдир. I

Каерда вариантлар сони куп булса, шу ерда, албатта меъёр тушунчасига эхтиёж тугилади. Меъёр тушунчаси инвариант - вариант зидланиши учун эмас, балки вариантлар зидланиши учун хосдир. Муайян инвариантнинг турли вариантлари ичида биттаси маълум сабабга кура бошкаларига нисбатан намуна сифатида кабул килинади. Ана шу намуна сифатида кабул килинган вариант тилнинг маълум даври учун меъёр саналади. Меъёрни белгилашда вариантларнинг нутк занжиридаги позицияси, тил ареалидаги таркалиш географияси) ва бошкалар роль уйнайди.

Лексемаларнинг ЛШВи ичида аббревиатуралар алохдца урин згаллайди. Аббревиатуралар суз ясалиши хосиласи булган ясама сузлар эмас. Унинг суз ясалишига ҳеч кандай алокаси йук¹. Аббревиатура билан тулик куруниш бир инвариантнинг икки хил варианта - бири тулик намуна, иккинчиси эса кискарган вариантдир.

Синтактик бирликларнинг модели инвариант, бу моделнинг конкрет лексик бирликлар билан тулдирилиши эса вариантлар саналади. Шундай килиб, тилнинг хамма сатхҳари учун умумийлик-хусусийлик, мохият-ходиса диалектикаси амал килади. Умумийлик, мохдят - инвариант, хусусийликлар вариантлар оркали намоён булади. Инвариант ва вариантлар бир катордаги ходисалар эмас, балки турли катордаги икки боскичга мансуб хддисалардир. Инвариантнинг намоён булиш

Карант: Хаджиев А., Нурмонов А., Махмудов Н. Спорные вопросы словообразование тюркских языков. - «СЯ» . 1989. №3.

38

шакллари вариантлар экан, демак, инвариантлар - вариантлар умумлашмаси бўлиб, бевосита кузатишда вариантлар оркали номоён булади. Вариантлар каторида ҳеч бири бўшқасига инвариант бўлолмайди. Лекин биттаси бошқалари учун меъёр булиши мумкин. Меъёр ва инвариант тушунчалари бошқа-бошқа тушунчалардир.

5. Лингвистик бирликлар уртасидаги муносабатлар 5.1. Бир сатхга мансуб булган бирликлар муносабати Ф.де Соссюр ва унинг издошлари киммат жиҳатидан бир хил булган тил бирликларининг узаро ассоциатив муносабатини парадигматик муносабат сифатида ургандилар ва маълум тил бирликларини умумий белгиларига кура парадигмаларга бирлаштирадилар. Уларнинг таъкидлашича, бир парадигмага мансуб булган аъзолар умумий белгига эга булиши билан бирга, ҳар кайсиси бир-биридан фарк қиладиган хусусий белгиларига ҳам эга булади. Хусусий белгиларга эга булиши парадигма аъзоларининг узаро зидланишига ва алоҳида тил бирлиги сифатида тил системасида яшашига имкон беради. Бу шуни курсатадики, муайян умумий белги остида бирлашган парадигма аъзолари узаро фарқловчи белгилар мажмуасидан иборат булади. Демак, ҳар қайси парадигма аъзоси муайян структурага эга булади.

39

Тил системасидаги ҳар бир сатх; бирлиги - фонема, морфема, лексема, суз шакл, синтаксема, матн лингвистик бирликлар саналади.

Лингвистик бирликлар система таркибида маълум муносабатда булади. Уларни дастлаб икки гуруҳга ажратиш мумкини; 1) бир сатхга мансуб булган бирликлар муносабати; 2) турли сатхга мансуб булган бирликлар муносабати, яъни сатхлараро муносабат.

Бир еатхга мансуб булган бирликлар узаро икки хил муносабатга киришади: 1) парадигматик (уядошлик) муносабат; 2) синтагматик (кетма-кетлик) муносабат.

Бир еатхга мансуб булган, киммат жихатдан бир хил бирликларнинг маълум умумий белги асосида бир гуруҳга (уяга) бирлашуви парадигматик муносабат саналади. Парадигматик муносабатда булган бирликлар учун умумий белги сифатида шу бирликларнинг маъноси ҳам, шакли ҳам хизмат қилиши мумкин. Масалан, *ишчи*, *ишла* лексемалари 5-закнинг умумишши билан узаро бирлашади, кушимчалари билан фаркланади. Ёки аксинча, *ишла*, *англа*, (*узла* сингари лексемалар кушимчанинг умумийлиги билан бирлашиб, узакнинг хилма-хиллиги билан фаркланади. Лексик сатҳда айрим лексемалар шаклий ухшашлик умумий белгиси асосида бир уяни, синфни ташкил этади. Бундай лексемалар муносабати лексик омонимларни ҳосил қилади ёки баъзи лексемалар маъно умумийлиги асосида бир синфга бирлашади. Бундай муносабатда булган лексемалар лексик синонимларни ташкил этади. Худди шундай хусусият фонологик сатҳдан юқори булган барча сатҳ бирликлари учун ҳосилдир. Масалан, умумий эгалик маъноси асосида барча эгалик шакллари бир уяга бирлашади. Замон маъноси асосида барча замон билдирувчи феъл шакллари

40

бир парадигмага бирлашади. Замон маъноси асосида барча замон билдирувчи феъл шакллари бир парадигмани ҳосил қилади. Шу билан бирга, парадигма ичида худди шундай умумий маъно асосида яна кичик парадигмаларга бирлашиши мумкин. Жумладан, утган замон шакллари, келаси замон шакллари каби.

Шундай қилиб, маълум парадигма уз ичида кичик уяларга бўлиниб, уялар ҳаражаланишини ҳосил қилади. Масалан, *а*, *э*, *о*, *у*, *и* унлилари муносабати унлилар системасини (парадигмасини) ташкил этиш билан бирга,

бу унлиларнинг ҳар қайсиси бевосита кузатишда бир канча вариантлар орқали юзага чиқади ва вариантлар парадигмасини (системасини) ташкил этади.

Лингвистик бирликларнинг уядошлик муносабатини белгилашда купрок маъно умумийлиги белгиси хизмат килади.

Шуни таъкидлаш керакки, маълум умумий маъно асосида бир парадигмага бирлаштириш учун асос бўлиб хизмат қилган умумий маъно такрорланиши лозим. Ана шу такрорланувчи маъно (сема) ҳар бир аъзони айна шу уяга (парадигмага) бирлаштириш учун хизмат килади. Шу билан бирга, уянинг ҳар қайси аъзоси бошқа аъздан маълум белгиларига кура фаркланиш хусусиятига ҳам эга. Ана шу фаркланиш белгиси билан уянинг алохида бирлиги эканлигини саклаб туради. Демак, ҳар бир аъзо бирлаштирувчи ва фарқловчи семалар бирлигидан ташкил топади. Бирлаштирувчи сема ҳар бир аъзони маълум мазмуний уяга (парадигмага) бирлаштиришини, фарқловчи сема эса уя таркибидаги ҳар бир аъзонинг узига ҳослигини, алоқидалигини курсатиб туради. Англашиладики, парадигманинг ҳар бир аъзосида умумийлик ва узига ҳослик диалектикаси амал килади. Масалан, *-ган*, *-ди* шакллари утган замон семаси билан бир парадигмага киради. Шу билан бирга, уларнинг ҳар иккиси узига ҳос фаркланиш белгисига ҳам эга. Улар утган замоннинг нутқ жараёнига нисбатан узок ёки яқинлигини ифодалаш жиҳатидан бир-биридан фарқданади. Биринчиси нисбатан узок, утган замонни, иккинчиси эса яқин утган замонни билдиради.

Ҳар бир парадигма система саналади. Шундай экан, тил системаси узаро муносабатда булган бир канча парадигмаларнинг бирлигидан иборатдир.

' Ҳар бир парадигма аъзолари бир-бири билан зидланиш хусусиятига эга. Зидланиш ҳар қандай нарса ва ходисанинг ички тараккиёт негизидир. Шундай экан, даврлар ўтиши билан парадигма аъзолари уртасида микдорий узгариш руй бериши мумкин. Айрим аъзолар эскириб, истеъмолдан чиқиши,

янгиси кириб келиши мумкин. Бу эса тил системасининг очик система зканлигини курсатади.

Парадигматик муносабат аъзолари имконият тарзида тил эгалари онгида мавжуд булади. Хар бир парадигма аъзоси бевосита кузатишда, яъни нутк жараёнида турли нусхаларда, турли хил вариантларда намоён булади. Демак, хар бир парадигма аъзоси бевосита нутк, жараёнида намоён буладиган турли хил вариантларнинг умумлашмаси - инварианти саналади. Парадигма аъзолари нутк жараёнида хар кайси тилнинг муайян конун-коидаси асосида ҳамда парадигма аъзосининг маъноси доирасида бошка парадигма аъзосининг варианты билан⁵ синтагматик муносабатга киришади. Синтагматик муносабатда¹ муносабатга киришувчи лингвистик бирликлар танланиш хусусиятига эга булади, яъни хар кдндай киммат жихатидан бир хил булган лингвистик бирликлар эмас, балки мазмуний мувофикдашган, маъно такозо этган икки парадигма

42

аъзоси вариантларигина синтагматик муносабатга киришади. Синтагматик муносабатга парадигма таркибидаги инвариант узининг барча вариантлари оркали эмас, балки битта варианты оркали муносабатга киришади.¹ Масалан, *гапирмоқ* лексемаси "бирон фикрни бошкасига товушлар мажмуаси оркали ифода килмоқ" семаси оркали факат "шахс" семасига эга булган предмет билангина синтагматик муносабатга киришади. *Чайнамоқ* лексемаси:

"маълум бир емишни тиш оркали майдалаш" ёки "резинани тиш оркали эзгилаш";

"ёмонламок";

"эзмаланмок";

"муайян бир моддани урамок" сингари лексик-семантик вариантлар умумлашмаси инварианти саналади. Бу лексик-семантик вариантлар алохида-алохида тарзда синтагматик¹ муносабатга киришадилар ва хар

кайси лексик-семантик вариантларнинг, бир неча парадигма аъзоларининг варианты бўлиб келиши мумкин.

Биринчи семаси билан *емоқ*; *гажимоқ*, *кавишанмоқ* лексемалари билан; иккинчи семаси билан *ёмонламдц*, *гийбат килмоц* лексемалари билан; учинчи семаси билан *эзмалашмоқ*, *мингирламоқ* сингари лексемалар билан; туртинчи семаси билан *бурамоқ*, *йуналмоқ* лексемалари билан бир парадигмани хреил килади ва ҳар қайси вариант алоҳида алоҳида субъект валентлигига эгадир;

Биринчиси, чайнаб озикланувчи субъект - одам' ёки хайвон; иккинчиси - одам; учинчиси - одам; туртинчиси - машина каби субъект валентлигига эга. Нуткий жараёнда ана шу валентликларга эга бўлган лексемалар билан тулдирилади.

43

Шундай қилиб, умумлашма, инвариант ҳолатидаги, лингвистик бирликлар ҳар қайси семаси орқали башка парадигма аъзоси билан синтагматик муносабатга киришади. Ана шундан келиб чиққан ҳолда, ўзбек тили бирликларини система сифатида урганишда ҳар қайси парадигма аъзосининг вакабулада, яъни тил системасида, парадигмада узаро парадигматик муносабатини урганиш билан биргаликда, ҳар бир парадигма аъзосининг нутқ жараёнида қандай воқеаланиши, яъни синтагматик муносабатини ҳам урганишга эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқ.

5.2. Турли сатҳга мансуб бирликлар муносабати

Бир сатҳга мансуб, мураккаблик ҳаражасига кура бир хил бўлган лингвистик бирликлар муносабатидан ташқари, турли сатҳга мансуб, турли мураккабликдаги бирликлар ҳам узаро муносабатга киришади. Мураккаблик ҳаражаси турли хил бўлган, икки хил сатҳга мансуб лингвистик бирликлар муносабати поғонали муносабат саналади. Демак, қуйи сатҳ бирлиги узидан бир ҳаража юқори сатҳ бирлиги учун қурилиш (конструктив)

бирлиги бўлиб хизмат килади. Юкори сатх бирлиги эса курилма (конструктив) сифатида узидан бир ҳаража I куйи сатх бирликларининг кетма-кетлик (синтагматик) I муносабатидан ташкил топади. Масалан, *мактабга* суз шаклининг морфологик сатх бирлиги сифатида морфемик сатх бирлигига нисбатан мураккаблик ҳаражаси юкори, чунки у узидан бир ҳаража куйи морфемик сатхнинг *мактаб* ва *-га* бирликлари уртасидаги синтагматик муносабат ҳосиласи сифатида майдонга келган. Демак, морфологик сатх бирлиги

44

булган суз шакл морфемик сатх бирлиги булган морфемаларнинг (морфема вариантларининг) узаро синтагматик муносабатидан ташкил топади. Морфема (морфема варианта) эса суз шакл таркибига киради.

Лингвистик бирликларнинг мураккаблик ҳаражаси нисбийдир. Унинг мураккаб деб ном олиши узидан бир ҳаража куйи сатх бирлигига нисбатандир. Масалан, морфемик сатх бирлиги булган морфеманинг мураккаб (курилма, система) деб ном олиши фонологик сатх бирлиги булган фонемага нисбатандир. Морфема, уз навбатида, морфологик сатх бирлиги булган сўз шакли учун элемент, курилиш (конструктив) аъзоси саналади. Сўз шакл морфемага нисбатан мураккаб, синтаксемага нисбатан эса элемент хйсобланади.

ЛИНГВИСТИК бирликлар уртасидаги поғонали муносабат тил системаси ички тузилишининг оддийдан мураккабга караб тадрижий жойлашганлйгидан далолат беради.

5.3. Зидланиш ва унинг турлари

Юкорида таъкидланганидёк, парадигматик муносабатда булган лингвистик бирликлар⁴ " муайян бирлаштирувчи семага эга булиш билан бирга, узаро фарқловчи семага ҳам эга булади. Ана шу фарқловчи семалар парадигма аъзоларининг узаро зидланиши учун асос булади.

Системавий тилшуносликда парадигма аъзоларининг ана шундай фарқдовчи семалар асосида зидланишйни белгилаш марказий уринни

эгаллайди. Чунки лингвистик -'бирликларни маълум синфларга бирлаштириш канчалик мухим булса, синф аъзоларини бир-бирига зидлаш ҳам шунчалик аҳамиятлидир.

45

Синфларга бирлаштиришда лингвистик бирлик мазмуний мунхарижасидаги бирлаштирувчи сема хизмат килса, бир-биридан ажратишда фаркловчи сема асосий роль ўйнайди. Шунинг учун системавий тилшунослик асосчилари зидланиш , тушунчасигз катта эътибор бериб тилда зидланишдан бошқа ҳеч нарча йуклигини таъкидлайдилар

Фарклаш тушунчаси зидланиш тушунчасини такозо этади. Икки нарса бир-биридан факат узаро зид куйилгандагина фаркланади. Системавий тилшунослишнинг асосчиларидан бири Н.С.Трубецкой фонологик сатҳда зидланишларни куйидагича белгиларга кура тасниф этади. А. Зидланиш системасига муносабатига кура.

Б. Зидланувчи аъзолар уртасидаги муносабатга кура В. Зидланувчи аъзоларнинг маъно фарклаш кучига кўра

Бу белгига кура зидланишлар бир улчовли ва куп улчовли ҳамда ажралган ва пропорционал зидланишларга булинади.

Зидланишлар зидланувчи аъзоларни фарклаш учун хизмат киладиган белгиларнигина эмас, балки ҳар икки зидланаётган аъзолар учун умумий булган белгини ҳам такозо этади. Бундай белгилар киёслаш учун асос бўлиб хизмат килади.

Киёслаш учун асос белгига эга булмагача икки нарса ўзаро зидланиши мумкин эмас. Киёслаш учун асос булган белгига кура зидланишлар икки турли булади: 1) бир улчовли; 2) куп улчовли.

Бир улчовли зидланишларда зидланувчи аъзоларнинг зидланишлари учун асос булган белги факат. шу зидланиш учунгина хос бўлиб, зидланиш системасининг бошқа аъзоларида учрамайди, Бир улчовли ва куп улчовли зидланишларнинг

ажратилиши тилшуносликда жуда катта аҳамиятга эга. Бундай зидланишлар тилнинг барча сатхларида учрайди.

Бундан ташқари, биринчи белгига кура; зидланишларнинг пропорционал, ва ажралган турлари ҳам; мавжуд.

Маълум бир зидланиш аъзолари уртасидаги муносабат,, тил системасининг бошқа зидланиш аъзолари уртасидаги, муносабат билан бир хил булган зидланишлар пропорционал зидланиш хисобланади. Масалан, узбек тили фонологик системасидаги *к-г* фонемаларининг зидланиши пропорционалдир. Чунки бу зидланиш аъзолари уртасидаги муносабат, яъни жарангсизлик протловчилик белгиси асосида умумийликни хосил қилиши факат шу, жуфтлик учунгина эмас,, балки *п-б*, *т-д* каби жуфтликҳар учун ҳам хосдир. Маълум бир зидланиш аъзолари уртасидаги киёс учун асос булган белги тил системасидаги зидланишларнинг ҳеч қайсисида учрамайдиган зидланиш ажралган зидланиш саналади. Масалан, *б* ва *л* жуфтликлари уртасидаги зидланиш ажралгандир.

Зидланиш аъзолари уртасидаги муносабатга кура зидланишлар приватив (киёсга асос булган белги бирида бор, иккинчисида йук булган зидланиш) ҳаражали (градуал) ва тенг қимматли (эквиволент) зидланишларга бўлинади.

Зидланувчи аъзолардан бирида зидланиш учун асос булган белгининг мавжудлиги, иккинчисига эса йуклигига асосланган зидланиш, приватив зидланиш хисобланади. зидланувчиларнинг белгига эга булган аъзоси белгили (маркирлангая), кучли белгига эга булмаган аъзосига эса белгисиз (маркирланмаган), кучсиз аъзо дейилади. Масалан, *т-д*, *к-г*, *п-б* ундошлари зидланишлари приватив зиддидтлар саналиб, зидланувчи жуфтликларнинг ҳар бирида биринчи, аъзо,

47

«овоз»: (жаранг) белгисининг йуклиги, иккинчисида эса борлиги билан характерланади. Бундай зидланишларнинг график ифодаси учун кучсиз аъзога «-», кучли аъзога «+» белгиси қулланилади. Масалан, суз туркумлари

системаеида от билан феъл уртасидаги киёс учун белги «харакат» саналиб, биринчи бу белгининг йуклиги (-), иккинчиси эса борлиги (+) билан характерланади.

Зидланувчи аъзолар бир белгининг турли ҳаражасини (градациясини) курсатувчи зидланиш ҳаражали зидланиш хисобланади. Масалан, унлиларда огиз очилишининг турли ҳаражасини курсатувчи *у-у-о*, *и-э-а* уртасидаги зидланиш.

Ҳаражали зидланиш куп аъзоли бўлиб, ҳаражаланиш силсиласидаги биринчи ва сунгги аъзо чегара аъзолар, улар уртасидаги аъзолар эса оралик аъзолар саналади.

Чегара аъзолар зидланишнинг икки кутбини ташкил этади ва максимал зидланиш ҳосил қилади.

Зидланувчи аъзоларнинг ҳар иккиси мантикан тенг булган яъни, белгининг икки ҳаражасини ҳам, бор ёки йуклигини ҳам билдирмайдиган зидланишлар тенг қимматли (эквиполент) зидланиш хисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, зидланишларнинг юкоридаги турини ажратиш тил системасининг конкрет шарт-шароити билан боғлиқ. Бу системанинг конкрет шарт-шароитидан ажратиб олинган айни бир зидланиши приватив дам, ҳаражали ҳам булиши мумкин. Масалан, *у-о* уртасидаги огизнинг очилиши ҳаражаси сифатида олинса, приватив зиддият булади. Зидланувчилардан бири огиз очилишининг «ноль» ҳаражаси сифатида қабул қилинади. Бу вақтда *у* очик эмас, *о* эса «очщ», ёки ...*у* «ёпик», *о* эса «ёпик эмас» тарзида зидланади. Худди шу белгига кура тил системасидаги *у* га нисбатан очикрок унли *о*

48

этиборга олинса, *у* билан *о* уртасидаги зидланиш ҳаражали зидланишга айланади. Бу вақтда *у* ва *о* зидланишнинг¹ чегара азолари, эса оралик аъзо бўлиб қолади. Шундай қилиб, *у* ёки *Йу* зидланишнинг приватив, ҳаражали ва тенг қимматли зидланиш сифатида баҳоланиши бизнинг қандай нуқтаи назардан ёддашувимизга боғлиқ.

Лекин бундан у ёки бу зидланишни белгилаш соф субъектив характерга эга дегаи хулосага келмаслик керак.

Шуни таъкидлаш керакки, зидланишнинг узида унинг малум бир турга киритиш учун асос буладиган кандайдир бир белги мавжуд булади. Тилнинг системавий тузилишининг ўзи ва функциялашуви куп холларда зидланишнинг объектив ва аник турини ажратишга имкон беради. Юкорида куриб утган фонемалар уртасидаги муносабатлар приватив зидланиш сифатида ҳам, ҳаражали зидланиш сифатида ҳам тасаввур этилиши мумкин. Лекин амалда уларнинг кайсиси реаллашаётгани шу фонологик системанинг тузилиши ва кулланиши билан боглиқ булади.

Юкорида таъкидланганидек, зидланувчи аъзоларнинг маъно фаркланишига кура зидланишлар доимий ва муътадил гурларга ажратилади. Зидланишларнинг бундай таснифи учун тил системасининг конкрет шароитда юзага чиқишида уларнинг функциялашувига асосланиш мумкин ва бунда "система-функция"тамойилига амал килинади.

Тил системасидаги зидланувчи аъзолар нутк жараёнида муайян семантик муносабатга киришганда ҳам зидланишга асос булган белгини саклаб колса, доимий зидланиш, аксинча, сакдаб колмаса муътадиллашган зидланиш саналади. Масалан, узбек тилида суз охири жарангли ва жарангсиз ундошлар зидланиши \чун кучсиз вазият саналади. Ана шу вазиятда зидланувчи

49

аъзолар зидланиш белгисини йукотади, мутадиллашади: масалан, *асир* - *аср*.

Муътадиллашган зиддият ҳам барча зиддиятлар каби факат фонологик сатх учунгина хос эмас. Уларнинг барчаси тилнинг ҳамма сатхларида учрайди. Жумладан, бирлик ва куплик фонемахарн уртасидаги зидланиш хурмат маъносини ифодалаганда муътадиллашади.

5.4. Тил сатхлари уртасидаги изоморфлик

Изоморфизм (лотинча *изо* - ухшаш, *морфо* - шакл) атамаси тилшуносликка илк бор Е.Курилович томонидан киритилган бўлиб, тилнинг турли сатх бирликларининг ички тузилиши уртасидаги ухшашлик маъносини ифодалайди.'

Унинг фикрича, товуш комплекслари (масалан, бушн) ва семантик комплекслар (масалан, гап), функционал муносабатларидан катъи назар, чуқур структур параллелизмга эга. Улар уртасида изоморфизм деб номланиши мумкин булган ажойиб ухшашлик бор.

Лексик система таркибидаги лексемалар тахдилида кийинчилик тугилганда, уни бошқа системага солиштираш ва улар уртасидаги ухшашлик асосида маълум хулосага келиш мумкинлиги хақида Л.А.Новиков ҳам уз фикрини баён килади.

Лексик системани тузишда фонология билан семантика уртасидаги ухшашликни (аналогияни) эътибор олиш катта аҳамиятга эга. 1964 йилда Магдебургда бўлиб ўтган халқаро симпозиумда фонология билан семантика уртасидаги ана шундай ухшашликни ёритиш хақида фикр юритилди.

Фонология

¹ Курилович Е. Понятие изоморфизма - Очерки по лингвистике, М., 1962, с.21

50

говушлар системасини белгилаши каби семантика маънолар системасини белгилаши лозимлиги таъкидланди.²

Шунинг учун ҳам «бирлик», «инвариант», «вариант», «оппозиция», «позиция» (кучли ва кучсиз), «дифференциал белги», «нейтрализация», «дифференциация», «парадигматика», «синтагматика» каби тушунчалар лексиканинг мазмуний тахлилида мустаҳкам урин олди.

Структур тилшунослик методларининг асосий тамойилларидан бири унификация тамойилидир. Бунга мувофиқ, ҳар қандай назария ягона

тамойилга таянган ҳолда ўзи урганаётган объектнинг алоҳида соҳаларини бирлаштиришга интилки зарур. Алоҳида соҳаларни бирлаштириш учун эса улар уртасидаги изоморфизмни, яъни умумий қонуният мавжудлигини белгилаш лозим.

Ана шундай изоморфизм тилнинг турли хил сатҳлариаро муносабатда кузатилади. Шунинг учун қуйи сатҳда белгиланган на тажрибада аниқлиги, соддалиги, изчиллиги билан эътибор қозонган тадқиқ методлари асосида юқори сатҳ бирликларини урганиш анча қулайлик тугдиради.

Машҳур тилшунос А.Мартине ҳам жумланинг монемаларга бўлиниши билан ифодаловчининг фонемаларга бўлиниши уртасида аналогияни белгилашнинг мумкинлигини таъкидлайди.³ Унинг таъкидлашича, ҳар икки ҳолда ҳам эътибор бутунни сегментларга ажратишга қаратилади.

Тилшунослик тарихида тилнинг фонологик, морфемик, лексик, грамматик сатҳбирликлари қўп ҳолларда автоном ҳолда, уларнинг ҳамқорлиги ва ухшаш нукталарининг мавжудлиги эътиборга олинмаган ҳолда урганилди. Натижада изоморфлик ҳолатлар назардан четда қолди.

' Новиков Л.А. Семантика русского языка М, 1982. с. 63

' Мартине А. Основы общей лингвистики. -В кн. Новое в лингвистике М, 1963. с 453

51

Системавий тилшуносликнинг майдонга келиши, унинг тилни урганишда аниқ методларга таянишга интилиши тил сатҳлари уртасидаги изоморфизмга жиддий эътибор қаратилишига сабабчи бўлди. Хусусан, Прага тилшунослик мактаби вакиллари фонологияда қўлланилган огатозитив методни тилнинг бошқа сатҳларини урганишда ҳам муваффақият билан қўлладилар.

Машҳур поляк тилшуноси Е.Курилович ҳам бугин ва гап тузилиши уртасида изоморфлик мавжуд эканлигини, шунинг учун гапга хос бўлган қўпгина қонуниятларни фонетик қонуниятларни очишда муваффақиятли

кулланилган методлар асосида очиш кулай эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, бугин ва гап уртасидаги изоморфизм куйидагиларда куринади:

1. Бугинни бугин килиб турувчи минимал бирлик мавжуд булгани каби, гапни гап килиб турувчи минимал бирлик ҳам мавжуддир. Бугин ҳосил килувчи восита унли булса, гапни гап килиб шакллантирувчи восита феълдир.

2. Бугиннинг марказий элемента унли бўлиб, у қушимча элементлар билан, яъни ундошлар билан кенгайиш имконияти булгани каби, гапнинг ҳам марказий элементи феъл кесим бўлиб, у факультатив булаклар билан кенгайиш имкониятига эга.

3. Баъзан бугин (айрим тилларда) унлисиз ҳам ҳосил булиши мумкин. Лекин у чегара ҳолатлар саналади. Худди шунингдек, гап ҳам баъзан феълсиз булиши мумкин. Масалан, *Ҳа. Иуц. Албатта* каби, лекин бу ҳам гапнинг чегара ҳолатлари саналади,

Шундай килиб, тилнинг турли сатхҳарида изоморфизм қонунияти амал қилар экан, ана шу қонуниятни гопиш ва юкори сатх бирликларини урганишда қуйи сатада қулланилган

52

ва муваффақият қўзонган текшириш методларини қуллаш юкорй сатх бирликлари билан қуйи сатх бирликларини изоморф ҳолда урганишга кулай имконйят яратади.

Қуйи сатх бирликларида қулланилган текшйриш методининг юкори сатх бирликларига қуллашнинг қулайлиги шундаки, қуйи сатх бирликлари юкори сатх бирликларига нисбатан содҳарок булади. Юкори сатхга қутарилган сайин тил бирликларининг белгилари мураккаблашиб боради. Шунинг учун қуйи сатх бирликлари белгиларини аниқлаш бошқа сатхҳарга нисбатан осонроқ кечади. Ана шуни эътиборга олган ҳолда, Е.Курилович ҳам фонетик бирликларга хос белгини синтактик бирликни текшириш учун қиёсга асос килиб олади.

Шундан келиб чиккан холда, хозирги кунда бир-бири билан аралаштириб юборилаётган трансформация ва деривация ходисаларига ёндашадиган бўлсак, морфологик узгариш билан синтактик узгариш уртасида ва лексик ясалкш билан синтактик ясалиш уртасидаги изойорфликка таянган Холда бу ходисаларни текшириш лингвистик бирликларнинг узгариши (трансформацияси) ва ясалиши (деривацияси) уртасидаги ухшаш ва узига хос белгиларни ёритишда муҳим аҳамиятга эга.

6. Фонологик сатх 6.1. Фонология ва унинг бирлиги

Фонологиянинг бирлиги фонемалардир. Фонема грек тилидаги *товуш*, *овоз* маъносини англатувчи тил товуох каторининг бирлиги. Фонема - суз ва морфемаларни шакллантирадиган ва уларнинг маъноларини фарклаш учун

53

хизмат этувчи, бошқа майда булакка булинмайдиган тилнинг энг кичик товуш бирлиги. Фонемалар хақидаги таълимот фонологиядир. Фонология маълум бир тилдаги фонемалар системасини, уларни фарклаш белгиларини урганади.

Фонеманинг макоми масаласида хилма-хил карашлар бор. Фонема тилнинг энг кичик бирлиги эканлиги хақидаги дастлабки маълумот И.А.Бодуэн де Куртенэга мансубдир. Лекин бунгача шарк тилшунослигида гарчи фонема термини билан номланмаган булса ҳам, маъно фарклаш учун хизмат киладиган энг кичик товуш типИ хақидаги тушунча мавжуд эди. Хинд тилшуносларй, туркиишунослар бу тушунчага алохида аҳамият берганлар. Хусусан, Махмуд Кошгарий, Алишер Навоий, Захариддин Муҳаммад Бобурлар товушнинг маъно фарклаш томонига катта аҳамият берганлар.

Фонема термини тилшуносликка Бодуэн де Куртенэ томонидан киритилди. Бодуэн де Куртенэ 1870 йилдаги «XIX асргача булган кадимги поляк тили хақида» номли магистрлик дйссертациясида фонема хақида фикр юритади ва уни этимологик-морфологик бирлик сифатида талкин этади. Бодуэн де Куртенэнинг фонема хақидаги бу концепциясн унинг шогирди

Н.В.Крушевский томонидан ривожлантирилди. Натижада Бодуэн де Куртенэнинг фонема хақидаги тушунчаси узгариб борди. Хусусан, «Славян тиллари қиёсий грамматикасининг айрим булимлари» (1881) асарида фонемани, бир томондан, «сузнинг фонетик булинмас қисми» ҳисобласа, иккинчи томондан, морфемалар таркибидаги товуш узгариш қонуниятларини ҳисобга олган ҳолда бошқа майда булакка булинмайдиган товушларгина эмас, балки морфема ёки сузнинг таркибида булакка ажралмайдиган бир бутун ҳолдаги икки ва ундан ортиқ товушлар ҳам фонема бўлиши мумкинлигини

54

курсатади. Бу билан у фонемага фонетик бирлик сифатида эмас, балки этимологик бирлик сифатида қарашни намоён этди. Шу билан бирга, ҳудди шу ернинг узида фонеманинг қуйидаги икки фарқли томони борлигини ҳам курсатади:

1) антропофоник (яъни акустик-артикуляцион) қусусиятларнинг оддий умумлашмаси, морфеманинг ҳаракатланувчи қосмоненти;

2) маълум морфологик қатегория белгиси. Шундай қилиб, Бодуэн де Куртенэ фонеманинг морфологик аспектдан фарқ қиладиган антропофоник аспекти ҳам борлигини эътироф этди. Кейинчалик эса у узининг фонема ҳақидаги тушунчасини узгартирди ва унга психологик нуқтаи назардан ёндашди.

6.2. Фонологик назариялар

Қозон лингвистик мактабида фонема назарияси.

Қозон тилшунослик мактабининг асосчиси Бодуэн де Куртенэ бўлиб, унинг тилшунослик олдидagi хизматларидан бири шуки, у чилшуносликка фонема назариясини олиб қирди. Бодуэн биринчилардан бўлиб товушдан фарқ қиладиган фонетик (бирликни ажратиш зарурлигини аңлади.

Унинг илмий фаолияти давомида фонема ҳақидаги қарашлари узгариб борди. Шунинг учун Бодуэн асарларида фонеманинг қилма-қил талқини қузга ташланади.

1881 йилда "Славян тиллари киёсий фамматикасининг пйрим булимлари" номли асаридаёк фонеманинг икки хил' талкини намоён булади. Бир уринда фонема сузнинг товуш томони антропофоник хусусиятлар умумлашмаси деб каралса, бошка бир уринда "антропофоник белгилар умумлашмаси",

55

"товуш типи", бевосита сезги аъзоларимизга таъсир килувчи реал товушларнинг "кушимча белгиларидан тозалангая умумлашмаси" сифатида бахоланади.

Бодуэн де Куртенэнинг фонема хакидаги карашларщш унинг куйидаги мухим белгиларига эътибор каратганлиги маълум булади: 1) фонеманинг мураккаб бирлик эканлиги; 2] унинг энг кичик бирликлардан (хусусиятлардан) ташкил топиши; 3) энг кичик бирликлардан ташкил топган бутунлиш сифатида тилда яхлит холда функциялашиши; 4) энг кичик бирликлардан ташкил топган фонеманинг тил системасида муносабатлар (корреляция) аъзоси сифатида яшаши; 5) фонеманинг бевосита кузатишда берилган товушларнинг лингвистик умумлашмаси, абстракцияси эканлиги; 6) фонеманинг реал куриниши унинг антропофоник! (артикуляцион-физиологик) табиатининг намоён булиши эканлиги.

Шундай килиб, Бодуэн де Куртенэ илмий фаолиятининг Козон даврида фонема реал талаффуз килинувчи товушларнинг абстракцияси, модели, инварианта, курилма (конструкт) сифатида бахоланади.

XIX асрнинг 90-йилларида у фонеманинг бевосита! кузатишда товушлар оркали намоён булувчи, лекин ўзи кузатишда берилмаган мавхум бирлик эканлигини яна ҳам аниқрок баён килади. "Фонема" деб номланган маколасида унинг "товушнинг психик эквиваленти" эканлигини I таъкидлайди. 1917 йилда нашр этилган "Тилшуносликка кириш" I асарида фонема *инсон психикасида баръарор мавжуд булган* I

56

товуш тасаввури, сузловчи онгида яшовчи модел Сифатида иницанади.

Шуниси характерилик, Бодуэн асарларида фонема гох сугщовчи онгида товушларни умумлаштириш натижасида хосил оулган идеал мохият сифатида, гох илмий мавхумлаштириш (абстракция), лингвистик моделлаштириш натижаси сифатида ичохланади.

Бодуэн фонологик назариясининг яна бир муҳим жўхати (|к)неманинг морфологизацияси ва семасиологизациясидир: Яъни фонемани морфологик курилишдаги ва маъно фўрклашдаиквазифаси нуктаи назардан урганишдир.

Бодуэн де Куртенэ. тил бирлиги сифатида фонемани мўжратиш билан бирга, уни урганувчи тилшуноеликнинг алоҳида нул ими булган фонологиянинг ажратилиши лозимлўгини баён қилди. Унинг фикрича, фонология фонемаларнинг маъноли йнрликлар хосил қилишдаги вазифаларини урганади

Бодуэн де Куртенэ фонемаларнинг морфемаларни моддий томондан шакллантириш функциясига эътибор берар экан, фонетик қуршовда уларнинг узаро таъсири масаласи дшдатини жалб этди. Натижада ёндош товушлар уртасида сабабий боғланиш мавжудлиги, шунинг учун улар узаро юбеланиш ва фаркланиш муносабатида булишини таъкидлайди. Матижада у, бир томондан, *когерент* ва *дивергент*, иккинчи юмондан *коррелятив* ва *корреспондент* атамалари билан помланувчи ходисаларни ажратади.

Олимнинг таъкидлашича, товушларнинг узаро ёки ёцрининг иккинчисига комбинацион тобелиги когеренция чнеобланади. Хусусан, туркий тилларда товушларнинг каттик.-(омшоклигига кура бирининг иккинчисига тобеланиши *когерент*

' Родуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Т. I, -М, 1963. с. I

муносабат саналади. Масалан: *илик, цыльц* сузларидаги *и* ва *ы* муносабати.

Комбинацион тобелик муносабати натижасида ҳосил булган комбинацион узгариш дивергенция, дивергенция ходисаси асосида ҳосил булган товушлар эса дивергентлар ҳисобланади,

Бодуэннинг фикрича, дивергентлар комбинацион узгаришга учраган, келиб чқишига кура бир хил (гомоген) булган товушлардир. Масалан, рус тилида *лодка-лодочка, год-годовой*, узбек тилида *ёд-ёди, зид-зидла* сузларидаги *т-д*, шунингдек, *год-года* сузларидаги *о-а* товушлари дивергентлар, яъни узаро дивергенция муносабатидаги товушлар саналади.

Коррелятивлар дивергентлардан тарихан бир манбадан келиб чиқса ҳам, ҳозирги кунда бир-биридан фарк қилувчи турли товушлар эканлиги билан ажралиб туради. Масалан: рус тилида *бегу-бежат, леч-лежатъ* сузларидаги *г-ж, ч-ж* товушлари коррелятивлардир.

Коррелятив ва *дивергентлар* корреспондентларга қарама-қарши қўйилади. Тарихан бир манбадан келиб чиқиб, ҳозирги қардош тилларда фарқди талаффуз қилинувчи товушлар узаро корреспондент муносабатидаги товушлар ёки корреспондентлар саналади. Масалан, юнонча *pater, root*, ингл. *father, foot* сузларидаги *р* ва *ф* товушлари узаро корреспондент муносабатидаги товушлар ҳисобланади.

Коррелятив ва *корреспондент* сингари товушларга ухшатиб булмайдиган фонетик бирликни Бодуэн фонема ҳисоблайди. Куринадики, бу уринда *у* фонемани сузнинг маълум фонетик қисмининг антропофоник хусусиятларининг умумлашган йигиндиси сифатида баҳолайди.

58

Хуллас, жаҳон тилшунослиги тарихида статика-динамика, тил-нутқ зидланиши тугрисидаги тушунчанинг қайдо бўлишида, тилнинг система эканлиги, унинг белгилик табиати тугрисидаги қдрашларнинг шаклланишида ҳамда фонема пазариясининг вужудга қилишида Бодуэннинг хизмати қаттадир.

Ленинград фенолога» мактабида фонема назарияси. Ленинград фонологик мактабининг асосчиси Бодуэн де Куртенэнинг шогирди

Л.В.Шчербадир. У Бодуэн де Куртенэнинг фонема суз ва морфемаларни фаркдовчи белги жанлиги хакидаги таълимотини ривожлантирди. Л.В.Шчерба «Сифат ва микдор нуктаи назаридан рус унлилари» (1912) асарида фонемага берган таърифидаёк психологизмдан холи булмаса ҳам, аммо унда фонеманинг функционал томонига эътибор сезилиб туради. Униинг фикрича, фонема сузнинг фонетик таркибини бузмаган холда ажратиш мумкин булган, сузни фаркдаш ва маъно тасаввури билан ассоциацияланиш имкониятига эга булган маълум бир тилнинг умумий товуш гасаввуридир.

Л.В.Шчерба кейинчалик фоцеманинг функционал томонига, яъни маъно фарклаш хусусиятига асосий эътиборини қаратди ва психологик талкиндан халос булди. Жумладан, «Француз тили фонетикаси» асарида фонемага соф функционал томондан суз ва унинг шакллариини фарклаш учун хизмат қиладиган товушлар типини сифатида ёндашади. У фонемани ажратиш учун товушнинг артикуляцион-акустик хусусияти эмас, балки маъно фарклаш хусусияти муҳим белги эканлигини таъкиддайти. Масалан, сурок, юкламаси булган. — *a* турлича 11кустик-артикуляцион хусусиятга эга булиши (баланд, паст, чузик ёки тез ва х.к.) мумкин, аммо лингвистик нуктаи назардан бир юклама, бир товуш типидир.

59

Шундай қилиб, акустик-артикуляцион жиҳатдан турлича товушлар бир умумий белгиси билан типларга бнрлашади ва шу умумий белгиси билан бошқа шундай товуш типларидан ажралиб туради. Л.В.Шчерба фикрича, ана шундай! умумий белги унинг маъно фарклаш хусусиятидир. Демак, ҳар бир фонема бошқа фонемадан маъно фарклаш хусусияти орқали ажратилади. Натижада ҳар бир тилнинг барча фонемалари қарама-қаршилиқлар системасини ҳосил қилади. қурииб; турибдики, Л.В.Шчербанинг фонологик концепциясида' фонеманинг суз ёки морфемаларнинг маъносини фарклаш учун хизмат қиладиган фаркдовчи белгиси асосий урин эгаллайди.

Л.В.Шчерба фонологик назариясининг икки энг муҳим томони фонема оттенкалари ҳақдаги таълимотидир. Унинг фикрича, умумий (фонема)нинг

талаффуз килинган реал куринишлари оттенкалардир. Бошқача килиб айтганда, нуткдаги барча реал талаффуз килинувчи товушлар оттенка хисобланади. Демак, фонема ва унинг оттенкалари уртасидаги мукосабат икки боскич муносабатидир: абстракт боскич (фонема), конкрет боскич (оттенка).

Л.В.Шчерба оттенкаларни ҳам тасниф қилади. Фонеманинг оттенкалари ичида биттаси турли сабабларга кура шу фонема учун типик бўлади. Алоҳида талаффуз килинган оттенка ана шундай типик оттенка хисобланади ва фақат шу оттенка реал нуткий элемент сифатида тилга олинади. Бошқа оттенкалар эса типик оттенкага нисбатан турлича талаффуз қиلىнади. Уларни урганиш учун эса махсус «эшитиш куникмаси» керак бўлади. Масалан, узбек тилидаги *и* фонемаси тил орқа товушларидан кейин келиб (кил, гир-гир), тил орқа *и* холида лаб унлиларидан кейин келиб (тугил), *и* холида, биринчи бугинда келиб (бирок, сира), билинар-билинемас талаффуз

60

қилинади. Аммо бу оттенкалар бир *и* фонемасининг маълум Шнроитга мувофиқлашган турли вакиллари, Бошқа 1н'пкалар акустик ва артикуляцион томондан тубдан фарқ қилиши мумкин. Бу вақтда уларни бирлаштириб турадиган Вгини Л.В.Шчерба бир шаройтда бири' Урнида иккинчиси қрпмаслик белгиси хисоблайди. Бу белги Америка шишунослиги мактабида қушимча дистрибуция деб юритилади. Мисалан, юқорида келтирилган *цил, гир-гир, бироқ, сира* каби уушар таркибидаги *и* фонемасининг вакиллари урнида "ннкасини қуллаш мумкин"булса, улар бошқа-бошқа Ф"исманинг вакиллари хисобланади. Масалан, *цил, қул, қул, қол, нап, кел* ва бошқалар. Буларда унлилар бири эртидан иккинчиси К#либ, маъно фарқлаш функциясини бажаряпти. Маъносиз Ювуш бирикмасида ҳам э бошқа барча унлиларга ва "а бошқа бирча унлиларга қарама-қарши қуйилгашши учун мустақил фонема хисобланади. Агар *цил* сўзи таркибидаги шинг фонетик шнроитини узгартирсак: ё бир ундошни ёки

охирги ундошни "ш"касига алмаштирсак (бил, тил, сил, чип, хил, кил, шил; кис, Кир, киш, кил, киз ва х.к.) акустик - артикуляцион томонидан гурли сифатга эга булса ҳам, аммо бир фонемасининг вакиллари сифатида намоён булади.

Шундай килиб, фонема - бу, бир томондан, барча "тгенкаларнийг" умулашмаси, иккинчи томондан, ҳар қайсиси Конкрет -ҳолларда шу фонеманинг вакили ҳисобланади. Фонема оғтенкалари бир-бирига карама-карши қуйилади. Оттенкалар гуруҳи (фонема) эса бошқа оттенкалар гуруҳи (фонема)га карама-карши қуйилади. Натижада Л.В.Шчерба фонемани мюкача килиб «конкрет вазъиятда оттенкалар сифатида намоён буладиган умумлашмадир» деб изоҳлайди.

61

Юқорида таъкидлаганимиздек, фонема карама-карши қуйиш асосида аниқланади. Карама-карши муносабатда булувчи икки минимал бирлик карама-карши аъзолар ҳисобланади. узаро карама-карши муносабатда булган фонемалар бир қатор белгиларга эга бўлиб, шу белгилардан биттаси карама-карши муносабатга қирувчи фонемаларнинг бири учун фарқловчи (дифференциал), бошқалари фарқламайдиган (нодифференциал) белги ҳисобланади. Масалан, узбек тилидаги *т* ундоши тил олдйлик, жарангсизлик, портловчилик, бурун товуши эмаслик, лаблашмаганлик каби белгиларга эга бўлиб, булардаги дастлабки уч белгиси фарқловчи, кейинги икки белгиси фарқловчи булмаган белгилар ҳисобланади. Чунки узбек тилида *т* ундоши урнида шу кейинги икки белгига қура оппозицияга қиришадиган ундош қулланилмайди.

Тилнинг барча фонемалари маълум фарқловчи белгиларга қура гуруҳланади ва шу тилнинг фонемалари системасини ташкил этадиган коррелятив қаторларни ҳосил қилади. Масалан, узбек тилида овознинг иштирок этиш-эмаслигига қура жарангли ва Жарангсиз ундошлар коррелятив қаторларни ҳосил қилади. Масалан, *п-б, т-д, с-з, к-г, ч-ж* ва бонщалар. Шу билан бирга, коррелятив қаторни ҳосил этмайдиган алоҳида карама-карши

куйиш, яъни ажратилган оппозиция ҳам учраши мумкин. Масалан, узбек тилида x x ундошларининг жарангли-жарангсизликка к^ара коррелятив катори йук, чунки уларнинг жарангли зидди йук-

Москва фонологик мактабида фонема назарияси. Москва фонологик мактаби утган асрнинг 30-йилларида А.А.Реформатский таъбири билан айтганда, ҲАРС илмий маркази асосида шаклланди. (ҲАРС номи бу илмий марказ асосчилари Дмитриев, Аванесов, Реформатский,

62

Сидоровларнинг бош харфларидан олинган) Ленинград фонологик мактабидан фарқи равишда МФМ да фонема маълум автономликка эга бўлган, суз ва морфеманинг товуш қобилигига бўғлиқ бўлмаган мустақил бирлик эмас, балки суз ва морфеманинг таркибий элементи ҳисобланади. МФМ ва МФМ да фонемага бундай икки хил нуктаи назар бир фонетик қуршовдаги айрим товуш бирликларини икки хил талқин қилишга олиб келади.

Москва фонологик мактаби концепциясининг катта ютуғи шундаки, улар суз шаклининг товуш томонини фарқдаш ҳаражасига қура унинг икки позицияси - максимал фарқдаш мозицияси (қучли позиция) ва минимал фарқдаш позицияси (қучею позиция)га ажратади.

Қуршовдаги товушларнинг таъсирига қам берилган иерархия томондан максимал дифференциал позиция фонемаларнинг қучли позицияси ҳисобланади. Узбек тили уқлилари учун фақат бир уқлидан ташкил топган сузнинг биринчи бугини позицияси қучли позициядир.

Р.А.Аванесов фонемалар позициясини тасниф қилар :жан, маълум бир фонеманинг бир белгиси учун қучли позиция шу фонеманинг бошқа белгиси учун қучсиз позиция бўлиши мумкинлигини айтади. Шунинг учун у позицияларни қуйидаги турт гуруҳга бўлади:

I. Жарангли-жарангсизлик белгиси учун ҳам, қаттиқдик-юмшққдик белгиси учун ҳам қучли позиция.

II. Жарангли-жарангсизлик белгиси учун кучли, каттикдик-юмшокдик белгиси учун кучсиз позиция.

III. Каттикдик-юмшокдик белгиси учун кучли, жарангй-жарангсизлик белгиси учун кучсиз позиция.

IV. Хар икки белги учун абсолют кучсиз позиция.

63

Позиция тушунчаси асосида МФМ фонема вариантлари ва вариацияларини ҳам ажратади, жумладан, А.А.Реформатский кучею позицияларни иккига - перцептив кучеиз (Билиш томонидан) ва сигнификатив кучеиз (фарклаш томонидан) позицияларга ажратгани холда, биринчи фонема вариацияларини, иккинчи эса вариантларини хосил килишини айтади. Еиринчисига «а»нинг турли оттенкалари «мат», «мать», «мят», «мять»; иккинчисига сузнинг охирги позицияси - пруд ва прут киритилади.

МФМнинг яна бир ютуга бир белги асосида оппозицияга киришган фонемаларнинг шу белги учун кучеиз позицияда оппозициянинг йуколиши, яъни икки фонеманинг бир вариантга мувофиклашуви - нейтрализацияеи хакидаги таълимотдир. Масалан, *ёд* ва *ёт*. МФМ фонемани автоном холда эмас, балки морфема ва сузнинг ичида унинг элементи сифатида урганди.

Прага лингвметик мактабида фонема назарияси.

Жахон тилшунослиги олдида Прага тилшунослик тугарагининг катта хизмати игундаки, бу мактаб фонологияни илмий предмет сифатида шакллантирди. Прага тилшунослик тугарагининг фонологик концепцияси Н.С.Трубецкойнинг «Фонология асослари» китобида мужассамлашган.

Н.С.Трубецкой концепцияси буйича фонологик система лексик ва грамматик маъноларни фарклаш учун хизмат киладиган фонологик оппозициялар (ЛФМ буйича фонологик карама-каршиликлар) мажмуаси сифатида талк.ин к,илинади. У фонологияда асосий ролни фонемалар змас, балки уларнинг маъно фарклаш функцияси уйнашини таъкидлайди.

Ҳар кандай фонема фонологик оппозиция системаси маълум таркибга ёки структурага эга бўлганлиги учун ҳам

64

маълум фонологик мазмунга эга бўлади. Фонема абстракт бирлик сифатида қаралади. Конкрет товушлар фонеманинг моддий символлари ҳисобланади. Фонема моддий жиҳатдан бир канча товушлар орқали реаллашиши мумкин. Бундай реаллаштан ҳар хил товушлар шу фонеманинг вариантлари саналади.

Прага тилшунослари вариантларни таснифлаб, уларни мажбурий, факультатив ва индивидуал вариантларга бўладилар. Мажбурий вариантлар, уз навбатида позицион, комбинатор ва услубий вариантларга бўлинади.

Фонеманинг ургуга, суз характериға, нутқ, мелодикасига ҳосланган вариантлари позицион; нутқ. оқида ендош фонемалар таъсиридаги вариантлар комбинатор; талаффуз услуби билан ҳосланган вариантлар саналади (тулик услуб, оғзаки услуб ва бошқ.) Бир позициянинг узида суз маъносини узгартирмаган ҳолда узаро алмашиниб келган вариантлар факультатив вариантлардир. Факультатив вариантлар қупинча диалектал фаркланишлар натижасида нужудга келади.

Масалан, *боринг-борин*, айрим кишиларнинг нутқ хусусияти билан боғлиқ вариантлар индивидуал вариант ҳисобланади.

7. Морфемик сатҳ

7.1. Морфема ҳақида тушунча

Морфема грекча *морфе* - *шакл* маъносини билдирувчи тилнинг асосий бирликларидан бири. Маълум фонетик шаклга (ифодаловчига) аниқ маъно (ифодаланмиш) тенг келадиган минимал бирлик сифатида бошқа шу турдаги бирликларга

65

ажралмайди. Морфема нуткий матнни икки томонлама - тилни белгиларига ажратувчи биринчи булинишнинг (А.Мартине) махсули сифатида ўзи билан муайян бир иерархии каторга жойлашган ва бир томонлама формал булиниш саналган иккинчи турдаги булинишнинг махсули бугиндан фарк қиладигани билан характерланади.'

Морфема энг кичик маъноли бирлик бўлиб, нуткий жараёнида вариантлар орқали воқеъланади. Айрим илмий манбаларда морфема вариантлари *морф* ёки *алломорф* сифатида юритилади.

Л.В.Шчербанинг таъкидлашича, тилшуносликка "морфема" атамасини ИА.Бодуэн-Куртенэ олиб кирган. У бу агама орқали сузнинг энг кичик маъноли қисмини белгиллаган. Унинг фикрича, узвий боғлиқ муайян нутқ гапларга ёки ибораларга, гаплар сузларга, сузлар морфологик бугинлар ёки морфемаларга, морфемалар фонемаларга булинади.

Тилшуносликда дескриптивистларнинг қарашлари билан боғлиқ морфеманинг яна бир талқини учрайди. Ушбу талқин кенг тарқалган бўлиб, уларнинг таълимотларида "морфема" атамаси фақат суз қисмларинигина эмас, балки сўзларни ҳам белгилайди. У сўзларнинг таҳлилидагина эмас, балки морфемаларнинг турлича бирикувлари сифатидаги суз бирикмалари ва гапларнинг таҳлилида ҳам ишлатилади. Бунинг натижасида суз тушунчасини грамматик таҳдиддан чиқариб ташлаш ва морфемани тилнинг асосий бирлиги сифатида белгилаш тенденцияси вужудга келди.

Морфемани бундай тушуниш Ф.де Соссюрдан бошланган. Унинг таъкидлашича, тўб ва бўлинмас бирлик

' Лингвистический энциклопедический словарь. М, 1990,- С.312.

66

булган, ҳар қандай суз, ибора аъзоси, яъни синтактик фактдан фарқ қилмайди: уни ташкил этувчи сатх бирликларининг •' тартиби суз бирикмалари ҳосил қилишнинг асосий тамойилларига бўйсунди.

Шунга асосланиб тил бирликларининг систем хусусиятларини куриб чизишда "морфема" атамасини У белгилаган бирликларни тилнинг бошка бирликларидан фарклаш мумкин булган нуктаи назардан куллаш керак.

В.М.Солнцев морфема атамасини турли манбаларда бир-биридан фарк килувчи муайян белгилар аёеида-ажратилишини хисобга олиб, уларни умумлаштирган холда куйидагича изохдашни таклиф килади:

1) Вандериес морфемаси учун асосий характерли жихат срдмчиликдир, яъни морфема сифатида тилнинг оханг, ургу ва (шрликларнинг жойлашиш имкониятини эътиборга олувчи носиталар тушунилади;

2) Блумфилд морфемаси учун асосий хусусият минималликдир: морфемалар тил системасидаги урни ва бошка йирликларга булган муносабатидан катъи назар, энг киска, маъноли кисмлардир;

3) Бодуэн морфемалари учун энг характерли томон уларнинг тил системасидаги урни ва бошка бирликларга мупосабати асосидаги минималликдир: морфемалар сузнинг минимал маъноли кисмларидир.

Г.Пауль маъноли сузлар факат морфемаларнигина эмас, балки барча турдаги ёрдамчи сузларнинг ривожланиши учун асосдир. Унингча предлог ва богловчилар мустакил сузлар йсосида юзага келади.

Турк ва фин-угор тилларининг структурасини тадрик килиб, И.Д.Серебряков муайян хулосага келади ва суз ҳамда суз

67

бирикмаларининг тарихий узгаришини тахлил килиш асосида уч хил категорияни ажратади:

- а) лексик маъноли сузлар;
- б) суз-курулмалар (конструктлар);
- в) морфемалар.

У морфемаларнинг тарихан тула лексик маъноли сузлар булганлигини, хозирда бу имкониятини йукотганини курсатиб утади.

Морфемага нисбатан сузнинг бирламчилиги замонавий тилларда ҳам эътироф этилади, уз таркибидан морфемаларга ажраталмаган сузларнинг мавжуддиги хақидаги муаммони уртага ташлаш имконини беради. Суз ва морфема муносабатларини юкоридаги холда диахрон аспектда урганиш улар уртасидаги муносабатлар синхрон планда текширилганда ҳам етарлича самара беради.

Тил муайян ички тузилишга эга булган бутунлик саналиб, унинг сатхлари узаро узвий алоқада эканлиги эътироф этилса. морфемиканинг бирлиги булган морфеманинг бошка сатх бирликлари билан чамбарчас муносабатини хисобга олиш зарур. Яъни фонетика морфемика билан, морфемика морфология билан узвий боғланади.

Хар кайси куйи сатх бирликлари узидан бир поғона юкори булган сатх бирлиги учун материал сифатида хизмат килади. Хар кандай бирлик узининг хақикий функциясини юкори сатх бирлиги доирасида намоён килади. Ушбу холат тил тузилишининг куп сатхлилиги натижасидир.

Морфемаларнинг синтагматик муносабатга киришуви ижтимоий-рухий, умумий бирликни - инвариантни реал талаффуз килувчи, бевосита кузатишда намоён булувчи, сезги аъзоларимизга таъсир этувчи маълум вариантлар холида

68

ифодаланишини курсатади. Морфемалар ҳам бевосита кузатишда ёндош алломорфларнинг фонетик тузилишига мослашган холда катор вариантларига эга булади. Жулмадан узбек тилидаги жуналиш келишигининг тил системасидаги инвариант холати факат битта морфема (-га) билан *бепе^{мса}* да, -га, -ка, -ца; -а сингари вариантлари мавжуд вариантларнинг хар бири узига хос кулланиш имкониятига эканлиги турлича куршовларда юзага чиқади, вариантларнинг барчаси тилнинг система - функция муносабатидаги бутунлик эканлигини, вариантлилиқ, умумийлик-хусусийлик, диалектикасининг тилда намоён булишини курсатади.

Д.Набиева илмий манбаларда тил ички тузилишини сатхларга ажратишнинг икки тамойили асосида лексик сатхнинг бирлигига икки хил нуктаи назардан каралишини бирлигига караб сатхларга ажратиш тамойилига кура сатхдан сунг унинг бирлиги лексема хисобга олинишини таъкидлайди. Унинг фикрича, лексема алохида тил бирлиги сифатида караладими ёки морфеманинг бир тури сифатида караладими, бундан катъи назар, у тал системасида мавжуд барча тил бирликлари сингари узининг функциялашиш жараёнида имконият ва воқелик, умумийлик-хусусийлик диалектикасини узида намоён этади.¹

Набиева Д., /Ўзбек тилининг турли сатхларида умумийлик-хусусийлик, диалектикасининг намоён бўлиши. Тошкент: Шарк, 2005.-Б-103.

69

7.2. Морфемашик турлари

Морфема, аввало, бинар тамойилга кура, лексик морфема ва грамматик морфемаларга (граммемаларга) бўлинади¹. Бу икки морфема узаро приватив зидланиш, муносабатида бўлади. Бири белгига эга, иккинчиси бу белгига эга эмас. Грамматик морфеманинг ўзи лексик морфемага кушилиши ва грамматикализация ҳажасига кура иккига¹ бўлинади: 1) аффикс морфемалар; 2) ёрдамчи морфемалар.

Айрим муаллифлар ёрдамчи морфемаларни лексик морфемага қўшилиш табиатига кура иккига бўладилар; 1) сегмент морфемалар; 2) устсегмент морфемалар. Маъно фарклаш учун хизмат қилувчи ургу, оҳанг каби фонетик воситалар устсегмент морфемалар саналади.

Морфемаларнинг юкоридаги курсатилган икки тури лексик морфемага қўшилиб, грамматик маъно ифодалаш ва лексик морфемани суз шакл сифатида шакллантириш хусусиятига кура умумийликни ҳрсил қилади: *Сенга, сен учун, сен билан* суз шакллари таркибидаги - *га, учун, билет* кабилар сузни фонетик шакллантириш, яхлитлик нуктаи назаридан бир хил; масалан, суз ургуси қелишиқ қўшимчаси ва қумакчиларни узакка яхлитлаш

учун келишик, кумакчиларга кучади. Натижада, ургу сузшгаг фонетик чегараси келишик ва кумакчилар эканлигини, бу морфемалар ҳам суз шакл таркибига киришини курсатади.

Бу жихатдан юклама ва богловчилар келишик ва кумакчилардан фарк килади. Юклама морфемалар ургусиз бўлиб, лексик морфемага энклиза холида кушилади. Ургу лексик морфеманинг охирги бугинида колиб, юклама морфемага

¹ Гак ВТ. Теоритическая грамматика французского языка // Морфология. М, 1979, С.9; Дегтарев В.И. Основы общей грамматики. Ростов на-Дону, 1973, С.9.

70

Агмайди. Богловчилар эса бир суз шаклини иккинчи суз шакли билан муносибати ҳам билдиради ва узаро боғланиб келаётган лингвистик бирликлар билан фонетик яхлитликни ташкил қтмайди. Бу эса ёрдамчи морфемаларнинг юклама ва богловчи гурлари билан аффикс морфемалар зидланишининг икки чегара кутбида эканлигини, кумакчилар эса бу икки кутбнинг оралигида эканлигини курсатади. Лекин юклама ва богловчилар с[^]з шакл синфига (морфологик сузга) кирмайди. Чунки юклама ва богловчилар курилмалик хусусиятига, таркиби морфемаларга улиниш хусусиятига эга эмас.

Аффикс морфемалар ҳам лексик морфемага кушилиб қандай хосила пайдо қилишига кура икки гуруҳга булинади: 1) янги лексема ясовчилар (деривацион морфемалар); 2) янги суз шаклини ясовчилар (реляцион морфемалар). Анъанага кура, биринчиси суз- ясовчилар, иккинчиси шакл ясовчилар ҳясобланади (шакл ясовчилар уз ичида яна булиниш хусусиятига эга). Бу икки морфема ҳам узаро приватив оппозицияга киришади.

Лексик морфема билан грамматик морфемалар аташ маъносининг борлиги ёки йуклигидан приватив оппозицияга киршмилиб, зидланишнинг икки чегара кутбида турса, ундов, модал ва мимемалар бу зидланувчи аъзолар Уртасида оралик бугинни ҳосил килади. Ундов, модал

бирлик, мимемалар ички маъноли бирликлар муносабатидан ташкил топган ва булиниш хусусиятига эга булган курилма эмас. Демак, уларни суз шакл сирасига киритиб булмайди. Шунинг учун у алохида маъноли бирлик сифатида морфемик сатх бирлигидир. Лексик морфема билан грамматик морфема уртасидаги оралик типдир. Нутк таркибида янги сифатга эга бўлиб шакл сиз суз

71

сифатида муайян синтактик вазифа бажариши, баъзан гап бўлиб келиши ҳам мумкин.

8. Суз ясалиши

Тил лугат таркибининг бойиб боришида суз ясалиши мухим факторлардан бири. Суз ясалиши ва суз яшаш усуллари маеадаси узок вақтлардан буён тилшуносларнинг диққат-эътиборини тортиб келди ва хозирда ҳам шундай бўлиб колмокда. Хозирги кунда суз ясалиши масаласи тилшуносликнинг алохида булими сифатида деярли- барча тилшунослартомонийдак эътироф этилди¹. Тилдаги суз ясалиши жараёни ва ушшг барча умумий ҳамда хусусий куриилишлари хонуниятлари тилшуносликдаги ана шу булимнинг урганиш объектидир. Узбек тилшунослигида, туркологаяда, рус 'тилшунослиги ва бошқа тилшуносликларда бу соха буйича жиддий тадқиқот ишлари олиб борилмокда. Маълум ки, хар кандай суз ясалиши мотивловчи база '(ясзлиш асоси) ва моговланувчи сузларнинг муайян мотивация воситаси (формант) оркали мотивация муносабатига киришуви натижасидир. Демак, хар кандай суз ясалиши уч элементнинг муносабатидан таигеил топади: ясалиш асоси + ясовчи восита ~ ясалма. Бу. ерда биринчи ва учинчи элементлар маълум бир тилнинг муайян бир (синхрон) даврйда мустакил лексик бирликлар сифатида намоён буладй. Айни чоғда, бу лексик бирликлар узаро мотивация муносабатида буладй. Агар суз яшаш форманта бирдан ортик булса, у вақтда суз яшаш занжирини

' Айрим туркологлар бундай эътироф у қаҳар ҳам асосли эмаслигини айтадилар *Карат*: Ваекакоъ Н. А. О границах словообразования и словоизменения в тюркских языках.— «СЯ», 1986,2-сон, 3-бет.

72

хосил кидали. Бундай суз яшаш занжирида мотивация ҳаражани намоён буладӣ. Суз яшаш занжири узокдашган (чузилган) сари мотивловчи база билан мотивация муносабати кучсизлана боради. Мотивация ҳаражасига эга булган еузларда бевосита ва билвосита мотивация муносабатини фаркдаш мумкин. Албатта, ясовчи формант мотивация базасидан канчалик узокдашса, шунчалик юкори ҳаражадаги мотивация руй беради¹. Икки элементнинг факат бир формант оркали мотивация муносабатида булиши бевосита, формантлар йигиндиси оркали шундай муносабатда булиши эса билвосита мотивацион муносабат саналади.

Шубҳасиз, мотивловчи база (ясалиш асоси) ҳам, моговланувчи (ясалма) ҳам узларининг алохида-алохида, бир-биридан фарк киладиган, аммо бири иккинчиси билан боғлиқ объектив реалликдага денотатларига ва онгдаги сигнификатларига эга буладӣ. Масатан, *темирчи* . сўзи (экспоненти)нинг денотата металл билан шугулланувчи шахе, сигнификата шундай шахслар хакидаги тушунча бўлиб, бу суз *-чи* мотивация воситаси оркали объектив реалликдага каттик жисм - металлнинг бир тури (денотат) ва у хаёлаги тушунча (сигнификат)ни.. ифода этувчи *темир* (экспонент) мотивловчи базасидан хосил, булган. Ана шунинг учун ҳам суз ясалиши муайян тилнинг луғаттаркибида мавжуд булган маълум бир суздан маълум восита (ёки усул) оркали янги сузнинг хосил килиниши, яъни икки суз муносабатидир. Демак, узаро мотивация муносабатида булган хар кандай элемент (ясалиш . асоси ҳам, ясалма ҳам) суз учун хос булган хар учала элемент (денотат, сигнификат, экспонент)ни узида акс эттириши ва бу уч

'Кдоанг: Русская грамматика, Ч. I. М., 1980, с. 133.

73

элемент, ҳар икки сузда бошқа-бошқа, алоҳида ифодаланиши тҳарт.

Суз ясалишида ясалма яшашга асос булган бирликдан нафакдт лексик-семантик жихатдан, балки грамматик семантика жихатидан ҳам фарк килиши мумкин. Бу уринда бир туркумдаги сўздан бошқа туркумга оид сузнинг ясалишини эсга олишнинг ўзи кифоя (*иш*— от, *иш*ла — феъл).

Шу нарса ҳам муҳимки, ҳар бир тилда 1пу тилга хос булган регуляр суз яшаш типлари (моделлари) мавжуд. Шунинг учун ҳам муайян суз яшаш типи асосида ҳрсил булган сузлар (масалан, аффиксация усули билан ҳосил булган сузлар) ё мотивловчи база асосида ёки ясовчи формант асосида узаро парадигматик муносабатга киришиб, суз ясалиши системасини ҳосил килади.

Суз ясалиши дунё тилларининг барчаси учун ҳам хос булган универсал ходисадир. Албатта, дунё тилларининг барчасида суз ясалиш усуллари ёки етакчи суз яшаш усули айнан бир хил. эмас, суз яшаш усулларида кайси бирининг етакчи булиши айни тилнинг фонетик-грамматик хусусияти билан боғлиқ,, Масалан, хитой тилининг узига хос ана шундай хусусиятига мутлақо мувофиқ равишда бу тилда суз асосан композиция усули билан ясалади. Ўзбек тилида эса, маълумки, композиция усули ҳам, аффиксация усули ҳам мавжуд, аммо ўзбек тилининг табиатига қура бу тилда суз яшашнинг етакчи усули аффиксациядир.

В.М.Солнцевнинг курсатишича, ажратувчи тилларда (вьетнам, хитой ва бошқд) бугин морфологик қямматга эга— морфема ёки содда сузнинг товуш қрбиги сифатида алоҳида товуш эмас, балки фақат тонга эга бугин сифатида қаралади, «ана шунинг оқибатида бундай типологиядаги тилларда айрим

74

товушлардан тузилган аббревиатуралар мавжуд булмаиди». Демак, умуман, қисқартма сузларнй ҳосил килиш имкониятлари ҳам дунё тилларида. бир хил эмас, бу имкониятлар маълум тилларда жуда чегараланган.

Суз ясалиши ҳосил булиш нуктаи назаридан ижтимоий характерга эга ва жуда қадим замонлардан маълум. Шунинг учун ҳам муайян ясалма суз,

гарчи якинда ясалган янги суз булса ҳам, шу тилда гаплашувчиларнинг хаммаси учун тушунарли булаверади, кушимча изох талаб килмайди, чунки мотивловчи база шу тилнинг умумий лугат фондидан катъии урин олган булади ва натижада бу тилнинг суз ясаш модели асосида бошка сузларнинг вужудга келишида асос ролини бажаради.

Тургун бирикма тегишли кискартма сузнинг фонида чурадн. Кискартма сузнинг кайси маънода кулланаётганлиги шу фонта киёслаш йули билан белгиланади. Масалан, *ГУМ* бир уринда «главный универсальный магазин», иккинчи уринда «городское управление милиции» тургун бирикмалари билан ассоциатив богланади.

Даврлар ўтиши билан кискартма суз шу тилнинг актив лексик бирлигига айланиши натижасида унинг тургун бирикма билан булган муносабати хиралашиши мумкин. Бундай сузнинг маъносини Билиш учун фонга киёслашга эhtiёж сезилмаиди. Бундай сузлар шу тилнинг лугат фондидан мустахкам урин олгандан сунг бошка сузларнинг хосил булиши учун мотивловчи база ҳам булиши мумкин. Факат шундай хрлатлардагина том маънодаги суз ясалиши хакида гапириш мумкин. Тургун бирикмани одатдаги кискартириш билан кискартириш оркали ном шакллантиришни мутлако фарклаш лозим, Масалан: *лавсан* (материал номи) айна материал дастлаб

75

яратилган лаборатория номи (Лаборатория
Высокомолекулярных Соединений Академии наук)нинг
кискартирилиши асосида юзага келган, аммо бу суз кискартма суз эмас (этимологик жихатдангина киекартириш билан богланади), балки янги яратилган одатдаги содда суз, шунинг учун ҳам лаборатория номидан иборат тургун бирикма билан ассоциатив алокага эга эмас, денотатлари хар хил (тола, лаборатория). Бундай хрлатҳар, (якинда Фаргонада яратилган сунъий толага «нейлон», «паралон» кабиларга аналогия тарзида *фергалон* деб берилган ном ва бошка шу кабилар) кискартма сузлар билан алокадор эмас.

Юкоридаги айтилганлардан куринадики, кискартма сузлар том маънодаги суз ясалишидан тубдан фарк килади, улар суз ясалиши натижаси эмас. Кискартма сузларнинг пайдо булиши муайян денотат ва сигнификат ифодачиси булган тургун бирикманинг формал ихчамлашуви натижасидир, бунда мохият, семантика мутлако узгаришсиз қолаверади. Факат формагина ихчамлашиб, коммуникатив алоқа тезлиги учун қолайлашади. Бу спортчининг машгулот олдидан кундалик кийими (костюм, туфли ва хоказо)ни ихчам ва қолай спорт формасига алмаштирганидай гап. Шунинг учун кискартма сузларнинг ҳосил булишини функционал форма ясалиши, суз ясалиши ва бошқа ходисалардан фаркдаган ҳолда «вариацион форма ясалиши» деб қараш назарий жихатдан тулик асосга эга.

Суз ясалиши билан боғлиқ мунозарали масалалардан яна бири сонларнинг маъно турлари ва бу турларнинг ясалиши билан алоқадордир.

Ҳозирги пайтда узбек ва бошқа туркий тилларга оид адабиётларнинг деярли ҳаммасида сон семантик жихатдан, аввало, 2 гуруҳга — санок (ёки микдор) ва тартиб сонларга,

76

санок сонлар эса, уз навбатида, 5 та гуруҳга: дона, жамловчи, чама, таксим ва қаср сонларга ажратилади, айти пайтда, соннинг ҳар бир семантик турининг ясалиши ва бундаги ясовчи Кушимчалар тасвирига кенг урин берилади. Бу ҳол рус тили грамматикаларида ҳам кузга ташланади. Аммо рус тили грамматикасига бағишланган кейинги шший-назарий ишларда сонларнинг бундай семантик классификацияси у қаҳар назарий асосга эга эмаслиги айтилади ва бирмунча янгича қараш илғари сурилади. Хусусан, И.Г.Милославский сонларни семантик жихатдан санок (количественное) ва жамловчи (собирательное) сонларга ажратади, тартиб сонларни эса сифат туркумига киритиб, «порядковые прилагательные» деб номлайди¹.

Узбек тили фактларининг таҳдили шуни қурсатадики, сон туркуми доирасида суз ясалиши йук ва қурсатилган «сон гурлари»ни ҳосил қилувчи қушимчалар суз ясовчилар эмас. Масалан: *беш +инчи + бе-ишчи* ясалишида

мотивловчи база (беш) билан ясалма (*бешинчи*) алохидадан денотат ва сигнификатга эга эмас.

Бу ерда ҳам худдн *оқ+ароқар* (сув) типдаги каби функционал шакл ясалишидан бошқа нарса йук,- *Бешинчи* шаклидаги ясалишда ҳам сон сифатга якин семантик-грамматик хусусият касб этади, тартибли микдор нуктаи назаридан белги ифодаланади. Соннинг бошқа «тур»ларининг ясалишида ҳам мохиятан ана шундай ходиса намоён булади. Хеч кимга коронги эмаски, сон турларини ясовчи кушимчалар деб каралган аффикслар (*-та, -ала, -точа* ва хоказо) семантик жихатдан янги сон (суз) ясамайди, узакда ифодаланган микдорни мутлакр узгартирмайди, балки ана шу микдорга кушимча маъно оттенкаси беради. Ана шу нуктаи назардан каралса, сонларнинг

Мидославский П. Г. Морфологические категории современного русского языка М., 1981, с, 123.

77

«семантик турлари» деб аталаётган сонлар (тартиб, чама, тақсим ва бошқа) феъл доирасидаги (сифатдош, равишдош каби) ва от туркуми доирасидаги (чегара формаси, қарашлилиқ формаси каби) функционал формалардан мутлақо фарқ қилмайди.

Юқорида айтилганларнинг ўзи кўрсатиб турибдшш, сон туркумида ҳақиқий маънодаги сўз ясалиши йўқ. Бу туркум доирасида фақат функционал шакл ясалишигина мавзкуд. Булар қуйидагилар: 1) донали микдор формаси, 2) тартибли микдор формаси, 3) жамловчи микдор формаси, 4) тахминий микдор формаси, 5) тақсимли микдор формаси, 6) касрли микдор формаси.

Демак, функционал форма ясалиши, шунингдек, вариацион форма ясалиши ўз мохиятига кўра сўз ясалишидан мутлақо фарқ қилади, уларни қориштириш жуда кўп бошқа назарий янглишишларга олиб келиши табиий. Тил ҳодисалари ўрганилар экан, шу тил фактларининг объектив ва жиддий таҳлили биринчи планда турмоғи лозим. Б.А.Серебренников таъкидлаганидай, «тил ҳодисаларига материалистик ёндашув тилни қандай

бўлса, худди ўшандайлигича, унинг моҳиятини нотўғри акс эттирувчи ҳар қандай идеалистик қўшимчалареиз ўрганишни назарда тутди»¹.

¹ Серебренников Б. А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М, 1983,

с. 35.

9. Лексик сатҳ 9.1. Лексемя ва сўз

Лексик сатҳ бирлиги лексемадир. Проф. Ҳ.Неъматов ва 1.Расуловларнинг таъкидлашича: "Жамият аъзолари учун тайёр, умумий, мажбурий бўлган, шакл ва мазмуннинг барқарор бирикувидан ташкил топган, воқелиқцаги нарсаси, белгиси, хусусияти ва муносабатларни шакллантирувчи, нутқ ва луғатда грамматик морфемаларни ўзига бириктира оладиган морфема тури лексемадир".¹

Лексема нутқий жараёнда лексик-семантик вариантлар орқали воқеланади. Бундай лексик-семантик вариантлар лекс ёки аллолекс атамалари билан ҳам номланади.

Сўз ва лексема атамалари кўп ҳолларда аралаш ҳолда қўлланади. Лекин улар- бир-биридан фарқ қилади. Лексема *семема* ва *номемалаўнтлт* ўзаро муносабатидан ташкил топган бутунлик саналиб, унинг мазмуний мунҳарижаси аташ, ифода ва вазифавий семалар муносабатидан иборат бўлади. Ҳар қандай лексемада бу семалардан "аташ" семаси албатта иштирок этади. Шунинг учун бу сема лексеманинг марказий семаси, қолган семалар эса чегара семалар ҳисобланади. Масалан, *гапирмоқ*, *дўнгилламоқ* лексемалари бир хил аташ семасига эга бўлиб, ифода семаси билан бир-биридан фарқ қилади.

Сўз атамаси. лексемалардан бошқа birlikларни ҳам, яъни аташ семасига эга бўлмаган birlikларни ҳам ўз ичига олади. Масалан, *аммо*, *учун сўз*, лекин лексема эмас. Чунки уларнинг аташ семаси мавжуд эмас. Фақат грамматик маънога эга. Демак, сўз грамматик маънога эга бўлган лексемаларни ва

Беъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент: Ўқитувчи, 1995.-37-бет.

79

ёрдмчи, ундов, модал номлари билан юритилувчи бирликларни ўз ичига олади.

Лексема лексик сатҳ бирлиги саналади. У грамматик маъно вабу маънони ифодаловчи шаклга эга бўлиб, сўзга, яъни морфологик бирликка айланади. Масалан, *ҳарахт* "танадан шохланувчи кўп йиллик ўсимлик" аташ семасига эга бўлиши билан лексема. Бу лексема "от"лик, "бош келишик"лик, "бирлшс" семаларига ва бу семаларни ифодаловчи шаклларга эга бўлиши билан *сўзга.*, морфологик бирликка айланади.

Кўринадики, лексема ва сўз тилнинг икки сатҳ бирлигини ифодалайди.

9.2. Лексик маъно ва унинг тузилиши Лексик маъно ҳақида илмий адабиётларда хилма-хил ва баъзан бир-бирига зид фикрлар юритилади. Лексик маънога бундай турлича ёндашув ўзбек тилшунослигида ҳам ўз аксини топади. Бироқ улар маълум ҳаражада бир-бирини тўлдиради. Жумладан, "Ҳозирги ўзбек адабий тили" ҳарслигида "Сўзнинг объектив борликдаги нарса, белги, ҳаракат кабилар ҳақидаги маълумоти лексик маъно дейилади,.. Бу маълумот шу сўзнинг маъноси бўлади"¹, - дейилса, "Ўзбек тили лексикологияси" да "Сўзнинг объектив борликдаги нарса, ҳодиса, ҳаракат, белги ва шу кабилар ҳақида маълумот берувчи (тасаввур берувчи) мазмуни лексик маъно дейилади", - деб таъкидланади.

Профессор А.Ҳожиёвнинг "Тилшунослик терминларнинг изоҳли луғати" китобида "Сўзнинг материал қисми (лексема) билдирадиган маъно: маълум товуш комплексини маълум объектив воқеликка боғлаш билан киши онгида юзага келадиган мазмун-мундарижа" нинг лексик маъно дейишгаши қайд этилади.¹

¹ Шоабдурахмонов Ш. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Тошкент: Ўқитувчи, 1980.-104-б.

¹ Ўзбек тили лексикологияси. -Тошкент: Фан, 1981.-199-б.

80

Берилган таърифлар ифодаси жиҳатидан, қанчалик турлича бўлишига қарамай, уларда "предмет, воқеа-ҳодиса ёки муайян, муносабатнинг онгда акс этиши лексик маъно" эканлиги изоҳланади.²

Лексик маънони онгда предмет, ҳодиса, хусусият, м>'айян жараён ва шу қабилар ҳақидаги тушунчаларни акс эттирувчи ва унга боғловчи ҳамда сўзловчининг субъектив мудосабатини ифодаловчи сўз мазмуни (мунҳарижаси) деб ҳисоблаш мумкин.

Лексик маъно мураккаб структурали бутунлик саналади. Лексик маъно тўғрисида гагтирганда, борлиқ элементининг умумлашган образини онгда акс эттириш ҳамда акс этган борлиқ элементининг акустик сигналлар орқали ифодаланиши ҳақида фикр юритишга тўғри келади. Бу элементлар, юқорида таъкидланганидек, айрим адабиётларда трапеция шаклида ҳам ифодаианади. Бунда тушунча билан сўзнинг маъноси бири-биридан фарқланади. Айрим муаллифлар. сўз орқали ифодаланган тушунчани лексик маъно ҳисоблайдилар. Бундай таъриф натижасида қонуний савол туғилади: сўзнинг лексик маъноси билан-тушунча тенгми?

Бир қатор мантиқшунослар ва тилшунослар лексик маъно билан тушунчанинг тенг эмаслигини эътироф этадилар³. Ҳарҳақиқат, лексик маъно тушунчага нисбатан кенгроқ саналади, тушунча лексик маъконинг марказий элементи

¹ Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларнинг изоҳлй луғати. -Тошкент: Ўзбекистон миллий

энциклопедияси, 2002. - Б.57.

² Новиков Л.А. Семантика русского язмка. -М.: ВШ, 1982.-С.86.

' Горский Д.П. Роль язмка в познании.// Мышление и язык- М., 1957- С. 86; Новиков

Л.А. Семантика русского языка. -М.: ВШ, 1982 ва бошқалар.

81

хисобланади. Шунинг учун ҳам лексик маънони тушунча билан тенглаштириш илмий ҳақиқатга тўғри келмайди. Тушунчалар фаннинг ва ижтимоий ҳаётнинг маълум босқичида нисбий ҳақиқатни акс эттиради.

Айрим лингвистик адабиётларда лексик маъно ҳақида фикр юритилаётганда, объектив борлиқнинг онда акс этган, умумлашган образи билан лексик маънонинг ифодаланмиш | қисми ва маъно ўртасида фарқ мавжудлигини кўрсатадилар.¹ БуЯ жихатдан лексик маъно Огден ва Ричардс тавсия этган семантик 1 ўчбўрчак '(предмет+тушунча+белги) ўрнига семантик I тўртбўрчакнинг қуйидаги трапеция шаклига тўғри келади:

маъно

тушунча

белги

предмет

Лексеманинг моддий қобиғи остидаги ифодаланмиш маъно хисобланади. Маъно тушунчага нисбатан кенгрокдир. Шу билан биргаликда, тушунча . билдирмайдиган лингвистик бирликлар ҳам маълум маънога эга бўлади.

Бу хусусда фикр юритиб, Е.М.Галькина-Федорук I тушунча ва маънони турлича категориялар эканини, яъни 1 мантиқ категорияси (тушунча) ва лингвистик категория (маъно)]

¹ Современный русский язык. Теоретический курс. Лексикология. -М: РЯ, 1987; Новиков Л.А. Семантика русского языка -М.. ВШ, 1982.-с.91.

' 82

хисобланишини қайд қилади.' Шунга қарамай, нутқда бир мақтнинг ўзида икки хил акс эттириш усули мавжуд эканлигини тушунтириб бериш учун бу икки ҳодисанинг юқоридаги фарқланиши етарли эмас.

Чунки Е.М.Гаийкия-Федорук томонидан сўзнинг лексик маъноси сўзлашувчи жамоа томонидан борлиқнинг у ёки бу ҳодисаси билан боғланиши тарзида талқин этилади.

Аввало, реалликдаги предмет ва товушлар бирикмаси ўртасида муайян алоқа бўлмайди, бундай алоқа инсон томонидан ўрнатилиши кузаталади. Товушлар бирикмаси билан предметлар орасида бу каби шартли муносабат бўлганда, говушлар бирикмаси ишора қилиш, кўрсатиш вазифасини бошқаради. Тушунчадан фарқли ҳодда, маъно табиий асосда кслиб чиқади. .;

Б.А.Серебрейниковнинг таъкидича, шартли ва сунъий равишда танланган алоқага ҳеч қачон акс эттириш сифатида қараб бўлмайди. У маъно ва тушуячани ўзаро фарқлаган ҳолда, маънони инъикос категорияси эканини инкор этади.²

Маъно лингвистиканинг ўрганиш объекти, тушунча эса мантиқшшг ўрганиш объекти саналади, маъно лингвистик белги тузилишига киреа, тушунча ҳукм узв(компонент)идир.

Тушунчалар объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумлашган образини акс эттирибгина қолмасдан, балки борлиқяа мавжуд бўлмаган, инсоннинг тафаккур олами томонидан ҳосил қилинган нарса ва қодисаларнинг умумлашган образини ҳам акс эттириши мумкин. Сўз орқали инсон катта ютуқни қўлга киритди, бу восита матижасида унинг олами иккиланди. Сўзга эга бўлгунга қаҳар

¹ Исканҳарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш . Т.. Фан, 1998.-Г4-бет. ' СеребренниковБ.А. О материалистическом подходе к явлением языка. -М.: МауЙ.

83

фақат бевосита кўриниб турган нарса билан иш кўрган мавжудот тилга эга бўлиши билан фақат борлиқ элементлари билангина 1 эмас, балки бевосига кузатмаган нарса ва ҳодисалар билан ҳам иш кўра оладиган бўлди. Сўз инсонга бевосита кузатишда берилмаган нарса ва ҳодисалар ҳақида ҳам

ахборот бера олади. Шунинг учун ҳам ҳайвонот фақат бир оламга - сезги орқали ҳис қилиш мумкин бўлган предметлар оламига эга бўлса, инсон икки оламга - сезги орқали ҳис қиладиган олам билан бирга, сўз орқали ифодаланадиган образлар, муносабат, сифатлар дунёсига эга бўлди.' ,

Шунга мувофиқ, сўзларнинг борлиқ (денотатив) маъноси реал ва афсонавий тушунчалар бўлиши ҳам мумкин. Қандай тушунчани ифодалашига мувофиқ, сўзлар ҳам борлиқдаги инсон онгидан ташқарида бўлган нарса ва ҳодисаларни номловчи сўзлар ҳамда инсон томонидан яратилган афсонавий нарса ва ҳодисаларнинг номларини ифодаловчи сўзлар сифатида ажратилади.

"Ўзбек тили лексикологияси" китобида "айрим сўзлар билдирадиган нарса-ҳодисалар объектив ҳолда бўлмаслиги мумкин... Лекин бу нарса-ҳодисалар бор деб тушунилгани учун уларни ифодаловчи сўзлар юзага келган", - дейилади.²

Бизнинг онғимиздан ташқарида моддий борлиқдаги предметларни ифодаловчи сўзларни афсонавий тушунчаларни ифодаловчи абстракт сўзлардан фарқлаш лозим. Лексемалар орқали ифодаланган аниқ предметлар инсондан ташқарида мавжуд бўлса, абстракт предметларни инсон яратади ва инсондан ташқарида мавжуд бўлмайди.

'Лурия А.Р. Языкисознание.-М.:МГУ, 1979,-С.37.. . ² Ўзбек тили лексикологияси. -Тошкент: Фан, 1981.-Б.199.

84

Борлиқдаги нарса ва ҳодисалар умумлашган образларининг оиғда акс этиши тушунча ҳисобланар экан, бу тушунчалар объектив борлиқни номлаш жараёнининг иккинчи босқичини ташкил этади. Бу тушунчалар муайян моддий қобикқа, акустик хоссаларга эга бўлиб юзага чиқади яъни тил бирлиги орқали ўз ифодасини топади. Борлиқнинг акси бўлган тушунчалар турли хил моддий воситалар ёрдамида ифодаланиши нуқтаи назаридан тиллар бир-биридан фарқланади. Ҳатто бир тилнинг ўзида ҳам муайян тушунча бир қанча моддий воситаларга

эга бўлиши мумкин ва аксинча, бир неча тушунча моддийлашишига кўра бир-биригаўхшаб қолиши мумкин..

Шундай қилиб, борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумлашган образи турли хил моддий қобиклар ёрдамида ўз ифодасини топади. Объектив олам элементлари билан унинг умумлашган образлари ўртасида қандай чамбарчас муносабат бўлса, умумлашган образлар билан унинг моддий қобикқа эга бўлиши ўртасида ҳам шундай барқарор муносабат мавжуддир. Биринчи муносабатни акс этиш жараёни, иккинчи муносабатни эса ифодалаш жараёни дейилади.

Бундан кўринадики, ҳар қандай маъноли birlikларнинг моддий томони объектив оламни акс эттириш жараёни орқали номлайди. Демак, тил борлиқни бевосита эмас, балки билвосита ифодалайди. Нарса ва ҳодисаларнинг умумлашган образи саналувчи тушунчалар қанчалик динамик хусусиятга эга бўлса, унинг моддий қобиғи ҳам шундай ўзгариш, ривожланиш хусусиятига эга бўлади. Даврлар ўтиши билан моддий қобикнинг товуш тузилишида турл и хил ўзгаришлар бўлиши ёки маълум сабабларга кўра, бир моддий қобик эскириб, ўрнига бошқаси қўлланилиши мумкин.

85

Шундай қилиб, акс эттириш жараёнида ҳам, ифода жараёнида ҳам акс этувчи билан аксланма ҳамда ифодаланмиш билан ифодаловчи ўртасида зиддиятли, динамик, шу билан бирга, барқарор муносабат мавжуд бўлади. Ифодаловчи билан ифодаланмиш ўртасидаги ана шундай барқарорлик муайян тил эгалари ўртасида коммуникация жараёнида бир-бирини осон тушунишларига имконият яратади ва ана шу барқарорлик тилнинг авлоддан авлодга ўтишини таъминлайди.

Объектив олам элементларининг умумлашган образи айрим адабиётларда есемантик-нредмет, . реалема атамалари билан ҳам юритилади.

Семантик-предмет муайян лингвистик белги орқали ифодаланган борликдаги реал предметларнинг белгилар мажмуасидир. Бу белгилар борликдаги реал предметларни маълум еиифларга бирлаштириш, шу билан бирга, муайян синфга бирлашган предметларни ўзаро фаркдаш учун хизмат қилади. Шунинг учун ҳам бу белгилар муайян лексеманинг семантик тузилишида семантик иштирокчилар вазифасини бажаради. Шу маънода тил борликнинг умумлашган шакли дейиш мумкин. Тил аниқ вазиятни тил бирликлари орқали умумлаштирган ҳолда ифодалайди. Тил бирликларининг умумлашган маънога эга бўлиши унинг энг муҳим хусусиятидир. Ана шу умумлаштирувчи хусусияти воситасида тил белгиси турли шахслар томонидан турли вақтда ва турли шароитда хилма-хил предметларга нисбатан қўлланила олади. Агар предметларнинг ҳар қайсиси учун алоҳида-алоҳида номлар қўлланганда эди, тил алоқа воситаси вазифасини бажаришга яроқсиз бўлиб қоларди -

1

Ҳар қандай умумийлик алоҳидаликлар орқали намоён бўлади. Ҳар қандай алоҳидалик умумийликларнинг у ёки бу

¹ Новиков Л.А. Семаитикарусского язмка. -М.: ВШ, 1982.-С.75.

томонини намоёиш этади. Ҳар бир умумийлик бир қанча алоҳида предметларни фақат тахминан қамраб олади.

Ҳар қайси алоҳидалик қисман умумийликка киради! Аниқ предметга нисбатан маълум сўзнй қуялар эканмиз, бў ' ирсдметнинг: ' тасодифий белгиларидан умумий белгийи ажратамиз. Ана шу умумий ажратилган предмет реалема ва семантик мредмет саналади. Семантик предмет белгиникг мпънооини ташкшт! этади. Реал предмет¹ семантик предметга ёки Г.П.Ломтев атамаси билан айтганда, идея рефёренгга қарама-қирши қўйилади. Семантик предмет ҳам, 'реал Предмет ҳам 1Н-ПГШ-ШНГ ифодалаимиши ҳисобланади. Ўларнинг "фарқи шундаки, семантик предмет

идеал моҳият тазбҳир, реал предметлар эса денотатнинг ўзи - борлиқ элементи саналади.¹

Инсон нутқий фаолият орқали фақат-объектив борлиқ ҳақида ахборот берибгина қолмайди, шу билан биргаликда, объектив олами ички нутқ орқали муайян элементларга ҳам ажратади. Бу ҳақда Н.И.Жинкин шундай фикр билдиради: "Борлиқ ҳақидаги фикрий мазмун бевосита предмет коди -нутқий белги воситасида қайта шаклланади. Бундай фикрни Валгига айлантириш ички нутқда амалга ошади. Ички нутқсиз эса ташқи нутқнинг бўлиши мумкин эмас. Агар менга "Ана, ит тгуриб келяпти", - деб айтсалар, мен бу гапнинг қандай еўзларф (олмош, от, феъл)дан ташкил топганлиш ҳақида мутлақо уйламайман. Балки ит ҳақида, нима қилишим зарурлиги ҳақида. ўйлаб, дарров атрофга қарайман".²

А.Фитрат ўзининг "Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир-тажриба, Сарф" асарида шундай ёзади: "Ўзингизни ўйласангиз, члнвонлардан бирини ўйласангиз (отни), бизга у ҳайвон устига

¹ Помтев Т.П. Обвдее и русское язнокзнание,- М.: Наука1976.- С. 261; Новиков Л.А.

('гмшпикарурскогоязьжа. -М,: ВШ, 1982.-С,78.

' ЖинкинН.ШРечь как проводник информации. -М.: Наука, 1982,-С.65.

ерлашмок учун бўлгон тебранишингазни ўйласангиз, уч маънони ўйлаган бўлурсиз. Бу уч маънони бирлаштириб, бир-бирига боғлаб, ўзингизни отга минганингазни ўйлаганда, миянгизда "ўй" тукқандир. Шу ўйни бир кишига билдирмақчи бўлғоч, "Мен от миндим" деб қўясизким, бу айтқанингиз бир "гап"дир.

Кўриладирким, юқоридағи ўйда уч маъно бўлғани каби у ўйни билдиргучи "гап"да ҳам уч сўз бор: "Мен от миндим". Демак, сўз маъно билдирган товушлар "тўда"сидир".!

Бундан товуш сигналлари орқали, бошқача айтганда, белгилар орқали инсон объектив оламга боришини ва акеинча объектив оламдан семантик предметлар орқали белгилаштириш жараёни мавжуд эканлиги кўринади. Белги орқали объектив олам ҳақида ахборот олишимиз, яъни муайян шакл борликда нимани ифодалайди, деган саволга жавоб бериш тилшуносликда бир йўналишни, акеинча, борликдаги нарса ва ҳодисалар семантик предметлар орқали қандай номланади, деган саволга жавоб бериш иккинчи йўналишни ташкип қилади. Биринчиси семасиологик план, иккинчиси эса ономасиологик план деб юритилади.

Ономасиологик планда йўналиш маънодан, семантик предметлар дан шаклга қараб боради. Ички нутқ орқали инсон объектив оламни муайян предметларга ажратар экан, унинг мана шу хусусиятига алоҳида эътиборни қаратган айрим олимлар тилшўх тузилишнинг шу тил эгаси бўлган жамиятнинг онг ҳаражасини кўрсатади, деб ўйлайдилар.

Қўпчилик тилшунослар муайян моддий воситалар ёрдамида ифодаланган объектив оламнинг онгдай умумлашган образини лексик маъно таркибига киритадилар. Бундай қарашда

'Фиграт А. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Сарф. 1 -қитба. - Самарқанд-Тошкент: Ўздавнашр. 1930-Б.9-10.

88

объектив олам элементлари экстралингвистик омил сифатида лингвистик белгидан ташқарида қолади. Лекин ҳар қандай тил муайян белгилар системасидан иборат экан, "бу-белгилар орқали ҳар қандай ахборотни ифодалаш мумкинлиги бугунги кунда сир эмас.

Юқорида баён қилганимиздек, ҳар қандай лексеманинг семантик тузилиши уч элементни тақозо этади: 1) объектив олам элементлари; 2) унинг онгдай акси; 3) моддий воситалар билан

ифодаяниш. Буларнинг қайсилари лексик маъно таркибига киради? Бу саволга ҳам мавжуд лингвистик адабйётларда гурлича жавоб берилади.¹ Лексемага белги нуқтаи назаридая қаралганда, объектив олам элементи белгидан ташқарида қолади. Демак, муайян товуш сигналлари орқали ифодаланган объектив борлиқ элементининг¹ ондагй акси лексик маъно таркибига киради.

9.3. Лексик-семантик гуруҳ

Кейинги йилларда анъанавий лексик еемантика билан бир, қаторда: 'янги йўналишлар ҳам ривожланмоқдд. Булар қаторига еструктур еемантика, генератив семантика концептуал еемантика, коммуникатив еемантика, психоллингвистик еемантика кабиларни киритиш мумкин. Анъанавий -еемантика асосан алоҳида сўз ёки сўз гуруҳларининг ишлатшгаши ва ривожланиш босқичларидаги маъноларини ўрганса, структур еемантика (у М.М.Покровский, Ф. де Соссюр, Л.Ельмслев, И.Трир,: ЕШорциг, Л.Вайсгербер, Л.Теньер ва уларнинг издошлари томониданишлаб чиқилди) ўз олдига лингвистик маънолар, лексик-семантик парадигма ва бошқа турдаги

¹ Новиков Л.А. Семантика русского язмка. М: ВШ, 1982; Калинин А.В. Лексика русского языша. -М.: МГУ, 1971; Виноградов В.В. Русский язнк. -М.: ВШ, 1972 ва бошқ.

антик майдонларнинг систем алоқаларини ўрганишни мақсад қилиб қўяди.

Жаҳон тилшунослигида структур семантика формалшм ва релятивизмдан халос бўлиб, систем тилшуносликнинг муҳим қисмларидан бири сифатида қаралувчи систем семантишсага айланиб қолмоқда. Коммуникатив

семантика эса нутқийжараёнларни ўрганиш билан характерланади, чунки лингвистик (систем) ва лингвистик бўлмаган маънолардан ифода(кенгмаънодаги дискурс ва матн)ларнинг аниқ мазмуни келиб чиқади. Кўпчилик лингвистлар томонидан тил (нутқ) бирликларининг лексик-семантик жиҳатдан бир-бири билан боғланган эканлига қайд этилган. Хусусан, Ф.де Соссюр лингвистик бирликлар ўртасидаги бир неча муносабат

турларини кўрсатган бўлса, М.Покровский сўзлар бир-бири билан онгимиздан ташқарида маъноларининг маълум томонлари билан алоқадорлигини таъкидлаганди, Унингча, ҳар қандай тилда сўзларнинг ўзига хос бўлган семантик гуруҳлари бўлиб, уларнинг хусусий белгилард бошқа тиллар билан қиёсан очилади. Аммо М.Покровский томонидан қўйилган муаммо грамматик планда ўрганилди. Ана шу йўлдан бориб В.Виноградов сўзларнинг лексик маънолари турларига "предикатив" маъноларни ҳамда грамматикадаги айрим категорияларни қўшди.

А.Р.Лурия ҳар бир сўз муносабатларининг бутун бир мураккаб системаеини юзага келтиришини қайд этади. Унинг фикрича, сўз бутун семантик тўрнинг (сетканинг) маркази бўлиб, сўз структурасининг муҳим психологик аспекти бўлган муайян семантик майдонни фаоллаштиради:¹

¹ Лурия А.Р. Язык и сознание. М.: МГУ, 1979.- С.91.

Ғарбий "Европа тилшунослигида Й.Трирнинг мазмуний майДдн "назарияси сўзларнинг лексик-семантик алоқалари ҳақидаги қарашларда муҳим ўрин тутди.

Сўзларнинг лексик-семантик гуруҳларй ўз ичига икки ёки ундан ортиқ сузларни уларнинг лексйк маънолари бўййча бирлаштиради.

Тил ҳодисаси сифатида сўзларнинг лексик-семётик гуруҳларига аниқлик

киритиш учун унга яқин Шшқа категориялардан фарқловчи чегарани белгилаш керак. Аввало, сўзларнинг луғат тарқибининг мавзуй таснифлаш билан сўзларнинг лексик-семантик гуруҳи ўртасидаги чегарани аниқлаш лозим,

Мавзуй луғатлар тузиш фақат метабдик жиҳатдан аҳамиятга эга эмас. Мавзуй луғатлар тузишда сўзларнинг ўзаро боғловчи алоқалари - яқинликларига эътибор қаратмай, сўзнинг ички лексик маъноларига ҳам эътибор қилиш зарур.

Мавзуй гуруҳ луғатлари баъзан маълум соҳа лексикасига мувофиқ келиб қолиши табиий. Маълум ЛСГ мавзуй гуруҳларга таққосланса, улар ўртасидаги фарқлар кўринади; ЛСГ таркибидаги бирликлар ҳар доим ҳам мавзуй жиҳатдан бйтта гуруҳга бирлашавермайди. Бошқача қйлиб айтганда, Мавзуй гуруҳ бирликлари бирликни мазмуний жиҳатдан бир хил ифодалаш билан бирлаштирмайди, бироқ мавзуй гуруҳ таркибидаги бирликлар мазмуний алоқаларни ҳам кўрсатиши мумкин:

Кўнжкўиз, оёқсиз эшик очар.

Кўз - қулоқ бўлиб тур ва бошқалар.

Бу гуруҳларнинг умумийлиги уларнинг ўрганилган объектив борликни акс эттиришидир. Лексик-семантик гуруҳлар ҳам аслида қандайдир "мавзу"сига эга бўлади. ЛСГ

91

тилнинг ривожланиш қонуниятлари асосида келиб чиқса, мавзуй-гуруҳлар халқ билимларининг, қарашларининг натижаси демакдир.

с Мавзуй гуруҳлар, , ичида сўзлар ўртасидаги муносабатлар фақат тушунчалар ўртасидаги ташқи муносабатлар асосида қурилади. Бунда турлича тарздаги таснифлаш натижасида сўзлар маъносига таъсир қилмайдиган ҳаражада бир-бирлари билан қўшилиш ва ажралишлари мумкин. ЛСГ ларда тилнинг тарихий ривожланиши билан боғлиқ бўлган тилнинг ички ҳодисалари (жумладан,

сўзларнинг синонимик қаторлари) кузатилади. Сўзлар ўртасидаги мазмуний муносабатларни антонимлар орқали ҳам кўриш мумкин, антонимлар доимо бири иккинчисисиз мавжуд бўлмайди.

Синонимик ва антонимик муносабатлар у ёки бу ЛСГ сўзлари ўртасидаги мазмуний алоқаларнинг икки энг муҳим турлари саналади, яъни зидловчи ва бирлаштирувчи белгилар синонимик ва антонимик муносабатларда кўринади.

Профессор ЭБегматов лексикада системалилик хусусида фикр юритиб, тилшуносликда тилнинг лексик бойлигини ҳам муайян система сифатида тасаввур қилиш ва илмий таснифлашлари сифатида қуйидагиларни келтиради:

1) сўзларни сўз туркумларига ажратиш усули, яъни сўз туркумлари системаси;

2) сўзларни ясалиш моделларига кўра тасниф қилиш усули, яъни сўз ясаш усуллари ;

3) сўзларни функционал-стилистик гуруҳларга ажратиш усули, яъни сўзларнинг стилистик-дифференциал гуруҳлари;

4) сўзларни маълум мавзу гуруҳларига ажратиш усули, яъни сўзларнинг мавзу гуруҳлари ва бошқалар.'

"Бир сўз туркумига хос сўзларнинг мазмуний синфлари бу, аъзолари умумий адаёно (иввариант маъно - идентификатор) билан боғланган маълум харажада мураккаб гуруҳлардан иборат оўлган парадигматик турдаги лексик майдонлардир".²

Уларга сўзларнинг синонимик ва антонимик Сўзлашмалари, лексик-семантик гуруҳлари киради. Аъзолари доимий (регуляр) оппозициялари билан боғланган сўзларнинг семантик синфларини "мазмуний парадигмалар" деб аташ ҳам учрайди, унда маълум парадигматик майдонларнинг турли микромайдонлари эътиборга олинади.

Лексик-семантик парадигмаларнинг тузилишини, асосан, бинар оппозициялар. - икки томонлама зидланишлар шакллантиради.. Аммо. борлиқ ҳодисаларининг кўп томонли плоқалари билан боғлиқ бўлган кўп аъзоли зидланишлар ҳам бўлиш мумкин: масалан, ранг ифодаловчи сўзлар фақат

иккитаси (оқ ва қора) эмас, деярли ҳаммаси зидланиши мумкин; *яшил, сариқ, кўк, қизил...* .

Парадигматик тузилиш. характериға сўзларнинг барча лексик ғуруҳлари, атамалар системаси, ҳатто мавзуй ғуруҳлар ҳам эға. Бирок уларнинг системалилиғига хос ифодаланиш ҳаражаси, яъни системалилик асосида ётувчи карама-қаршиликларнинг доимийлик ҳаражаси бир хил эмас. ʼБу, фарқлар кўп жихатдан экстралингвистик омиллар билан боғлиқ. Экстралингвистик омиллар маълум ҳаражада сўзларнинг синонимик каторлари структураси, кўпроқ мавзуй каторлари билан боғлиқ бўлади.

93

¹ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик катламлари. Тошкент: Фан, 1985.- Б. 116.

" Васильев Л.М Современная лингвистическая семантика. М.:ВШ, 1990.-С. 126,

93

9.4. Лингвистикада майдон назарияси

Структур тилшуносликнинг асосчиси ҳисобланган Ф.де Соссюр тилшунослар диққатини лингвистик бирликлар орасидаги муносабатни очишга қаратиб, муносабатнинг парадигматик ва синтагматик турларини мавжудлигини кўрсатган эди.

Лингвистик бирликларнинг муайян бирлаштирувчи маъно асосида маълум парадигмаларга бирлашуви кейинчалик тилшунодликда майдон назариясини вужудга келтирди.

Лингвистикада "маъно" (мазмун) умумийлиги билан бирлашган -ва белгиланаётган ҳодисаларнинг тушунчавий, предметлик ёки вазифавий (функционал) ўхшашлигини акс эттирувчи тил бирликлари (асосан, лексик бирликлар) йиғиндисидан майдон сифатида белгиланади. :-'"': Лингвистик бирликларнинг маълум

маъно асосида бирлашуви, маълум бир тйддаш лексик бирликларни ана шундай мазмуний уяларга бирлаштириш шарк тилшунослигида риво)клангаЙ. Кейинчалик XIX асрда лингвйстик бирликларни мазмуний гуруҳларга бирлаштириш ёки бутунни маълум мазмуний гуруҳларга ажратиш ғояси Евройада авж олди. Шунга кўра бу назария Европа тилшунослиги билан узвий **боғланиб** қолди.

XIX асрда лексик (умуман, тил) бирликлар(и) умумийлигига М.Покровский томонидан эътибор қаратилди. Майдон тушунчасининг назарий талқиний И.Трир, Г.Ипсен, В.Порциг, Л.Вайсгербер, А.Йоллес ишларида кўзга ташланади,

Лингвистический энциклопедический словарь. М.: СЭ, 1990.- С.380.

94

кейинроқ А.А:Уфимцева, Н.И.Филичева, ЮН.Караулов, Г.С.Шчур кабилар ишлари билан бу назария ривояслантирилди.

Ушбу назариянинг пайдо бўлиши ўтган айрнинг 20-30-йилларига тўғри келиб, у В.Гумбольдтнинг "тилнинг ички шакли" хусусидаги таълимотини қайта - янғи йўналишда кўриб чиқилиши билан боғланади. Бу даврда узоқ давом этган лингвйстик тадқиқотларнинг асосий объекти бўлган "тилнинг ички шакли" сифатидаги илмий баҳслар ушбу назариянинг дунёга келиши учун асос бўлди.

"Мазмуний майдон" термини ўша пайтда тадқиқотчилар томонидан турлича изоҳланди И.Трир мазмуний майдон сифатида "тушунчалар майдон", "тушунчалар доираси"ни назарда тутди. Л.Вайсгербер "тил мазмунининг маълум қисми", "таркибининг бўлаги", В.Порциг "маъноларнинг моҳиятан боғлиқлиги", Г.Ипсен мазмуний ва грамматик жиҳатда' боғланган сўзлар гуруҳини семантик майдон тарзида талқин этади. А.Йоллес эса уни "семантик бирлашиш" деб номлаб; унинг доирасида антонимик жуфтликларни белгилайди. Ф.Дорнзайф ва В.Вартбурглар тил лексик таркиби - ажратилиш мумкин бўлган семантик гуруҳларида мазмуний майдонни кўрадилар.

Юқоридаги тадқиқотчилар мазмуний майдон атамасини ҳар хил тарзда изоҳланишларига қарамай, уларни семасиологик тадқиқотлар асосийси бўлган "тилнинг ички шакли"ни тушунишда тилни ҳар томонлама ва турлича муносабатларда ўрганишлари билан бирлаштириш мумкин.¹

В.Гумбольдтнинг "ички шакл" таълимотини Л.Вайсгербер ва И.Трир тушунчавий

моҳияти жиҳатидан, Г.Ипсен ва В.Порциг сўзларнинг мазмуний гуруҳи ҳамда

¹ Исканҳароза Ш. Тил; системасига майдон асосида ёндашув. Тошкент: Фан, 2007. 44-45-бетлар.

95

системаси томонидан, Ф.Дорнзайф ва Вартбург эса тилнинг луғат таркибига хос предметлилик ва тушунчалар гуруҳи нуқтаи назаридан ривожлантирдилар.

Семасиологиядаги янгигумбольдтчилик йўналишининг назарий асоси тилнинг лексик бўлиниш қонуни ҳисобланади, тил структурасининг бўлиниш қонуниятлари "тилнинг ички шакли"дан келиб чиқади. В.Гумбольдт "тилнинг ички шакли" сифатида, аввало, чиқаётган товушнинг фикр ифодалаш харажасига кўтарувчи ақл фаолиятининг доимий элементини тушунади. Унинг кейинги даврдаги издошлари тил ўрганишнинг асосий вазифаси "турли тиллар семантик структурасида янги-янги кўринишда, жумбоқли тарзда намоён бўлувчи ўзига хос тушунчавий ғоя"ни излашга олиб келади, деб таъкидлайдилар.¹

Ф.де Соссюр юқоридаги масалани ойдинлаштиришда янгигумбольдтчиларга йўналиш яратиб берди, дейиш мумкин. Маълумки, Ф.Соссюрнинг фикрича, тилнинг ўз системаси мавжуд бўлиб, у ўзаро шартланган ишоралар системасидир.² Соссюр тилни бир-бирига қарама-қарши қўйилгандагина аҳамиятли бўлган шартли белгиларнинг ёпиқ системаси сифатида тадқиқ этиб, тилнинг бўлиниш қонунини янгидан кўрсатиб берди. Тилнинг маъяум тузилма сифатидаги бўлиниш механизмини тушунтириб, у шундай ёзади: "лотинчада агики1и\$ - нарсалар қаторининг аъзоси, қисми, бўлаги деган маънони англатади, ҳар қайси тил элементи ўз ичида ғоянинг товуш билан бирлаштирган кичик бир бўлак - ай1ки]и8 дир, товуш эса ғоя учун белгидир."³

Ҳар бир сўз ортида товуш, вазият ва тушунчавий алоқалар системаси ётади. Сўз кўи ўлчамли алоқаларнинг тўри

96

(сеткаси) хисобланади. Нормал ҳолатда баъзи услубий алоқалар (мисалан, образлилик) эътиборга олинмайди, маъновий алоқалар етакчилик қилади.

"Тилнинг фикрга бўлган муносабати характерли м.пифаси ғояни ифодалаш учун моддий товуш воситасини ҳосил Килишда эмас, балки унинг тафаккур ва товуш орасидаги

иоситачилигидадир. Бунда уларнинг бирлашуви бирликларнийг Икки томонлама чегараланишига олиб келади. Табиатан айқаш-уйқаш (хаотик) бўлган тафаккур бўлини туриб бирор эҳтиёж иатшкасида ойдинлашади",- деб Соссюр тилнинг бўлиниш қпнуниятларини фалсафий асослайди.¹

В.Гумбольдт ва унинг кейинги даврдаги издошларини Ф.де Соссюр билан тил структураси характерини ўз қонунлари билан ташкил зтилган ёпиқ система сифатида тушуниш пирлаштиради. "Ҳар бир тил объектив реаллик устида турувчи иа унга қарама-қариш қўйилувчи танловлар системасидир",- деб рькидлайди И.Трир.

Тилшуносликда "майдон" тушунчасининг узил-кесил шаклланишига ёрдам берган ҳал қшгувчи тадқиқотлардан бири Л.Вайсгербернинг ишлари бўлди. Л.Вайсгербернинг фикрича, тилни руҳий мазмуннинг оддий воситаси сифатида эмас, балки дунёни интеллектуал шакли сифатида ўрганиш зарур, унингча, семасиология маънолар хусусидаги фан бўлмай, тушунчалар ,\ақидаги таълимот бўлиши керак.

И.Трир	ва	Л.Вайсгербер	талкинидан	фарқли	ҳолда
яигигумбольдтчиликнинг		кейинги	гуруҳ	олимлари	Г.Ипсён,
И.Порциг,	А.Иоллес,	Ф.Дорнзайф,	Ф.фон	Вартбург	сингарилар
лмнгвиетик	тадқиқотлар	объекти	қилиб	сўзлар	гуруҳи
					ёки

тилнинг бутун лексик таркибини оладилар'.-

¹ Звегенцев В.А. Семасиология. М.: МГУ, 1957.- С.266.

² Усмонов С. Умумий тилшунослик. Тошкент: Ўқитувчи, 1972- Б.92.

³ Соссюр Ф. Курс обздей лингвистике. М.: 1977,- С.-112.

Ғ.Ипсен қадимги ҳинд-европа тиллари лексикасини қиёеий-тарихий жиҳатдан ўрганиш давомида "мазмуний майдон" терминини биринчи марта шарқ тилларидаги металл номларини белгиловчи сўзлар гуруҳига нисбатан қўллаган бўлиб, у бу сўзларнинг ҳинд-европа тилларида функционал жиҳатдан чегараланиб, алоҳида гуруҳни ташкил этишига асосланган.

ВЛорциг эса семасиология фанига мазмуний майдоннинг ўзига хос тушунчасини олиб кирди, у майдон назариясини нугкни ўрганиш асосида очиб беришга интилди. Унингча, мазмуний майдон маълум тилдаги сўзлар орасида ўрнатиловчи асосий муносабатлар билан боғланади ҳамда предикатив вазифани бажарувчи феъл, сифат ва отлар орасидаги боғлиқликдан қвлиб чиқади.

- ВЛорциг билан бир вақтда Ф.Йоллес ҳам тилшуносликка мазмуний майдоннинг янгача талқинини киритди. У маълум бутушшкка мансуб birlikлар шу бутунликнинг бирор жиҳатини ифодалаши билан шу гуруҳга хосл анишини кўрсатди.

Майдон назарйяси муаммолари бўйича кейинги йилларда қатор тадқиқотлар олиб борилди. Г.С.Шчур майдон муаммолари юзасидан мингдан ортиқ мақолалар эълон қишганини таъкидлайди¹. Бундай назарий тадқиқотларни атрофлича ўрганиб, уларни умумий тарзда тарихийлиги нуқтаи назаридан ва қўйилган муаммолар жиҳатидан маълум гуруҳларга ажратиш мумкин. Бунда асосан назариянинг алоҳида тушунчаларини хронологик йўналишда кўриб чикиб, уларнинг исбот қилиниши, назариянинг қўйилаётган муаммолари жиҳатидан ўрганилиши, шунингдек, майдон назариясини

¹ Шчур Г.С., Теории поля в лингвистике. М.: Наука, 1974.-С.19.

тарихийлик ва муаммолар таҳлили билан биргаликда олиб борилиши нуқтаи назаридан фарқлаш мумкин.

Лингвистикада майдон назариясининг кейинги йиллардаги ривожини шу ҳаражага етдики, унинг ғоялари ва методлари тилнинг лексик сатҳидан бошқа сатҳларга нисбатан ҳам татбиқ қилина бошланди.¹ Дастлабки тадқиқотлар мазмуний майдон доирасидан келиб чикиб, турли луғатлар (кўпроқ тезауруслар) тузиш учун умумий қонуниятларни очишда назарий асос бўлди. Кейинроқ бу йўналишда тилнинг бошқа сатҳлари, жумладан, морфосемантика, грамматика сингарилар доирасида ҳам жиддий асарлар юзага келди.

Майдон тушунчасининг талқини ҳамда унга хос хусусиятларга-айрим ҳолда ёндашув майдон назариясини тадқиқ этишнинг турлича муаммоларини вужудга келтирди. Бунда майдон чегараларининг аниқлиги, майдоннинг автономлиги, бутунлиги, узлуксизлиги жиҳатидан тил бирлиги сифатида қаралгани' ҳолда ёки майдон мустақиллигининг

нисбийлиги, майдонлар ўзаро муносабатининг кенг характерга эгалиги бўйича тил бирликларидан фарқланувчи томонлари асосидэги муаммолар; майдонлар тузилиши (майдонда очик - бўш ўриннинг бўлмаслиги) муаммолари; кўп- маъноли сўзларнинг фақат бир майдонга мансублиги ёки бир неча майдоннинг элбментлари бўлиши мумкинлиги асосида майдон ва полисемия муносабатлари муаммолари ўртага ташланди. Майдоннинг у ёки бу хусусиятларига таяниб, ушбу муаммолар тадқиқотчилар томонидан турли-туман равишда ўз ечимини топмокда.

Шур Г.С, О морфосемантических полях, функционально-инвариантных группах и категориях // . Вопросы лингвистики. Томск., 1970.- С.3-10; Филичева Н.И. (.'интаксические Поля: М.: ВШ, 1977. вабош.

10. Морфологик сатҳ 10.1. Сўз ҳақидаги назариялар

Сўз тушунчасй тилшунослик тарихида марказий ўринни эгаллайди. Шундай бўлишига қарамасдан, сўзнинг мақоми масаласида шу кунга қаҳар бир хил фикр мавжуд эмас.

Тилшуносликда сўз энг ноаниқ тушунчалардан бири эканлиги, у турли тилларда гурлича бўлишини эътиборга олиб, айрим тилшунослар сўз тушунчасидан, умуман, воз кечишни таклиф қиладилар. Хусусан, Ш.Балли шундай деб ёзади: "Биринчй қарашда сўз тушунчасй аниққа ўхшаб кўринади. Аслида бу тушунча тилшуносликдаги энг ноаниқ тушунчалардан биридир. Сўз тушунчасй ноаниқ экан, ундан воз кечмоқ керак".

Тилшунослик тарихида сўзнинг тил онтологаясидаги ўрни масаласида икки йўналиш майдонга келди. Биринчй йўналиш сўзни тилнинг асосий бирлиги деб эътироф этади. Қолган барча бирликларнинг (морфема, фразеологик бирлик, маълум грамматик қуршшшлар) сўз билан қандайдир йўл орқали боғланганлигини ва сўз асосида тушунтирилишини, бу эса сўзнинг тилнинг асосий бирлиги бўлишини тақозо этишини таъкидлайдилар. Бу йўналишни шартли равишда «вербоцентрик (лотинча вербум-«феъл», «сўз» демакдир) назария дейиш мумкин.

Вербоцентрик назариянинг илдизи антик даврларга бориб тақалади ва Еврош тилшунослигида кенг тарқалди. Айниқса рус тилшунослигида, тўғрироғи, рус тилшунослигининг шўро даврида марказий ўринни эгаллади. Антик давр олимлари, хусусан, Арасту феълни вақт маъносини

¹ БаллиШ. Общая лкнгвистика и вопрош французского язмка. М.; 1955, С. 15.

ифодаловчи ва қисмлариалоҳғвда олинғанда¹ҳеч қандай маъно билдирмайдиган товуш бирикмаси сифатида изоҳлайди¹

XX аерга келиб, табиий фанлар ҳар қандай нарса зарраларишнг ўзаро зидлига ва бирлигидан ташкил тоиган яхлитлик эканлиги яққол очиб берилиши муносабати билан тилшуносликда ҳам сўзнинг маъноли элементларга бўлинишй ҳақида фикр юритила бошланди. И.А.Бодуэн де КуртеШ томонидан энг кичик маъноли бирлик

сифатида морфеманинг ажратилиши тилшунослик тарихида катта ўзгариш ясади Сўзга тилнинг бирламчи ва асосий маъноли бирлиги сифатида қарашга чек қўйилди. Сўз ҳам бошқа бирликлар қаторидаги бирлик сифатида қарала бошланди.

Дескриптивчилар томонидан нонфлексив тилларнинг кўпроқ тадқиқ этилиши морфемага асосий эътиборнинг қаратилишига, ўз навбатида, сўз маъносининг эса пасайишига олиб келди.¹

Тилнинг бирламчи маъно бирлиги сифатида морфеманинг эътироф этилиши тилшуносликда «морфоцентрик» назарияни вужудга келтирди.

Натижада бундай назариянинг асосий таҳлил бирлиги морфема ҳисобланиб, сўз, сўз бирикмаси, лингвистик рамз ва унинг валентликлари каби назарий муаммолар ҳам морфема орқали ўрганилди².

Анъанага кўра, сўз атамаси лексик бирлик бўлган лексемага нисбатан ҳам, морфологик бирлик бўлган сўз шаклга нисбатан ҳам қўлланилади. Шунинг учун ҳам кўп адабиётларда лингвистик бирлик билан мантикий бирлик солиштирилиб сўзнинг тушунча ифодаланиши, ана шу белгиси билан ҳукм

¹ Аристотель. Сочинения. Т.2. М., 1978, 94.

² Қаранг: Аруданова Н.Д. Морфология в трудах американских лингвистов//

Вопросы теории языка в современной лингвистике. М., 1961, С.192

ифодаловчи гапдан фарқланиши ва сўз бирикмаси билан умумийлик ҳосил қилиши, ҳақида гап боради. Бундай ҳолатларда, табиийки, лексик бирлик саналувчи лексема маъносида қўлланган сўз атамаси ҳақида фикр юритилади. Одам сўзи бирикдаги «онгли фаолият кўрсатиш ва нутқий фаолият иштирокчиси бўлиш имконига эга бўлган тик гафдали жонзот» тушунчасини ифодаланиши билан бирга, «бош келишик, бирлик шаклдаги от» маъносидир. Ҳозирги тилшуносликда биринчиси учун лексема, лексик морфема, иккинчиси учун эса сўз шакл атамаларидан фойдаланилади.

Сўз лексик морфема билан кўмакчи морфеманинг синтагматик муносабатидан ташкил

топган бутунликдир. Унинг тузилиш модели лексик морфема (M_L) ва кўмакчи морфема (M_K) муносабатини ифодаловчи (M_L+M_K)дир. Бу модел нутқ жараёнида сўз шакллари ёрдамида воқеланади. Масалан, *ишни, ишга, ишдан* сингари сўз шаклларининг ҳар бири (M_L+M_K) келишик шаклларида биттаси орқали воқеланади.

10.2. Сўзларни туркумларга ажратмю тамойиллари

Адабиётларда сўзларни туркумларга ажратишнинг асосий таможиллари сифатида тушунча ифодалаш, шаклий яхлитлик, фонетик бир бутунлик белгилари кўрсатилади. Агар бу белгиларга жиддий эътибор берадиган бўдсак, уларнинг Ҳаммаси муеакил сўзларни ажратишга ёрдам беради. Ёрдамчи сўзлар эса бундай хусусиятларга эга эмас. Шундай экан, ёрдамчи сўзларни, масалан, -у, -ю, -да сингариларни «сўз» атамаси остида бирлаштириш мумкинми? Табиийки, йўқ. Чунки

102

улар «сўз» (морфологик сўз) таможилларининг биронтасига ҳам жавоб бермайди. Г!.

Агар морфоцентрик назария асосида тилнинг морфемик сатҳида энг кичик маъноли бирлик сифатида морфемани, ундан юқорида бўлган морфологик сатҳнинг бирлига сифатида сўз шаклини эътироф этсак, тилнинг системавий табиатини тўғри ёритган ва сўзларни туркумларга ажратишда юқоридаги зиддиятни бартараф қилган бўламиз.

Морфоцентрик назарияга мувофиқ, сўз шакл икки ва ундан ортиқ алломорфларнинг синтагматик муносабатидан ташкил топган, гапда муайян бир позицияда келиб, бошқа сўз шакл билан муносабатга киришувчи функционал бутунликдир. Бу тил сатҳлари ўртасидаги мавжуд бўлган поғонали муносабатни ҳам ва бир сатҳга мансуб бўлган бирликлар ўртасидаги муносабатни ҳам ўзида мужассамлайди.

Сўз шакл бутунлик, қурилма саналади. Уни қуйидагича ифодалаш мумкин: лексик

морфема + грамматик морфема' ($M_{л}+M_{г}$). Сўз шакл тил эгалари онгида т¹йёр блоклар ҳолида мавжуд бўлади. Сўз шакл қурилма экан', унинг қурилиш бирликлари морфемалар ҳисобланади. Демак, морфема сўз шакл таркибида алломорф ҳолида функциялашади. Сўз шакл эса, ўз навбатида, морфема вариантларининг ўзаро синтагматик муносабатидан ташкил топади.

Морфемаларнинг синтагматик муносабатидан ташкил топган бутунлик сўз шакл саналади. Сўз шакл морфемик сатҳдан бир ҳаража юқори бўлган морфологик сатҳнинг, бирлигидир. Сўз шаклнинг қурилиш материалы морфема ҳисобланади. Сўз шакл қандай морфемаларнинг синтагматик

¹ Ю.С.Степанов тил бирликлари сифатида фақат фонема, морфема, конструкцияларни эътироф этади, *Қаранг:* ОСНОВЫ!обшёгоязмкознания. М., 1915, С.35/Бувдай қараш! Америка дескриптивистларининг таъсири натижасида юзага келган.

муносабатидан ташкил= топишга кўра қуйидаги моделлардан иборат бўлади:

- 1 Мл - Маф_р (лексик морфема + шакл шакл ясовчи морфема)
2. Мл + Мк (лексик морфема +' кўмакчи морфема)
3. Мл + Мл + Маф_р (ёрд.)
4. Мл- Маф_д (ёрд.)
5. Мор + Мл+Маф_р.

Биринчиси сўзнинг синтетик шакли моделини, иккинчиси йналитик шаклини, учинчиси қўшма сўз шаклини, тўртинчиси ўса 'ясаш сўз шакли моделларини ифодалайди. Бешинчиси ундов; мимема ва модал бирликларининг лексик морфема билан яхлитлигини кўрсатади. (Бешинчи модел алоҳида тадқиқотни талаб қилади.) Сўз (морфологик сўз) нинг бунда талқини тилнинг системавийлиги, кўн сатхлилиги, сатҳлараро поғонали муносабатнинг мавжудлигини ўзида намоён- 'қилади, Сўзларни туркумларга ажратшвдаги муаммоларни ижобий ҳал қилишга ҳам ёрдам беради. Морфологик сўз сифатида мустақил сўзларгина тўшроф эТилади ва улар объектв борлиқ узвлариний онг орқйли ифодалаш нуқтаи назаридан отлар (исмлар) ва феълларга бўлинади. Отлар борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг номлари, феъллар эса ҳаракат-ҳолатларнинг номларидйр.

Борликдаги нарсалар табиий сифат ва моҳият бирлигидир. Ҳар қандай зот (субстанция) муайян белгиларга (акмиденцияларга) эга бўлади. Шу нуқтаи назардан, отларни нимдашнг номини ифодалашига кўра қуйидаги турларга ажратиш мумкин: 1. Нарса-ҳодиса отлари (субстанционал отлар). 2. Белги-хусусият отлари (акцидент отлар). Белга- хуеуеият отлари қандай белги ифодалашига кўра яна иккига ажратилади: 1. Белги отлари (сифат, равиш ҳам). 2. Микдор отлари (сон)

Юқоридаги тасниф сўз шакллариининг аташ маъноларига асосланшгади. Шу билан бирга, морфологик хусусиятлари ҳам этиборгаолинади.

Нарса ва ҳодисаларни номлаш нуқтаи назаридан исмлар кки ҳаражага бўлинади:

1, Бирламчи номлар (наرسа отлари, белги отлари, микдор отлари) ва феъллар (феъл ҳам номлаш нуқтаи назаридан ҳаракат ва ҳолатнинг номидир).

2. Иккиламчи номлар. Иккиламчи номларга атоқли отлар (антропоним, топоним, гидроним, ороним ва ҳ.к.) ва олмошлар киради. Бу икки туркум борликдаги нарсa ва ҳодисаларни бевосита номламайди. Олдин номланган нарсаларни бир-биридан ажратади ёки уларга ишора қилади. Бу жиҳатдан атоқли отлар ва олмошлар аташ маъносига эга бўлмаган "ичи бўш" сўзлар сифатида ўзаро умумийликни ҳосил қилади. Лекин атоқли отлар фақат нарсa отларини бир-биридан ажратиш учун қўлланилса, олмошлар барча сўз шакллари ўрнида алмашилиб келиб, уларга ишора қилиш ҳамда оғзаки ва ёзма матн таркибидаги матн қисмларини боғлаш вазифасини бажаради.

Бундан кўриниб турибдики, белги оти туркий тилларда синкретик хусусиятга эга. У белгини аташ нуқтаи назаридан ҳам. морфологик белгиси нуқтаи назаридан ҳам бир хил хусусиятга эга. Шунинг учун ҳам уларни сифат ва равишларга ажратишнинг ҳеч қандай илмий асоси мавжуд эмас.

11. Синтактик сатх . Гап ва унинг .белгилари

Синтаксиснинг асосий бирлиги гапдир. Гап фикрни шакллантириш, ифодапаш ва баён қилишнинг асосий воситаси, муайян тилнинг қонун-қоидалари асосида шаклланган еинтактик бирлишдир. Гапнинг асосий функционал белгиси коммуникативлик, яъни фикр ифодашш; ва- баён қилиш вазифасидир. Тил кишилар ўртасида энг муҳим фикр ифодалаш воситаси экан, демак, тилнинг бу вазифасини юзага чиқарувчи асосий восита гап ҳисобланади. Сўз ҳам, сўз бирикмаси ҳам бу шзшбани бажара,; олмайди. Уларнинг вазифаеи нарсa ва додисалар. белги, ҳаракатларни номлаш, яъни номинатив вазифадир.

Гап термини умумлашган бирлик, моҳият сифатида тил бирлигини ҳам, реаллашган бирлик, ҳодиса сифатида нутқ бирлигици ҳам ифода этади.

Тил. тузулишидаги ҳар бир сағҳ бирлигитил (умумлашган,. бирлик) .ва нутқ (аниқ бирлик) бирликларига бўлинганидек Синтактик сатҳнинг бирлиги бўлган гап ҳам тил ва нухк бирликларига бўлиниши керак. Рус тилшунослигида бу икки қодиса икки хил термин билан номланади: тил бирлиги учун «модел», «структур схема» ёки «гап» (предложение), нутқ бирлиги, учун «жумла» (вмсказышание). Гап сатҳида тил ва нутқ ҳодисаҳарини фарқдаш учун «гап» ёки «гап модели» (тил бирлиги), ва «жумла» - .(нутқ бирлиги) термимаридан фойдаланиш ўринли.

Гап , ёки гап модели жумланинг тйпиклаштирилган грамматик шакли (О.ММоскальская), жумла эса унинг муайян вазият билан боғланган нутқий кўринишидир.

106

Гап модели аниқ саналиш ва тасвирланиш хусусиятига эга (ёпиқ рўйхатни ташкил қилади), жумланинг эса жуда кенг иамоён бўлиш имконияти мавжуд.

Гап модели аниқ жумлалар гавдаланиши, жумла эса шу гап моделишшг нутқда турлича намоён бўлишидир.

Гап модели яшаш шаклига кўра ижтимоий, жумла эса хусусий белгига эга.

А.Фитрат эса ўтган асрнинг бошларидаёқ гапда муайян элементларнинг ўзаро боғланиши тўғрисида, гап ҳақида асосли фикрларни⁷ баён қилган эди: «Ўзингизни ўйласангиз, ҳайвонлардан' бирини ўйласангиз, (отни), бизгау ҳайвон устига ёрлашйбқ - учун бўлгон гебранишингизни ўйласангиз, уч маънони ўйлаган бўлурсиз. Бу уч маънони бирлаштириб, бир-бирига боғлаб, ўзингизни отга минганингизни ўйдаганда, миянгизда бир «ўй» тукқандир. Шу ўйни бир кишига билдйрмоқчй бўлгоч, «Мен от миндим" деб кўясизким.. бу айтқанингиз бир «гап»дир.

"Кўриладирким, юқоридаги ўйда уч маъно бўяғаш каби у ўйни билдиргучи «гап»да ҳам уч сўз бор: -«Мен оғ миндим». Демак, сўз маъно билдирган товушлар тўдасидир'".

Гап қисмлари сўздан иборат бўлиб, сўзда гап мазмунининг маълум' бир қисми акс этади. Шунинг айтиш зарурки, гап доирасига киргунга қаҳар мустақил бўлган сўз нутқда (гапда) ҳар доим ҳам мустақил бирлик еифатидаги мавқеини оқлаши шарт эмас.

В.М.Солнцевнинг кўрсатишича, ҳар қандай тилда гап систем-структур қараш нуқтаи назардан системадир.

Фтрат А. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Сарф. Китоб I. -Самарканд-Тошкент: Ўздавнашр. 1930. -Б: 9-10 (лотик езувида).

¹ Солнцев В,М, Грамматическая структура актуальное членения предложения (вмеото иредисловия). -Сб; "Восточное язмокзнание. Грамматическое и актуальное членение предложения". - М, -1984, -С. 7.

107

Бунинг	сабаби	шундаки,	ҳар	қандай	гапда	табиий
равишда	предикативлик	мавжуд	бўлади,	унда	эса	замон,
шахс-сон	ифода	этувчи	кўрсаткичлар	шаклланади.	Ана	шу
кўрсаткич	(шакл)ларни	ўзида	жамлаган	предикативлик	ҳам	
сйстема	саналади	ва	маълум	элементлар	йиғиндисидан	ташкит

топади.

Предикативлик	-	гапни	шакллантириш	.	воситаси
сифатида.	Гап	бошқа	синтактик	бирликлардан	предикативлик
белгиси	орқали	фарқланади.	Гапни	коммуникатив	бирлик
сифатида	шакллантирувчи	восита	предикативликдир.	Масалан:	
Ўрик	гуллади	ва	ўрикнинг	гуллаши	қурилмаларининг
қажми	бир	хил.	Улар	фақат	шу
ифодалаши	жиҳатдан	фарқ	қилади.	биринчисидан	предикативлик

бор, иккинчисйда йўқ.

Предикативлик гапнинг грамматик маъноси. У гапнинг шакллар системасидаги қисмларга ажралмайдиган грамматик маънодир (Н.Ю.Шведова).

Предикатив шахс (сон), замон, майл, тасдиқ-инкор маънолари ва бу маъноларни ифодаловчи. шакллар йиғиндисидан ташкил топади. Демак, шундай грамматик маънога ва уни

ифодаловчи шакллар системасига эга бўлган ҳар] қандай энг кичик синтактик бирлик гап ҳисобланади.

Предикативликнинг шаклланиши хилма-хил:

1) ҳар бир предикатив маъно компоненти (тасдиқ-инкорлик, шахс, замон, модаллик) алоҳида-алоҳида шакллар орқали ифодаланади. Масалан: ёз+ма+са (й) +ди-(-нг+из қурилмасига бешта предикатив маъно компоненти бешта грамматик шакл орқали ифодаланган - ма (инкорлик), -са (модаллик), -ди (замон), -нг (шахс), -из (сон).

108

2)	бир	формант	ёрдамида	синтезлашган	ҳолда
ифодаланиши	мумкин.	Масалан:	ёз+ай	(тасдиқ,	аниқлик
келасй"	замон,	I	шахс),	талабаман	(тасдиқ,
					аниқлик
	ҳозирги замон,	I	шахс)	ва б.	майли,

3)	нол	шаклга	эга	бўлиб,	у	парадигма	ичида	бошқа
парадигма	аъзоларининг	шаклига	қиёсан	белгиланади.	Масалан:			
ёз+ай,	-ёз,	ёз+син.	Парадигманинг	иккинчи	аъзоси	ёз-нинг		
иккинчй	шахс,	буйруқ	майли	(модаллик),	келасй	замон,	тасдиқ	
грамматик	маъноларининг	нол	шакл	орқали	ифодаланганлиги			

ёз+ай ва ёз+син бирикмаларига қиёсан белгиланади;

4) нол шаклга эга бўлиб, у нутқ вазияти орқали белгиланади. Масалан: *Баҳор*. Бу сўз ўзининг шакл парадигмасида бош шакл сифатида номинатив бирлик, гап эмас. Парадигмадан ташқарида предметнинг умумлашган номини аташ йўли билан шахс, сон, замон, тасдиқ (мавжудлик) маъноларининг ифодаланиши уни гапга айлантиради.

Хўллас, предикативлик гапнинг асосий грамматик категориясй бўлиб; у тасдиқ,' инкор, модаллик (майл) замон, шахс, сон категориялари синтезидан иборат.

Ҳозиргй синтактик назарияларда гапнинг бошқа тил бирликларидан асосий фарқи,' яъни гапни гап қилиб турган асосий белгй предикативлик эканлиги тан олинса ҳам, лекин предикативлик ҳбдйсасига ёндашув бир хил эмас. Бу ҳодисакнинг моҳиятига, унинггузилишйга нисбатан ИККЛ *хи* қараш мавжуд. Биринчи нуктаи назардан, гапнинг бош бўлаклари - эга ва кесим ўртасидаги муносабат предикативлик (предикатив муносабат) ҳисобланади.' Предикативликка бундай қараш тилшунослик тарихида вужудга келди ҳамда мантикий оқим сифатида номланди. Мантикий оқимнинг қарашларига кўра, ҳар бир гап

маълум бир ҳукмни ифодалайди. Предикация фақат ҳукм асосинигина эмас, балки гап асосини ҳам ташкил қилади.

Анъанавий мантиқ ҳукмнинг атрибутив характерида келио чиқади. Бунга кўра, ҳукм тузилиши доимо субъект (8) ва предикатдан (р) ташкил топади. Предикат субъектнинг белгисини билдиради. Шунга мувофиқ, ҳукм элементлари -субъект (предикат

ҳақидаги тушунча) ва предикат (белги ҳақидаги тушунча)га аналогия йўли билан грамматик эга ва кесим гапнинг асоси деб қаралди. Эга ва кесимдан бири иштирок этмаган гаплар гап доирасига киритилмади.

Предикативликка	мантикий	нуқтаи	назардан
ендашишга	машҳур	рус	тилшуноси
марта	чек	қўйди.	У
			предикативликни
			фақат
			гап
			бўлаклари

уртасидаги предикатив алоқа билан боғлиқ эмаелигини, бу ҳодиса айрим бўлақларга бўлинмай, бутун бир гапга хос эканлигини кўрсатади. *Жим! Иссиқ.* типидagi синтактик қурилмаларда ҳам предикативлик мавжудлигини. бундай гапларда у модалдик, замон ва шахс синтактик категориялари орқали ифодаланишини кўрсатади. Н.Ю.Шведова предикативлик ҳар бир гапда мавжуд бўлишини ва у гапнинг грамматик маъносини эканлигини таъкидлайди.

Шундай қилиб, предикативликка мантикий нуқтаи назардан ендашишдан грамматик нуқтаи назардан ендашишга утилди. яъни предикативликка иккинчи нуқтаи назар вужудга келди. Буни қуйидаги мисолда кўрсатиш мумкин: *Қуёш чиқди* гапида биринчи (анъанавий) қараш нуқтаи назаридан

предикативлик сўз шаклига (қуёш ва чиқди) ўзаро муносабатидан иборат. Иккинчи нуқтаи назарга кўра эса у икки сўз шаклининг ўзаро муносабатидан эмас, балки юқоридаги гап таркибида иштирок этган грамматик категориялар: аниқлик майли, ўлган замон, III шахс грамматик шакллари орқали ифодаланган.

11. Гап бўлаклари ирархияси

Гап	бўлаклари	концепцияси	ҳеч	қачон	бир	хил	бўлган
эмас.	Бу	масалага	турлича	қарашлар	турли	давларда	эмас, балки

бир даврнинг ўзида ҳам мавжуд бўлган.

Атрибутив едогика таъсиридаги тилшунослар эга ва кесимнй бошф бўлаклар (гапнинг икки чўққили назарияси), қолган бўлакларни иккинчи ҳаражали бўлаклар деб ҳисоблайдилар. Буяда қуйидаги асога таянадилар. Биринчидан, бу концепцияга кўра, ҳар бир гапдан маълум ҳукм англашилади.

Ҳукм доимо икки элементнинг (субъект ва предикатнинг) муносабатидан. лборат. Демак, ҳар қандай гапнинг – структур асоси, конститутив birlikлари субъектга мос келадиган эга, предикатга мос келадиган кесимлардир. Қолгая гап бўлаклари шу икки конститутив birlikдан бирига боғланиб, информация ҳажмини кенгайтиради. Эга ва кесим муносабатида эса' эга кесимга нисбатан ҳокимдир.

Иккинчидан, предикативлик, бу концепцияга кўра, предикатнинг субъект билан муносабати, грамматик планда эса кесимнинг эга билан муносабатидир. Гапнинг асосий белгаси предикативлик экан, предикатив асос бўлган эга ва кесим гапнинг конститутив birlikлари (бош бўлаклар) бўлади.

Аристотель логикаси асосида майдонга келган анъанавий тилшуносликда ҳар қандай гап таркибида эга-кесим муносабати ётади, эга - кесим ифодалаган белгининг ташувчиси, кесим эса эганинг белгисини билдирувчи бўлак деб ҳисобланади. Бу йўналиш тарафдорлари эга ва кесимдан бошқа бўлакларни иккинчи ҳаражали бўлаклар сифатида белгилайдилар ва бош бўлаклардан бирига боғланиб, гапдан ифодаланган мазмунни кейгайтириб келишларини таъкидлайдилар, Ушбу ёндашув иккинчи ҳаражали бўлакларнинг гапдаги мавқеи бир хил эмаслигини, шу билан бирга, ҳар қайси бўлак ўз ичида майда бўлаклардан ташкил топган нисбий бутунлик' бўлиши мумкинлигини тушунтириб бера олмайди.

XIX асрнинг ярмидан бошлаб вужудга келган муносабат логикасига кўра, ҳукм асосида фақат предикат туради. Муносабат логикаси таъсирида тилшуносликда гапнинг бир чўққиди назарияси вужудга келди. Бунга кўра гапнинг конститутив асоси предикат, қолганлари шу предикат валентликларини реаллаштирувчи, грамматик жиҳатдан унга тобе бўлган бўлакҳар - аргументлар ёки актантилар ҳисобланади. Эга ҳам предикат актанти сифатида ҳаража жиҳатдан тўлдирувчилар қаторида туради.

Гапни бўлакларга ажратишда қайси асосга таяниш жуда муҳим ўрин тутди. Шу кунга қадар тилшуносликда гап бўлакларини белгилашда бош мезон синтактик birlikларнинг тобе алоқаси саналади. Тобе алоқага киришмаган синтактик birlikлар гап бўлаклари рубрикасидан четда қолади, бу эса бутунни бўлакларга ажратиш тамойилига зиддир

Гап бўлакларининг гапдаги мавқеига кўра ҳаражаланишда ҳам тилшуносликда бир хил фикр мавжуд

Муносабат логикасига асосланган тилшуноеликда ҳар қандай гапнинг мазмуний ва грамматик асоси кесим ҳисобланади. Ана шу иккинчи назария бўйичага таркибидаги ҳар қандай бўлак ўз ичида майда бўлаклардан ташкил топиши мумкин бўлган бутунлик бўлиши мумкин. Гап бўлаклари муайян синтактик позицияда бўлиб, таянч нуқта ҳисобланувчи кесимга (предикатга) боғланади. Улар кесимнинг «бўш ўринлари»ни тўлдириб, унга нисбатан маълум вазият (позиция) да келади.

Кесимнинг «бўш ўрин»ларини тўлдириб, маълум синтактик вазиятда келувчи эга, ҳол, тўлдирувчи позициясидаги синтактик бирликлар моддий жиҳатдан бир морфологик шакл ёки бир неча морфологик шакллاردан ташкил топади.

И.Б.Долининанинг фикрича, бундай синтактик бирликлар, бир томондан, ўз ичида синтактик бўлиниш хусусиятига эга, иккинчи томондан, бир бутун ҳолда гап таркибида бир гап бўлаги каби иштирок этади. Бу эса юқоридаги синтактик бирликларнинг ички синтактик муносабатлари бўлун гапга нисбатан белгиланиб, уларнинг функциялашуви фақат шу синтактик бирлиكنинг ўзи учун хос эканлигини кўрсатади.

Гап таркибида иштирок этган сўз шакллари ўзаро муносабатда бўлади. Ана шу муносабат синтактик таҳлилга позиция тушунчасини олиб кириш имконини беради. Позицияни бундай тушуниш муайян нутқ занжирида бир аъзонинг позицияси бошқасига нисбатан белгиланмаслигини, позицияга кўра мустақиллигини тақозо этади. Ана шу аъзо гап тузилишининг маркази, муносабатлар занжирини келтириб чиқаришнинг таянч нуқтаси ҳисобланади.

Тилшунослик тарихида бир чўққили назариянинг юзага келиши билан ана шундай марказ ролини кесим ўйнаши ҳақидаги фикр кенг тарқалди.

11.3. Гапда шакл ва мазмун

Маълумки, ҳар қандай гап шакл ва мазмун бирлигидан иборат бўлган бир бутунликдир. Гапнинг бу ккки томони бутунлик таркибида ўзаро алоқада бўлиб, улар бутунлик элементлари сифатида ўзларининг алоҳида хусусиятларига эга. Ҳар иккиси ҳам бутуюшк сифатида алоҳида элементлардан тузилган ва гапда улар ўзаро муносабатга киришади, Гапнинг синтактик структураси унда ифодаланган объектив -мазмунни ифодалаётган моддий воситалар, яъни синтактик шакллاردан иборатдир. Синтактик структура ҳам бутунлик сифатида ўзаро муносабатда бўлган бир неча элементлардан ташкил топади. Бу

унсурлар (элементлар) анъанавий тилшуносликда гап бўлаклари атамаси билан номланади. Бироқ синтактик структура (тузилиш) таркибидаги барча синтактик шакллар гап бўлаклари таркибига киритилмайди. Анъанавий тилшуносликда синтактик шаклнинг аобе алоқага киришиши унинг гап бўлаги хисобланишининг бош мезони саналади.²

Гап бўлақларини шаклий синтагматик муносабатдаги вазиятига қараб белгилаш бутунни бўлақларга бўлиш асосига зид келади; чунки гап таркибига кирган ундаш ва кириш муносабатлари, орқали ифодаланган бирликлар, синтактик структура бирлиги сифатида қаралмайди.

Анъанавий тилшуносликда синтактик бутунлик бўлган гапнинг фақат шаклий тузилиши ўрганилиб, мазмуний аспекти эътибордан четда қолди.¹

Гап есемантикасини тадқиқ этиш XX асрнинг 60-; йилларидан бошланди.²

² Маҳмудов Н, Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси (синтаксис). Тошкент: Ўқитувчи, 1995. 59-бет.

¹ Нурмонов А. ва бошқ. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. -Тошкент: Фан, -1992, 26-бет.

114

Гапнинг семантик тузилиши уч узвдан иборат бўлади:

- пропозитив;

- модал;

- коммуникатив. Тил бирлиги сифатидаги гап семантикаси, асосан; пропозитив ва объектив модалликдан иборат бўлиб, нутқ бирлиги сифатидаги гапда эса бу иккисидан ташқари коммуникативлик ва субъектив модаллик қўшилади.

Н.Ю.Шведова гапнинг мазмуний тузилиши сифатида типиклаштирилган маъно элементларининг мавжумлашган ҳолда тил системасида акс этган мазмунини тушунади. У гап мазмунини экстралингвистик омилларсиз, соф тил материалларига таянган ҳолда ўрганишга ҳаракат қилади.

С.Ш.Москальская бошқа йўналиш тарафдорларидан бири бўлиб, у гапнинг номинатив минимуми элементларининг лексик маъноларига асосланади. Бунда гапнинг мазмуний тузилиши тузилиш схемалари чегарасидан ташқарида ажратилади.³

Е.Н.Ладучеванинг фикрича, гап маъноси лексема маъноларидан ва синтактик қурилмаларнинг маъноларидан ташкил топади.

Л.А.Новиков муайян лексик-семантик категория доирасидаги семасиологик ва ономасиологик ёндашувни ҳисобга олади ва семасиологик ёндашувнинг аҳамияти етакчилйгини кўрсатади¹.

Семасиологик аспект денотатив ёки номинатив аспект деб юритилади. Бу аспекти ифодалаш учун тилшуносликка мантик ва фалсафий тадқиқотлар таъсирида кириб келган пропозиция атамасидан фойдаланилади.

² Нурмонов А. ва бошқ, Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси, Тошкент: Фан, 26-бет. ■

' Нурмонов А. ва бошқ. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. -Тошкент: Фан, -1992, 27-бет.

' Новиков Л.А. Семантика русского языка. М.: ВШ. -1982, стр. 190.

115

Пропозиция атамаси сифатида гапнинг субъектив мазмун¹ ва *гипот* шаклий тузилиши билан боғлиқ равишда юзага келадиган бошқа маъноларидан фарқланувчи объектив мазмун тушунилади⁴.

Пропозиция тушунчаси мантикий ва семантик тушунча бўлиб, дастлаб тилшунослар уни ҳукмнинг ифодаланиш шакли сифатида қабул қилганлар. Пропозиция семантик тушунча тарзида инсон онгида акс этган борлиқдаги предмет ва ҳодисалар ўртасидаги муносабат, борлиқнинг муайян вазиятидир. Предикат эса пропозиция билан узвий бирликда бўлиб, уни юзага чиқарувчи воситадир. Шу жиҳатдан, ҳар 'қандай пропозиция муайян синтактик бирликлар орқали ифодаланади ва ҳар қандай гапнинг асосини пропозиция ташкил қилади.

Гапнинг пропозитив тузилишини предикат ва унинг аргументлари шакллантиради. Предикат ва унинг аргументлари муносабати синтактик "моделларни вужудга келтиради. "Аргументлар предикатларнинг бўш ўринларини тўлдириб келади. Предикат ва унинг аргументлари муносабати синтактик ' моделларни"вужудга келтиради. Синтактик моделлар маълум синтактик маъно асосида маълум синтактик майдонни ҳосил қилади

Пропозиция объектив борлиқнинг маълум бир нутқ вазияти билан боғлиқ парчаси, элементи бўлиб, гап семантикасида муҳим ўрин тутди,

Классик мантикда пропозицияёки мантикий ҳукм дейилганда, борлиқнинг маълум предикатлари хусусида тасдиқ

Гак Г.К. К проблеме синтаксической семантики // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. -М., 1969. -Б. 77-85.

Нурмонов А. ва бош. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. -Тошкент: Фан, -1992, 53-бет.

ёки инкор шаклида муайян хабар берувчи фикр ифодаси тушунилган. Бугунг^у Кунда тилшуносликда кўпчылгас мутахассислар гип семантикасида ўз ифодасини топган объектив мазмунни пропозиция атамаси орқали ифодалядилар.

Айрим оймлар вазият тушунчасини инсон онги асосида - рухий вазиятга нисбатан кўллайдилар, бунда гап мазмунида экстралингвистик омилларни радэтмаган ҳолда, тил ифодасини объектив борлиқ, вазият билан инсон онгида мавжуд бўлган объектив борлиқ образлари асосида боғланишига асосланадилар. Мазмуний Структура билан иш кўрувчи барча олимлар гапнинг мазмуний структурасй ўзи ифодалаган объектив реаллик структурасй билан бир хилдир деб ҳисоблайдилар,'

Ч.Филлмор' рамзий мантиқнинг предикат-аргумент тамойилидан фойдаланиб, мазмуний структурани ички структура деб атайди. В.Г.Гак ички структурани вазият билан бир хил бўлган лексик-синтактик тузилишдир деб ҳисоблайди ва ички структура предикат билан қуйидаги актантларни ўз ичига олишини кўрсатади: 1) субъект; 2) объект; 3) адресат; 4) инициатор, қурол, сабаб (у жараёни юзага чиқариш учун ёрдам берувчи ёки тўқинлик қилувчи субстанция); 5) фазовий конкретлаштирувчи (ҳаракатнинг юзага чиқиши ёки тугаш ўрни) қисм (субъект ёки субъектни ташкил қилган субстанция).

Ўзаро муносабатда бўлган предмет, ҳодиса, хусусият, ҳаракат ва ҳ.к. бирлигидан ташкил топган объектив борлиқнинг алоҳида элементлар ансамбли эса гапнинг денотати ҳисобланади. Гап денотати бўлган алоҳида элементлар ансамбли кўпчилик адабиётларда вазият (ситуация) атамаси билан номланади. Ҳар қандай вазият турли элементларнинг ўзаро муносабатидан ташкил топган бир бутунлик - системадир.

' Распопов И. П. О так называемое семанггической структуре предложения. -В. 1. 1981 №4. -С. 26; Васильев Л.М. Современная лингвистическая семзжгика. -М.: ВШ, 1990.

117

- Анъанага кўра, гап ҳукмнинг сўзлар воситасида ифодаланиши деб қаралади. Шунга кўра, синтаксис мантикий категориялар асосида ўрғанилади. Ҳукм мантиқда субъект-предикат муносабатидан ташкил топгани сабабли гап мазмуни ҳам субъект - предикат структураларига ажратилади. Субъект эга ва эга таркибига, предикат кесим ва кесим таркибига тенглаштирилади.

Гап бўлақларининг шакли деганда одатда, синтактик бутунлик сифатида унинг синтактик шакли, маъноси дейилганда эса, синтактик маъноси назарда тутилади. Демак, гап бўлақларининг шакли ва мазмуни ўртасидаги муносабат аслида синтактик шакл ва синтактик маъно ўртасидаги муносабатдир.

ТИЛШУНОСЛИК МЕТОДЛАРИ

1. Билиш усуллари ва тилшунослик методлари

Ҳар қандай фан асосида кишиларнинг олами бевосита кузатиши ётади. Инсон ўзини қуршаб турган олам узвларини сезги органлари ёрдамида ҳис қилади, бошқаларига солиштиради, фарқли ва ўхшаш белгиларини аниқлайди, Сўнгра муайян хулосага келади. Демак, ҳар бир фан инсонларнинг олами кузатиши, Билиши жараёнда, унинг натижасида пайдо бўлади.

Фаннинг асоси бўлган Билиш узоқ вақтлардан буён мутафаккирларни қизиқтириб келади. Жумладан, бизнинг бобокалонларимиз ҳам бу соҳада ўзларининг қимматли фикрларини баён қилганлар.

Дунё	алломалари	ичида	иккинчи	муаллим	номи	билан
машҳур	бўлган	Фаробий	билишинг	икки	ҳаражасини	ажратади.
Хусусан,	у	«Ялмларнинг	келиб	чиқиши	тўғрисида»	(«Ихсо ал-
улум»)	асарида'	илмнинг	келиб	чиқиш	сабаблари	ҳақида фикр
юрיתיб,	қуйидагиларни	баён	қилади:	Оламда	субстанция	
(жавҳар)	ва	акциденция	(ораз)	ҳамда	субстанция	ва
акциденцияни	'яратувчи	Марҳаматли"	ижодкордан	бошқа	ҳеч	

нарсаяўқдир.

Фаробийнинг тилга олган жавҳар за ораз ҲақийДатй бу фикри Билиш назариясида буюк инқилоб эди. Чунки бйзний қуршаб турган олам ва унинг унсурлари жавҳар ва бразларнинг ўзаро диалектик муносабатидан ташкил топгандир.

Фаробий тилга олган жавҳар ва ораз тушунчалари остида нима ётади? Ҳар. қандай,нарсаядастлаб бизнинг сезги органларимизга гаъсир қилади. Ана шу сезги органларимиз ёрдамида ҳис қилиш му'мкин бўлган белгилар ораз саналади. Ораз Аристотель фалсафасидаги акциденцияни билдиради.

Фаробийнинг тушунтиришича, оразни беш сезги органлари ёрдамида ҳис зтамыз.

Хусусан, ранг кўриш сезги органи орқали; овоз эшитиш органи орқали; , маза-таъм - маза сезги органи орқали; предметларнинг ҳолати: совуқ-иссиқлиги, қаттик-юмшоқяиги, тана сезгиси орқали, ҳид хддлаш органи орқали ҳис этилади.

Бу сезги органлари инсондан ташқари ҳайвонларда ҳам мавжуддир. Демак, юқоридаги сезги органлари барча жонзотларга ҳос. Улар орқали ҳар қандай жонзот ўзини қуршаб турган олами амалий билади, унга мослашади, Ҳар қандай фан амалий билиш устига қўйилган назарий билимга асосланади.

Билиш эса фалсафа фанининг асоси саналади. Назарий фалсафа асосчиси И.Кант унинг ўрганиш предмети нарсалар (табиат..ва.жамият) эмас, балки инсоннинг билиш фаолиятини илмий текширишдан, инсон ақлий фаолиятини аниқлашдан иборат эканлигини таъкидлаган эди.

Фалсафа инсоннинг ўз моҳиятини англаши, борлиқнинг, турли соҳаларига оид бўлган ҳодиса ва воқеалар ҳақида, уларнинг туб моҳиятини ифодаладиган умумий хулосалар чиқариши демакцир. Фалсафий тафаккур оламидаги нарса ва ҳодисаларни, фикрда умумлаштириб, ўзаро боғлиқликда ва ривожланишда ўрганиш, уларнинг моҳиятини чуқурроқ ва тўлароқ билишдир фалсафа марказида борлиқ ва уни билиш муаммоси ётади.

120

, И.Кантнинг таъкидлашича, бизнинг онгимиздан; ташқарида, унга, боғлиқ бўлмаган ҳолда «нарсалар олами» мавжуд, Бундай нарсаларни у «нарса ўзида» деб номлайди,. Билиш ана шу «нарса ўзида»нинг сезги органларимизга таъсири матижасида ҳосил бўлади. Унинг фикрича, сезги органларимизга таъсир қиладиган «нарса ўзида»нинг сир-асрорларини билиш мумкин эмас.

„ Гегелнинг фикрича, дастлаб олам ва тафаккур айниятИ; бўлган ва бу айният дунёнинг субстанционал (зотий), асосини ташкил этган. Тафаккур фақат субъектив инсон фаолиятигина. »мас, балки объектив моҳият, барча мавжудотнинг, бирламчи

манбаи бўлган. Тафаккур модда, табиат ҳолида ўзини бегоналаштиради». «Абсолют, ғоя»нинг олий тараққиёт, ; босқичи «абсолют рух», яъни инсоният, инсоният тарихи саналади.

Гегель тарихий жараённинг диалектик .ҳарактерини тадқиқ қилар экан, тил тараққиётига алоҳида аҳамият беради.У гилни назарий ақлнинг яратувчиси ҳисоблайди, чунки тил унинг ташқи ифодаси саналади.

Инсоннинг сезги органлари ёрдамида ҳосил бўлган билими ҳиссий ёки амалий билиш саналади. Булардая тдшқари, инсон хаёл суриш, нутқ ёрдамида ҳам билимга эга,бўлиши мумкин. Билишнинг бу йўли қувваи нотиқа ва қувваи; мутаҳаййила, дейилади, Нотиқа қуввати бошқа, барча қувватларнинг (сезгиларнинг) етакчисидир.

Ҳиссий билим билиш жараёнининг марказий нуқтаси саналса ҳам, лекин у кўпинча алдаб қўйиши мумкин., Масалан, Қуёш ер атрофида айланаётгандай кўринади, аслида эса аксинча,; Шунинг учун бизнинг аجدодларимиз ҳиссий билиш, билан идрокий билишни ажратганлар, Идрокий билиш ҳисси

121

билимларни солиштириш, қиёслаш, умумлаштириш, ҳиссий билимларнинг ҳосил бўдишига асос бўлган оразлар (акциденциялар) замирида яширинган моҳиятни - жавҳарни аниқлаш орқали ҳосил қилинади. Масалан, танада иситманинг кўтарилишини аниқлаш ҳиссий билим саналади. Лекин ҳар қандай ҳарорат ўз-ўзидан кўтарилмайди. Унинг маълум ички сабаблари бор. Ана шу сабабни аниқлаш иситмага ўхшаш, у билан боғлиқ бўлган бир қанча ҳиссий билимларни солиштириш, қиёслаш, умумлаштириш орқали амалга оширилади ва иситма ниманинг аломати эканлиги аниқланади.

Солиштириш, қиёслаш, мантикий умумлаштириш орқали ҳосил қилинган билим идрокий, назарий билим саналади. Бу билим орқали оразлар замиридаги жавҳар белгиланади. Ҳар қандай фан ана шу белгиларни келтириб чиқаради.

Бундан кўринадики, ҳиссий (фаҳмий) билим тажриба, амалиёт бевосита кузатиш босқичи саналиб, ҳақиқий назарий (идрокий) билим амалий билимларнинг ўзаро муносабатини ўрганиш, умумлаштириш орқали ҳосил қилинади ва бу билимга эга бўлиш ҳар қандай фаннинг бош мақсадидир. Билишнинг бу икки босқичи ҳозирги даврдан барча фан вакиллари томонидан

эътироф қилинади.

Ҳар бир фан кишиларининг амалий эҳтиёжи туфайли вужудга келади. Буюк аجدодимиз Абу Райҳон Беруний ҳам «Геодезия» асарининг кириш қисмида ҳар бир фаннинг инсон ҳаётидаги зарурий эҳтиёжлар талаби билан вужудга келишини таъкидлаб ўтади.

Фанларнинг келиб чиқиши ҳақида илк маълумот Абу Наср Форобий томонидан берилади, Унинг фикрича, ҳар бир фан жавҳар (субстанция) ва ораз (акциденция)ларни ўрганиш асосида келиб чиқади. Хусусан, сонлар тўғрисидаги илмнинг

122

пайдо бўлиши ҳақида қуйидагиларни ёзади: «...бирликлардан вужудга келувчи саноксиз ва жуда кўп миқдорни ташкил қилувчи сон субстанциянинг турли бирликларидан иборатлиги натижасидан келиб чиққандир. Субстанция ўз табиати жиҳатидан чексиз бўлаётарга ажралиб кета олишлайги сабабли, сон ҳам ўз табиати жиҳатидан чексиздир. Сон тўғрисидаги илм-бу субстанция бўлакларини бир-бирига кўпайтириш, бирини иккинчисига бўлиш, бирини иккинчисига қўшиш, бирини иккинчисидан айириш, агарда бу бўлакларнинг негизи бўлса, негизини топишга ва уларнинг мувозанатини аниқлашга қаратилган илмдир. Соннинг қандай келиб чиққанлиги, унинг вужудга келиши ва кўпайиши, уни мустақил мавжудлик ҳаражасига олиб келган, имкониятдан воқеликка ҳамда йўқликдан борликка айлантирган сабаб нимадан иборат эканлиги юқорида айтилганлардан аниқ кўриниб турибди. Бу илмни юнон донишмандлари арифметика деб айтайдилар».

Субстанциянинг кўп бўлакларга ажрала бошлаши ва улардан ҳар бирининг маълум фигураларга (учбурчак, тўртбурчак ва х.к.) эга бўлиши ва фигураларни ўрганадиган ялмга эҳтиёж туғдирди. Ана шу эҳтиёж туфайли геометрия фани вужудга келди.

Субстанциянинг ҳаракатчанлиги таъкидланиши билан бирга, осмон ҳаракатини ўрганувчи илм вужудга келганлигини айтади. Бу илм олдинги икки илм: арифметика ва геометрияга асосланиши, бу илмларсиз мавжуд бўлмаслиги таъкидланади ва бу илмнинг номи астрономия эканлигини ёзади.

Субстанциянинг ҳаракатдан ташқари, овозга ҳам эга бўлиши ва бу белгини ўрганувчи мусиқа фани вужудга келганлигини айтади.

123

Субстанция қизариш-оқариш, узайиш-торайиш, кўпайиш-камайиш, туғилиш-ўлиш, қасалланиш-соғайиш каби белгиларга ҳам эга бўлади.

Субстанциянинг бундай ўзгаришларини ўрганишга эҳтиёж туфайли табиат тўғрисидаги фан пайдо бўлганлиги баён қилади.

Булардан сўнг илоҳиёт илмининг, ундан кейин тил ҳақдаги илм ва грамматиканинг қандай амалий эҳтиёж билан вужудга келганини асосли далиллар билан кўрсатиб беради. Илоҳиёт илми ҳақида фикр юритар экан, «бу илмнинг табиатдан юқори турган илм - метафизика илми» эканлиги ва у барча илмларнинг якуни ва охири эканлиги ва ундан сўнг бирор нарсани текширишга зарурат қолмаслиги айтилади,

Кўринадики, барча фанлар объектив борликдаги жавҳар ва унинг оразларини ўрганиш асосида вужудга келганлиги таъкидланади ва тил ҳақидаги илм билан грамматика фанлар ичида алоҳида ўрин тўтиши кўрсатилади,

Бу фикрлар бундан минг йилҳар олдин баён қилинган бўлса ҳам, лекун ҳанузгача ўз қимматини йўқотгани йўқ.

Субстанция (лот. substantia «моҳият») атамаси фалсафада антик даврдан буён ишлатилади.

Антик давр философлари ҳам, Ўрта аср шарқ философлари ҳам кейинги даврдаги бир қатор философлар ҳам субстанция деганда барқарор, ўзгармас моҳият билан унинг моддий дунёдаги ўзгарувчанлик, беқарор, хилма-хил кўринишлари диалектикасини эътиборга оладилар.

Ана шу диалектик боғланишни ифодадаш учун ғарбда *субстанция* ва *акцидвция*, шарқ фалсафасида *жавҳар* ва *ораз* атамаларини қўлладилар.

Субстанция, жавҳар атамалари бевосита кузатишда борилган бир қанча моддий нарсаларнинг замирида яширинган ва уларнинг ҳар бирида такрорланадиган умумий асос, моҳиятни; *акциденция, ораз* атамалари эса муайян асос, моҳиятнинг-бевосита кузатишдй сёзги аъзоларимиз билан фаҳм қиладиган бир қанча моддий кўринишларини ифодалайди.

Арасту фалсафасининг давомчиси бўлган Форобий бу ҳақда шундай ёзади:

«Нарсалар бир-бирларига эргашиб ва ўзгариб гурганлари ҳолида доимий бўлиб келадиган нарса «жавҳар» , («субстанция») деб аталади. Алмашилиб, ўзгариб турувчи нарсалар «ораз» («акциденция») дейилади.

Фалсафада субстанция ва акциденция муносабати *зот* ва *тазоҳир* (тажалли) атамалари остида ифодаланади. Зот гоҳ Симурғ, гоҳ гўзал подшоҳ, гоҳ маҳбуба; тазоҳир (тажалли) эса кушлар, гўзал подшоҳнинг ойнадаги тасвири, ошиқ каби тимсоллар орқали берилади.

Олам ойна (мирьот) сифатида қаралади ва оламдаги бизинг сезги аъзоларимизга таъсир этадиган барча конкрет ипрсалар зотнинг, яъни Оллоҳнинг ойнадаги тасвири. турли кўрияишларда жилоланиши деб қаралади.

2. Тилни ўрганиш методологяси ва методлари

Объектни билиш жараёнида тадқиқотчи унга муайян методология ва текшириш методи асосида ендашадиГ Урганилаётган объектни қай ҳаражада объектив изоҳлаш тадқиқотчининг қандай методология ва тадқиқот методига

125

таянишига боғлиқ. Шунинг учун ҳар қандай фанда методология ва метод таянч нуқта бўлиб хизмат қиладди.

Метод юнонча *methodos* сўзидан олинган бўлиб, тадқиқот усули демакдир. Методология эса юнонча гастроёз "тадқиқот усули" ва *logos* "таълимот" сўзларидан олинган бўлиб, фаннинг тадқиқот усуллари ҳақидаги таълимотдир.

Методология умуман илмий метод ҳақидаги таълимот ҳамда хусусий фанлар методлари ҳақидаги таълимот, яъни билиш фаолияти йўллари ҳақидаги таълимот сифатида ҳар қандай фан назарияси ва амалиётида катта аҳамиятга эга.

Кўринадики, методология ва метод тушунчалари ўзаро узвий боғлиқдир. Хусусий фан методлари билан умумий илмий метод бир-бири билан муносабатдадир.

Билиш усуллари умумий ва хусусий бўлади. Шунинг учун у фалсафий метод, яъни умуман билиш усули ҳақидаги метод ва умумилмий методларга бўлинади. Биринчи ҳолатда методология у ёки

бу фалсафий системага хос билиш методи тамойилларига мувофиқлиги сифатида тушунилса, иккинчи ҳолатда эса методология у ёки бу фан тармоғига хос тадқиқот методлари ҳақидаги таълимот сифатида тушунилади.

Фан методологияси билишнинг фалсафий методининг муайян фан доирасида ўрганилаётган объект хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда конкрет қўлланилишидир.

Фалсафий метод, яъни билиш методи табиат, жамият ва тафаккурнинг умумий қонуниятлари ҳақидаги таълимот саналади.

У мумметодологик талюйиллар турли фанлар берган маълумотларни умумлаштириш асосида вужудга келади.

¹ Шермухаммедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. Тошкент, 2005, 211-бет.

126

Ҳар қандай фан махсус тадқиқот методларини ишлаб чиқади. Бу илмий тадқиқот методлари фалсафий ва мантикий I методлар билан умумилмий методлар орқали мувофиқлашади.

Хусусан, тилшунослшсда қўлланиладиган, методлар математика ёки физикада қўлланиладиган методлардан фарқ қилади. Физикада асбоблар ёрдамидага эксперимент методи устуворлик қилса, тилшунос матн тахлили ва уни умумлаштириш усулидан кўпроқ фойдаланади.

Тилшуносликда тавсифий, қиёсий-тарихий, структур сингари методлар қўлланилади ва улардан қайси бирининг устувор методга айланишига кўра тилшунослик тарихи ҳам турли босқичларга бўлинади.

Метод атамаси билан методйка атамаси кўп ҳолларда синоним сифатида ишлатилади. Лекин метод ва методйка бир-биридан фарқ қилади. Метод билиш усули бўлса, методйка билиш усулида қўлланиладиган йўл-йўриқдир,

3. Тавсифий метод

Тавсифий метод тилшунослшсда энг қадимий ва энг кенг тарқалган метод ҳисобланади. Айниқса бу метод тил ўқитиш тажрибаси учун катта аҳамиятга эга.

Тавсифий методнинг ўзига хос жиҳати шундан иборатки, у объектни бевосита сезги аъзолари берган маълумотга асосланиб ўрганади. Хусусан, тилшуносликда ўрганиш объекти матн ҳисобланади. Матндан гаплар, гаплардан сўзлар, сўзлардан морфемалар, морфемалардан товушлар ажратилади ва улар муайян гуруҳларга бирлаштирилган ҳолда тавсифланади.

127

Тавсифий метод маълумотлари бошқа барча методлар учун таянч нуқта бўлиб хизмат қилади. Хусусан, структур метод тавсифий метод хулосаларига таянган ҳолда иш кўради. Ёки қиёсий-тарихий метод учун ҳам қиёсланаётган объект ҳақидаги изоҳни тавсифий метод беради. Демак, у ҳам тавсифий метод хулосалари асосида иш кўради.

4. Қиёсий-тарихий метод

Оламни билишда ўрганилаётган объектни қиёслаш катта роль ўйнайди. Олдин ўрганилган объектни янги ўрганилаётган объектга қиёслаш билишнинг энг асосий усулларида биридир. Қиёслаш натижаеида қиёсланаётган объектларнинг умумий ва ўзига хос жиҳатлари аниқланади. Бундай усул тилшуносликда ҳам қардош ва қардош бўлмаган тилларнинг умумий ва ўзига хос жиҳатларини ёритишда кенг қўлланилади. Шунинг учун ҳам қиёслаш умумилмий тафаккур жараёни сифатида лингвистик таҳлилнинг барча методларида учрайди.

Лекин лингвистик тадқиқот методикасида бир тилнинг ички тузилиши бўйича қиёслаш ва тиллараро қиёслаш жиддий фарқланади. Бир тилнинг ички тузилиши бўйича қиёслаш нгу тилнинг турли грамматик ҳодисалари ва категорияларини ўз ичига олади. Масалан, сифат билан равиш қиёсланади ва уларнинг умумий ҳамда ўзига хос жиҳатлари аниқланади.

Тиллараро қиёслашда турли тиллар бир-бирига таққосланади.

Тиллараро қиёслаш, бир томондан, қардош тилларни, иккинчи томондан, ноқардош тилларни ўрганиш ва ўқитиш тажрибаси таъсирида майдонга келди.

128

Тиллараро қиёслаш ўзига хос тадқиқот усуллари системасига эга. У икки хил тилшунослик методини вужудга келтирди. Биринчиси, қардош тилларни қиёслаш, иккинчиси эса ноқардош тилларни қиёслаш.

Биринчи типдаги қиёслашда қардош тиллардан биттасини бошқасига қиёслаш йўли билан уларнинг тарихий тараққиёти, улар ўртасидаги фарқланиш жараёни очиқ берилади. Бундай қиёслаш қиёсм-тарихий метод асосида олиб борилади. Бу метод тилларнинг генетик умумийлигига асосланади.

Иккинчи типдаги қиёслаш турли системадаги тиллар асосида олиб борилади ва унинг натижаеида типологик категориялар аниқланади. Бундай метод қиёсий-қоғиштирма **метод** саналади.

• -:

5. Структур метод ва унинг йўналишлари

Тилшунослик тарихида структурализм XIX асрнинг 70-йилларидан бошлаб ҳукм сурган ёш грамматикачиларнинг-позитивистик қарашларига қарши майдонга чиқа бошлади. Уларнинг ёш

грамматикачиларга қарши чиқишига француз "социологик мактаби" ва Фосслернинг "немис неофилологик мактаби" қарашлари маълум ҳаражада замин яратди. Гарчи бу мактаблар ёш грамматикачилар қарашларидан тамоман узилмаган бўлса ҳам, лекин тилни, бир томондан "социал факт", иккинчи томондан, психологизм деб тушуниш структурализмнинг майдонга келшнига туртки бўлди.

Ҳар қандай илмий оқим каби структурализм ҳам ўз ғоявий асосларига эга. Структур тилшуносликнинг пайдо

129

бўлишига И.А.Бодуэн де Куртенэ ва Ф.де Соссюр қарашлари асос бўлиб хизмат қилди

И.А.Бодуэн де Куртенэ **Тилшуносликка** функционаллик тамойилини олиб кирди. Унинг маъноси шуки, лингвистик воситалар нутқ жараёнида бажарадиган вазифасига қараб белгиланади. Бундай тамойил фонетика соҳасида фонема тушунчасининг туғилишига олиб келди.

У нутқий жараёндаги физиологик тавсифи билан тенг бўлмаган товуш ҳақида фикр юритди. Натижада фонема тушунчасига асос солди.

Швейцария тилшуноси Ф.де Соссюрнинг тилшунослик олдидаги буюк хизмати шундаки, у синхрония билан диахронияни аниқ фарқлади. Шунингдек, синхрон нуктаи назар маълум бир тилнинг муайян бир даврида мавжуд бўлган элементларнинг ўзаро узвий боғлиқ бўлган системани ҳосил қилади, деган фикрга келишига имкон туғдирди. Унинг фикрича, гал қисмлари синхрон муносабатда ўрганилиши мумкин бўлган системадир.

Гарчи синхрония ва диахрония ўртасидаги муяосабат, тилнинг синхрон ҳолатига хос, системавийлик дастлаб Бодуэн томонидан олға ташланган бўлса ҳам, лекин Соссюр томонидан аниқ ифодасини топди ва унинг бу икки бош ғояси, яъни тилнинг синхрон таҳлилий, тил системаси ҳамда тил структураси ва тил функцияси ҳақидаги ғоялар янги тилшуносликнинг шаклланишида таянч нукта бўлиб хизмат қилди.

В.Матезиус фикрига кўра, Бодуэн, Соссюр ғояларига асосланган фуқционал ва структурал нуктаи назар ҳозирги кунда тилшунослик истиқболи учун пухта замин яратувчи ягона назариядир.

130

Ф.де Соссюрнинг тилга элементлар муносабатидан ташкил Т_Оптан ' бўтунлик сифатида ' ёндашуви, нутқий (I)аолйятнинг тил Ш нутқ ўртасидаги ўзаро муносабатдан ташкил топган бутунл[^]ЙҚ' деб эътироф этиши, тилнинг синхрон ва диахрон ҳолатини аниқлаб бериши ва унинг белгилик табиатини ёритиши структур тилшуносликнинг туғилишига замин яратди!

Шунинг учун А.А.Холодович Ф.де Соссюр китобининг тилшунослик тарйхидагй аҳамияти ҳақида фикр юритар экан, унинг дунёга келиши тилшунослик тарихида янги даврнинг бошланишига олиб келди, дейди.

Бундан ташқари, структур тилшуносликнинг пайдо бўлишига XX асрда табиий фанлар қўлга киритган ютуҳар ҳам сабаб бўлди. Хусусан, XX асрнинг биринчи чорагида физика фанида энт кичик заррачалар кашф этилди. Бўнинг натижасида бевосита сезги аъзоларимиз таъсирига бериладйган ҳар қандай ҳодисалар ўз ичида ички таркибий қисмлардан ташкил топиши ва бу таркибий қисмларнинг ўзаро муо'сабати структурани ҳосил қилиши ҳақида фикр юритиддй. Шундай қилиб, *структура* атамаси остида муайян бутунлик таркибида иштирок этган элементлар ўртасидаги муносабатлар усули, характери. қонуни тушунйла бошлаиди.

Агар XIX асрдаги илмий тадқиқотлар бевосита тажриба асосида фактларни кузатиш ва уларни рўйхатга олиш билан чекланган бўлса, XX асрга келиб, бу фактлар остида яшйриниб ётган моҳиятни очишга, уларнинг ички узвлари ўртасидаги муносабатларни, ўзаро таъсйрини ёритишга қараТилдй.

Барча фанлар структура ва уни ташкил этган элементларнинг ўзаро муносабатини ўрганишга асосий эътибор бера бошлади. Натижада физикада нафақат кристалл ва атомнинг структурага эга эканлиги, балки нур ҳам муайян

131

структурадан ташкил топганлиги маълум - бўлди. Физиологияда И.И.Павловнинг олий асаб системаси ҳақидага таълимотининг вужудга келиши, математикада 30-йилларда математик структура назариясининг, психологияда структур психологиянинг майдонга келиши объектга структура сифатида ёндашувнинг натижаси бўлди.

Бу даврда структура тушунчаси барча фанлар учун оммавий тушунчага айланди. Бундан тилшунослик ҳам истисно эмас. Ана шундай умумий тенденция таъсирида системавий-структур тилшунослик майдонга келди.

Барча фанларда структура атамаси кенг қўлланаётган бўлса ҳам, лекин бу атама талқинида хилма-хиллик вужудга келди. Ана шундай хилма-хиллик тилшуносликка ҳам ўя таъсйрини кўрсатди.

Тилшуноеликда структура атамаси турли маънода талкин қилинади. Улардан кенг тарқалгани икки хилдир:

Биринчисида структура деб ўзаро боғланган ва шартланган муносабатда бўлган элементлардан ташкил топувчи бутунлик,,, тушунилади. Структурага бундай ёндашу

ўрганилаётган объектни уни ташкил этган элементла| ўртасидаги ички алоқа ва боғлиқликни ёритишни талаб этади.

Иккинчи нуналишида эса структура соф шакллар ва хос| муносабатлар сифатида тушунилади. Шакл эса конкре қўлланилишдан узилган ҳолда талкин қилинади.

Ана шундан келиб чиққан ҳолда структу тилшуносликнинг турли тармоқлари дунёга келди. Ула *функционал лингвистика, глоссематит* ва *дескрипти лингвистика* йўналишларидир.

132

5.1.Глосеёматика

Структур лингвистиканинг муҳим тармоғи глоссематикадир. Бу йуналиш. Ф.де Соссюр концепцияси асосида, лекин унинг қарашларига бир томонлама ёндашгйн ҳолда майдонга келди Глоссематика юноича glossa "тил" сўзидан олинган бўлиб, бу йуналиш тарафдорларининг эътироф этишига кўра, объектни ўрганишда ўта субъективизмга йўл қўйган ва шунинг учун ноилмий бўлган анъанавий тилшуносликка қарама-қарши равишда пайдо бўлди

Глоссематиканинг асосий тамойиллари В.Брендалнинг "Структурал лингвистика", Л.Ельмслевнинг "Тил назарияси тезислари", "Бошқарув тушунчаси", "Лингвистикада структур таҳлил методи", "Тил ва нутқ" сингари бир катор асарларида баён қилинган.

В.Брендал юкорида кўрсатилган асарида структурал лингвистиканинг пайдо бўлиш сабаблари ҳақида ёзар экан, бу йуналиш майдонга келгунга қаҳар бўлган қиёсий-тарихий тилшунослик, ёш грамматикачилар қўллаган текшириш методларига баҳо беради. Адабий оқимларнинг натурализм ва реализм даврига хос энг кичик фактларни аниқ ва синчковлик билан таҳлил этиш тамоййяидан илҳомланган қиёсий-тарихий тилшунослик! Соф –гэозитивистик хусусиятга эга бўлгани, у бевосита кузатишга берилўвчи ҳодисаларни, яъни товушли иутқни ўрганиш билан чекланганлигига танқидий баҳо¹ беради. : XX асрда кўзга кўринган гносеологлар позйтивистик нуқтаи назарнинг кучсиз томонларини очиб ташлади. Бундай концепция ҳозирги фаннинг равнақи учун энди хизмат қилолмаслиги аниқ бўлиб қолди.

133

' Натижада барча фанларда, шушнгдек, лингвистикада ҳам антипозитивистик рух купайди.¹ Ана шундай шароитда структур тилшунослик пайдо бўлди.

Структурализм номи билан маълум бўлган янги нуқтаи назарнинг характерли белгиси, унинг фикрича, бутунлик тушунчасига таъкид беришдир.

Глоссематиканинг асосий тамойиллари унинг йирик вакили бўлган Л.Ельмслев асарларида ёрқин тарзда ўзифодасини топган.

"Бошқарув тушунчаси" асарида структурал лингвистика эндигина шаклланаётгани, қозирги кунда у амал қиладиган дастур ҳақида гапиришга ҳали эрта эканлигини таъкидлаган ҳолда, бу тилшуносликнинг муҳим жиҳаш типга структура сифатида ёвдашув эканлигини баён қилади".

Унинг фикрича, структура ўз ички тартибига асосланган иерархия эканлиги ва ягона таянч нуқтага эгаллиги билан характерланади. Бу иерархияни факт дедуктив йўл билан ёритиш мумкин.

Худди шундай иерархияни ўрганишга мўлжалланган дедуктив методни эса *эмпирик ёки имманент-семиологик* метод деб ҳисоблайди.

Эмпирик ёки имманент-семиологик метод белгилар функциясини лингвистик тадқиқотларнинг асосий предмети деб ҳисоблайди. Бу метод, Л.Ельмслев таъбири билан айтганда, семиологик ҳодисалар билан семиологик бўлмаган ҳодисаларни фарқламасдан, уларни аралашган ҳолда ўрганувчи ҳар қандай методдан афзалликка эга. Эмпирик метод бу *содда* тамойилига асосланган методдир.

134

Структурал лингвистика тилшуносликда янги йўналиш саналиб, унинг методи бир вақтнинг ўзида *дедуктивлик* ва *эмпирик* тамойилга асосланишини баён қилади.

"Тилшунослик ва структур таҳлил методи» асарида ҳозирги тилшуносликнинг асосчиси қўп жиҳатдан Ф де Соссюр ҳисобланиши, чунки у биринчилардан бўлиб, тилни структур ўрганишга, яъни тил бирлешарини бевосита нутқ жараёнида қандай воқеланишидан қатъи назар, улар уртасидаги муносабатни ўрганишга даъват этганини баён қилади.

Ана шундан келиб чиққан ҳолда, у реал тил бирликлари товуш ёки ҳарф ва маънолар эмас, балки товуш ёки ҳарф ва маънолар ёрдамида гавдаланган *муносабат элементларидир* деган хулосага келади. Муҳим нарса товуш **ёки** ҳарфлардан иборат эмас, балки нутқ занжирида ва грамматикадаги парадигмаларда мавжуд бўлган *муносабатлар*. Худди ана шў муносабат тил системасини ташкил этади, ана шу ички система маълум бир тил бошка бир тилдан фарқдаб турувчи характерли белги саналади.

Шунинг учун муносабатлар тугунини ўрганиш лингвистиканинг бош мақсади бўлиши кераклигини бу муносабатлар тугунининг конкрет намуна бўлиши тил учун муҳим эмаслигини баён қилади. Унинг фикрича, маълум био қиймат турли монета, қозон пул, чеклар орқали намуна бўлиши мумкин. Лекин улар қандай Гавдаланишидан қатъи назар қиймат ўзгармайди.

5.2. Функционал лингвистика. Прага структурализи

Структур тилшуносликнинг шаклланиши ва ривожланишида Прага лингвистика мактаби алоҳида ўрин эгаллайди. Бу мактаб негизида 1926 йилда машҳур чех тилшуноси В.Матезиус (1882-1945) ташаббуси билан ташкил этилган Прага лингвистик тўғараги аъзоларининг қарашлари етади. Прага лингвистик тўғарагининг назарий қарашлари 1929 йилда Прагада бўлиб ўтган славяншуносларнинг I халқаро съездида тавсия этилган "Прага лингвистик тўғараги тезислари"да баён қилинган.

Прага лингвистик мактабининг ўзига хос хусусияти структурлик ва **функционалликдир**. Бу мактаб вакиллари тилнинг структурлигига таяниш билан бирга, тил ва унинг бирликларининг вазифасига жиддий эътибор берадилар.

Прага мактаби лингвистик концепциясининг икки муҳим жиҳати мавжуд. Уларнинг ҳар иккиси Прага мактабининг лингвистикага олиб кирган янгилик учун бир хил қимматга эга. Бу.. муҳим икки жиҳатнинг биринчиси **структуралликдир**. Прага лингвистлари лингвистик муаммолар қаторига структура муаммосини, яъни тилнинг структур[^] характери ва унинг қисмлари ўртасидаги муносабат муаммосини олиб киради.

Иккинчи жиҳат шундан иборатки, Прага лингвистик мактаби функционалдир. "Функция" атамаси бу ўринда тобелилик ("зависимость") маъносида эмас, балки вазифа маъносида қўлланилади.

Шундай қилиб, структурлик ва функционаллик Прага лингвистик мактабининг икки муҳим хусусияти ҳисобланади.

136

Шунинг учун ҳам Прага лингвистик мактаби; функционал лингвистика номи билан юритилади "Прага лингвистик тўғараги тезислари"да баён қилинишича, тил инсон фаолиятининг ҳосиласи бўлши билан бирга, маълум мақсадга йўналтирилганлик хусусиятига эга бўлади. Шунинг-учун лингвистик таҳлилга функционал нуктаи назардан ёндашмоқ лозим. Ана шу жиҳатдан тил муайян мақсадга хизмат қилувчи ифода воситалари системаси[^] ҳисобланади.¹

Тезисда тилдаги ҳеч бир ҳодиса шу тил мансуб бўлган системани ҳисобга олмасдан туриб тўғри тушунилиши мумкин эмаслиги, шунинг учун тилга функционал система сифатида ёндашиш лозимлиги таъкидланади.

Юқорида кўрсатилганидек, Прага лингвистик мактаби тилни структур тушунишга таянади ва шунга мувофиқ равишда лингвистик тадқиқотнинг структур методларига таянади. Лекин структурализм тушунчасининг ўзи хилма-хил бўлганидек, тилни структур ўрганиш методлари ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Л.Ельмслев ўз қарашларида Фердинанд де Соссюрнинг тилшуносликка киритган, тўғрироғи,¹ тилшуносликка қайтарган иккита зидланишга доимо мурожаат этади. Бу зидланишларнинг биринчиси *langue* ва *parole* (тил ва нутқ) ўртасидаги зидланиш бўлса, иккинчиси *signifiant* ва *signifie* (ифодаловчи ва ифодаланмиш) ўртасидаги зидланишдир.

В.Скаличка бу зидланишларнинг барча тилшунослар томонидан бир хил эътироф этилишини тан олади. Айни пайтда, бу зидланишларнинг талқинида Соссюрнинг ўзида қатор ноаниқликлар, даизчиллик мавжудлигини таассуф билан қайд

¹ Тезиси Пражского лингвистического кружка-В.А.Звеганцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч.П., -М., 1960, с 69

137

этади. Бунинг сабабини "Умумий лингвистика курси" китобини Соссюрнинг ўзи нашрга тайёрламаганлигида ва юқоридаги зидланишлар ҳақидаги қарашларнинг кейинги. авлодлар томонидан бунчалик кенг таҳлил этилишини олдиндан кўролмаганлигида деб билади.

Соссюрнинг ғоялари кейинчалик структурализм деб номланувчи йўналишлар томонидан ривожлантирилди. Фонология, яъни структурал фонетика тезда барча тилшунослар томонидан тан олинган фанга айланди.

Прага тилшунослари ўзларининг янги лингвистик назариясини яратар эканлар, бир томондан, Ф.де Соссюр қарашларига, иккинчи томондан, И.А.Бодуэн де Куртенэ қарашларига таяндилар ва уларни ривожлантирдилар.

Матезиус Прага лингвистларининг функционал ва структурал концепцияси Бодуэн де Куртэне ва Ф.де Соссюр ғояларига асосланганлигини эътироф этади,¹

Прага структуралистлари гарчи Ф.де Соссюр ва И.А.Бодуэн де Куртенэнинг ғояларига асосланган бўлсалар ҳам, лекин улар бу ғояларга ижодий ёндашдилар ва юқоридаги олимларнинг чекланган томонларини бартараф қилишга ҳаракат қилдилар.

Прага тилшунослари эса Ф.де Соссюрнинг синхрония ва диахрония зидланиши ҳақидаги юқоридаги фикрига эътироз билдирганлари ҳолда, улар уртасида ўтиб бўлмас жарлик йўқлигини,

ўзаро узвий боғлиқ экашшгини таъкидлайдилар. Хусусан, "тезислар"да Женева мактаби вакиллари баён қилганликлари каби синхрон ва диахрон метод уртасида катта чегара йўқлигини баён қиладилар. Уларнинг фикрича, синхрон лингвистикада система элементларига функция нуқтаи

¹ Матезиус. Куда мм пришли в язmkознании-В.А.Звегинцев. История язmkознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч.П. -М., 1960, с, 146

138

назаридан ёндашилса, тилда бўлган ўзгаришлар диахрон метод орқали ўрганилади. Диахрон ёвдашув система ва фуцкциян¹рад этмайди, балки бу тушунчаларни эътиборга олмасдан туриб тадқиқот чала бўлиншш кўрсатадилар.'

Прага' тилшунослари системавий, структур таҳлил диахрон ёндашув учун ҳам зарур эканлигини таъкидлайдилар. Шунга қарамасдан, кўпчилик чех тилшунослари тилнинг ҳозирги ҳолатини ўрганиш билан чекландилар.

Н.С.Трубецкой тгш ва нутқ дихотомиясини эътироф этгани ҳолда, нутқий жараённинг бу икки аспекти уртасида катта тафовут мавжудлигйни, шунинг учун нутқий жараённинг говуш томонини турли фанлар ўрганиши лозимлигини кўрсатади.

Ана шу асосда Н.С.Трубецкой тил товушлари йа нутқ товушларини ажратади. Унинг фикрича, нутқ товушлари ҳақидаги таълимот коикрет моддий ҳодисалар билан иш кўрганлиги туфайли табиий фанларнинг текшириш методи билан ишлаш лозим бўлса, тил товушлари, аксинча, соф лингвистик метод билан иш юритади. Шунга кўра, нутқ товушлари Ҳақидаги таълимотни фонетика, тил товушлари ҳақидаги таълимотни эса онология деб номланишини таъкидлайди

Грамматика соҳасида Ф.де Соссюрнинг тил ва нутқ дихотомиясини .Скаличка қўллаб-қувватлади. У грамматика атамаси остида тил доирасига мансуб бўлган барча соҳаларни (фонологиядан ташқари) тушунади. Скаличканинг фйкрйча, -тил ўзининг структур грамматика деб юритилувчи махсус ўрганиш

¹ Тезиси Пряесского лингвистического кружка.-Звегинцев В.А.История язmkознания XIX-XX вв.в очерках и извлечениях. Часть П. -М., 1960, с.70 ¹ Трубецкой Н.С. Основн фонологии. -М., (960, с.

139

объектигаэга. Бу билан структур грамматика нутқ билан иш кўрувчи тавсифии (дескриптив) грамматикадан фарқ қилади.

Прага мактаби вакиллари қарашларининг шаклланишига ИАБодуэн де Куртенэнинг тилнинг функционаллиги ва уни синхрон таҳлил этишнинг муҳимлиги ҳақидаги гоялари ҳам катта таъсир қилди.

Функция тушунчасини Прага лингвистлари тилни функционал система сифатида талқин этишда ривожлантирдилар.

Бодуэн де Куртею ташқи ва ички лингвистикани бир-биридан ажратар экан, тилни тилданташқаридаги борликдан ажратиб ўрганишга қатъий қарши чиқади. Шунинг учун у адабий тил билан халқ шевалари ўртасидаги муносабатни! ўрганишга алоҳида аҳамият беради.

Прага лингвистлари Бодуэннинг бу қарашларини ивожлантирдилар. Улар ҳеч қандай тил бўшлиқда яшамаслиги, унинг тил жамоаси ўртасида мавжуд бўлишини, жамоанинг коммуникатив экспрессив эҳтиёжини қондириш учун яшашини таъкидлайдилар. Ана шундан келиб чиқиб, Прага тилшунослари нутқий фаолиятни икки асосий функция бажаришини кўрсатади: 1) *социал функция* (индивидлар ўртасидаги муносабат); 2) *экспрессив функция* (ҳаяжон ифодалаш, сўзловчига таъсир этиш).

Нутқий фаолиятнинг социал функцияси, уз навбатида, яна икки гуруҳга ажратилади: 1) *ахборот функцияси*. Бунда сўзловчининг бугун эътибори маълум ахборотни узатишга қаратилади; 2) *поэтик функция*. Бунда асосий эътибор ахборотни узатиш шаклига қаратилади, яъни нимани ифодалаш билан бирга, қандай ифодалашга асосий эътибор қаратилади.

140

Тилдан коммуникатив функцияда фойдаланиш жараёнида унга тилга ёндош (экстралингвистик) ҳодисалар ҳам ёрдамга келади. Бундай ҳодисалар қаторига имо-шдоралар, мимика, нутқ вазияти сингари ҳодисалар киради.

Бундай. тилни Прага тилшунослари *амалий тил* деб ҳисоблайдилар ва уни маълум нутқий вазиятдан ҳоли бўлган системадан иборат *назарий тилга* қарама-қарши қўядилар. Назарий тил аниқ ва тўлиқ, кўлинча график белгилар ва символлар орқали ифодаланган бўлади. Хусусан, илмий услуб орқали намоён бўлган тил ана шундай хусусиятга эга бўлади.

Прага тилшунослари функцияга алоҳида эътибор берганликлари ҳолда, нутқий фаолиятнинг турли функциялари мавжуд эканлиги, уҳарнинг ҳар бирига турли функционал тиллар тўғри келиши лозимлигани таъкидлайдилар.

Тил функциялари назарияси ва у билан боғлиқ адабий Тилнинг функциялар фарқларини масаласи Прага лингвистик мактаби вакипларининг илмий ва амалий фаолиятида муҳим ўринни эгаллайди.

Прага тилшунослари тилнинг барча сатҳ бирлигининг функционал ўрганишга алоҳида аҳамият бердилар.

5.3. Америка структурализми

Структур тилшуносларнинг учинчи йирик тармоғи дескриптив лингвистика номи билан юритилувчи Америка структурал измидир.

Дескриптив лингвистика Ф.Боас (1808-1942), Э.Сепир (1884-1939) ва Л.Блумфилд(1887-1949)лар номи билан боғлиқдир.

141.

В.А.Звегинцевнинг таъкидлашича, Америка структурализми тўғридан-тўғри Ф.де Соссюр таълимотида келиб чиққан эмас. У Америка индусларининг тилини ўрганиш жараёнидаги амалий эҳтиёж замирида вужудга келди.¹

Машҳур лингвист ва антрополог Ф.Боас Америка индуслари тилини ўрганиш билан шуғулланар экан, барча тиллар учун умумий бўлган текшириш тамойилларидан воқеа кечиш, унинг ўрнига ўрганилаётган конкрет тилнинг ички хусусиятига асосий эътиборни қаратишга, дедукция асосида эмас, балки индуктив усул билан ўрганишга даъват этади.

Америка индуслари тилини ўрганиш чоғидаги ўч тажрибасига суянган ҳолда, Ф.Боас Ҳинд-Европа тиллари материаллари асосида майдонга келган тадқиқ методларини бу тилларга қўллаш мутлақо мумкин эмаслигини асослашга ҳаракат қилди.

Америка индуслари тили, биринчидан, Ҳинд-Европа тилларидан фарқ қилувчи ўзига хос категорияларга эга, 1 Иккинчидан, тарихий тараққиётининг олдинги давлари ҳақида гувоҳлик берувчи ёзма манбаларига эга эмас. Учинчида, уларнинг дунёдаги қайси тиллар билан қариндошлиги ҳали номаълум. Бу факторлар эса, Ф.Боаснинг фикрича, Америка индуслари тилининг ташқи, формал томонига асосланган объектив текшириш методларини ишлаб чиқишга эҳтиёж туғдиради. Ана шундай текшириш методи сифатида дескриптив (тавсифий) метод пайдо бўлди.

Дескриптив методни тарғиб қилувчи тилшуносларнинг фикрига кўра, тилшуносликнинг бош вазифаси типни тавсифлаш, яъни тил фактларини тушунтириш, изоҳлаш эмас, балки рўйхатга олишдан иборатдир. Ана шу вазифада келиС)

¹ Звегинцев В.А.Дескриптивная лингвистика.- Глисон Г. "Введение в дескриптивную лингвистику" китоби. -М, 1959,с,6.

142

чиққан ҳолда, бундай тадқиқот методи дескриптив (ингл. descriptive-"тавсифлаш") метод номини олди.

Бу метод ҳақида Г.Глисон куйидагиларни ёзади: "Тилнинг шундай томони мавжудки, шу кунга қаҳар унинг бу томонига кам эътибор берилди. Бу алоҳида илмий йўналиш бўлган дескриптив лингвистика томонидан ўрганилувчи тилларнинг ички структурасидир".

Боас анъанасини Сепир ва Блумфилдлар давом эттирдилар. Сепирнинг эътиборини кўпроқ тилнинг маданият билан муносабати, тил ҳодисалари билан социал жиҳатларнинг ўзаро алоқаси, тилларнинг типологик таснифи сингари масалалар тортди. Унинг қарашлари «Тил» (1921), "Тил" (1933) китоблари, "Лингвистиканинг фан сифатвдаги ҳолати" (1929) мақоласи ва бошқа асарларида ўз ифодасини топган.

Сепир тил ва маданият муносабати ҳақида фикр юритар экан, тил курилиши билан маданиятнинг тўғридан-тўғри мувофиқлигини топиш мумкин эмаелйги, халқ маданияти унинг тилидаги луғат таркиби билан боғлиқ эканлигини баён қилади. Унинг тил ва маданият юзасидан олиб борган кузатишлари кейинчалик тилнинг халқ маданияти, урф-одатлари билан муносабатини ўрганувчи алоҳида лингвистик йўналиш -(лингвистиканинг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилди.

Сепирнинг фикрича, инсон маълум ҳаражада ўзи мансуб Пўлган тил ҳукмронлигида яшайди, «реал борлиқ» маълум ҳаражада пту жамиятнинг тил меъёрларида ўз тузилишини акс тпгиради. Натижада у тилнинг қайси шаклда эканлиги объектив порлиқнинг қандай бўлинишига олиб келади, деган гайриилмий хулосага келади. Худди ана шу ғоя «Сепир-Уорф гипотезаси» номи билан машҳур бўлган гипотезада ҳам ўз ифодасини топди.

143

Бу гипотезанинг Сепир' ва Уорф номи билаи юритилишининг сабаби шундаки, Сепир баён қилган юқоридаги ғоя Б.Уорф (1897-1941) томонидан ҳам олға сурилади.

Сепир тилларнинг ўзигача бўлган типологик таснифига танкидий муносабатда бўлди. У тилларни морфологик жиҳатдан флектив, агглютинатив, ўзакли ва ажралган тилларга бўлинишини рад этган ҳолда, ҳар бир тилнинг морфологик жиҳатдан шаклланган эканлигини таъкидлайди. Шунинг учун у 1 ёки бу тилни қайси шаклий белгининг ривожланишига қараб тасниф этишни маъқул кўради

ва тилларни турли типдаги тушунчаларни ифодалаш, грамматикада синтезлаштириш ҳаражасига кўра тасниф этишни тавсия этади.

Боас қарашларини бошқа йўналишда Блумфилд давом эттирди,

Л.Блумфилд дескриптив лингвистика системасининг бевосита яратувчиси саналади. Ю.Д.Апресяннинг таъкидлашича, Америка лингвистик мактабининг вужудга келиши Э.Сепир ва Л.Блумфилдлар номи билан боғлиқдир. Уларнинг таълимотлари асосида Америка лингвистикасининг икки тармоғи майдонга келди. Уларнинг бири Соссюр структурализмининг давомчилари бўлиб, Л.Блумфилд қарашлари, иккинчиси эса Э.Сепир қарашлари асосида вадкланди.¹ Я.Блумфилд таълимоти Соссюр структурализмининг бир кўриниши сифатида майдонга келди. Э.Сепир қарашлари асосида майдонга келган иккинчи тармоқ эса, Соссюр структурализмидан бирмунча четга чиқади. Чунки бу таълимотда тилнинг структур таҳлили натижалари шу тил эгалари бўлган халқнинг моддий ва маънавий маданияти структур таҳлили натижалари билан солиштирилади.

¹ Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. -М.,1966.с.37

144

Ю.Д.Лпресишнгфикрига кўра, Л.Блумфилд маълум маънода Э.Сепирга тамоман қарама-қарши туради. Гарчи Э.Сепир ҳайрон қоларли ҳаражада лингвистик йнтуицияга, жуда эътиборли тахминлар чиқариш қобилиятига эга бўлса ҳам, лекин у бу ғояларни баён қилиш шаклига жиддий эътибор бермади. Сепир лингвистикасининг тили ғоят ноаниқдир. Аксинча, Блумфилднинг ундан оддийроқ гипотеза ва ғоялари ўша йилларда лингвистикада илмий аниқликнинг намунасига айланган ҳолда баён қилинди.

Ию Л.Блумфилд дастлабки тадқиқотларнда В.Вундтнинг "халқ психологияси"га таянган бўлса, 1926 йилдан бошлаб ўз тадқиқотларининг фалсафий асоси сифатда инсон хулқини ўрганувчи бихевиоризм тамойилларига таянади. Унинг бихевиористик қарашлари 1933 йилда нашр этилган "Тил" асарида ёрқин ўз ифодасини топди. У тилшунослиқда психологизмга қарши чиққан ҳолда, тилни ондан ажратади ва уни сигналлар системаси сифатида ўрганади.

Бу китобнинг иккинчи бобида тилнинг умумий назарияси ҳақида фикр юритиб, менталингвистик назарияга танқидий баҳо беради ва материалистик (ёки механистик) назарияга мойиллигини билдиради.

Блумфилднинг фикрича, менталистик назария инсон хулқининг вариативлиги моддий факторлар асосида эмас, балки ҳар бир шахсда мавжуд бўлган руҳий факторлар ёрдамида тушунтирилади.

Менталистик назарияга кўра, рух, моддий объектлардан тубдан фарқ қилади. Шунинг учун у бутунлай бошқа сабабий алоқаларга бўйсунди.

145

Материалистик назариясига кўра эса инсон хулқи вариативлиги, шу жумладан, нутқ вариативлиги, инсон организмнинг мураккаб системалилиги билан боғлиқдир.

Л.Блумфилд ўз олдида ягона, конструктив ва изчил қурилган тушунчалар системасини ишлаб чиқишни бош мақсад қилиб қўйди. Гарчи бу системанинг бир қатор жиҳатлари тарихийлик учун қизиқиш уйғотса ҳам, лекин умуман у бир бутун ҳолда ҳанузгача ўз қимматини йўқотган эмас.

Бу системанинг бир қатор тамойиллари тилшуносликнинг кейинги ривожини учун муҳим рол ўйнади. Улар қаторига қуйидаги факторларни киритиш мумкин:

1. Л.Блумфилд худди Ф.де Соссюр каби "тил" атамаси остида ифодалакадиган мураккаб ҳодиса таркибида соф лингвистика объектини аясратиб олишга қаракат қилди. Унинг фикрича, лингвистика объекти бир-бирига боғланмаган алоҳида товуш ва маънолар эмас, балки "маълум товушларнинг муайян маънолар билан боғланиши" бўлиши керак. Товуш тилшуносни фақат маъно фарқлаш нуқтаи назаридан қизиқтиради. Товушнинг (фонеманинг) муҳим белгиси маъно фарқлашидир.

Худди шунингдек, грамматика ва лексикологияда ҳам тилшуносни сўз ва шаклнинг конкрет маъноси эмас, балки икки сўз ва шакл маъноси ўртасидаги фарқланиш факти қизиқтирмоғи лозим. Шундай қилиб, Л.Блумфилд тилшуносликка дифференциал маъно тушунчасини киритди. Унинг бу тамойили Л.Ельмслевнинг "коммутация" тамойили билан эквивалентдир.

2. Маълум товушларнинг муайян маъно билан боғланган шакллари Л.Блумфилд тил шакллари ҳисоблайди ва

² Блумфилд Л. Язык.-М.,1968,с.47.

146

маъно билан боғланмаган фонемаларга қарама-қарши қўяди, фонемаларни тўғри шакли санамайди.

Барча тил шакллари¹, биринчидан, *боғлиқ* ва *эркин*, Иккинчидан, *мураккаб* ва *содда* шаклларга ажратади. Унинг таъкидлашича, ҳеч қачон алоҳида ўлланилмайдиган (морфема ва сўзнинг бошқа қисмлари) шакл *боғлиқ* "шакл, бошқа шакллардан алоҳида қўлланилувчи (сўз, сўз бирикмаси) шакл эса *эркин* шакл ҳисобланади. Шунингдек, бошқа тил шаклларига фонетик-семантик жиҳатдан қисман ўхшаш бўлган шакллар (сўз, сўз бирикмаси, гап) *мураккаб*, бундай ўхшашликка эга

бўлмаган шакллар (морфемалар) *содда* шакл саналади. Ана шу икки тасниф асосида у ўзи томонидан ишлаб чиқилган барча

лингвистик тушунчаларни аниқлашга ҳаракат қилади. Хусусан, унинг лингвистик таълимоти марказий тушунча бўлган синф ва конструкцияни белгилашга таянч нуқта сифатида хизмат қилади.

3. Икки мураккаб шакл учун умумий қисм саналган тил шакли *конституент* ёки шу мураккаб шаклнинг қисми (компоненти) саналади. Конституентлар *бевосита иштирокчи* ва *охирги* (терминал) *иштирокчиларга* бўлинади.

Охирги иштирокчи морфема саналади. Бевосита иштирокчилар тушунчаси Соссюрнинг синтагма тушунчасига яқин бўлиб, қуйидаги мисол асосида тушунтирилади: Poor John ran away ("Бечора Джон узоққа қочди"); Бу гап иккита бевосита иштирокчига бўлинади: Poor John ва ran away. Уларнинг ҳар қайсиси, ўз навбатида яна иккита янги бевосита иштирокчига бўлинади: Poor ва John, ran ва away. Шундай қилиб, алоҳида морфемалар ажратилгунга қадар бевосита иштирокчилар тушунчаси остида қисмларга ажратила беради.

Бевосита иштирокчилар тушунчаси кейинчалик формал синтактик тадқиқотларнинг ривожланишини белгилаб берди ва

147

деярли 30 йиллар ўтгач, машина грамматикаси ва тилнинг Математик моделларини ҳосил қилишда кенг қўлланилди.

4. Л.Блумфилд, шунингдек, тилшуносликка *субститут* тушунчасини олиб кирди. Унинг фикрича, маълум синфга мансуб бўлган бир шаклнинг муайян бир шароитда бошқаси билан алмашилиб келиши *субститут* саналади. Субститутлар шаклларнинг синфини ҳосил қилади.

5. Таркибидаги бевосита иштирокчиларнинг ҳеч қайсиси боғлиқ шакл бўлмаган тил шакли *синтаксис конструкция* саналади. Л.Блумфилд томонидан ишлаб чиқилган лингвистик тушунчалар системаси асосан ана шулардан иборат.

Бу тушунчаларнинг бир қанчаси, хусусан, *бевосита иштирокчилар, субституция, экзоцентрик* ва *эндоцентрик конструкциялар* каби тушунчалар структур тилшуносликдан бошқа тилшунослик йўналишларида ҳам эътироф этилди.

Л.Блумфилднинг таъкидлашича, лингвистик тадқиқотларнинг асосий объекти жумлалар орқали ифодаланган нутқ парчасидир. Чунки нутқ парчаси, нутқий акт бихевиористик қаторнинг марказий бўғини саналади ва у нутқий фаолиятнинг *сўзловчи - жумла - тингловчи*

механизмини очиб беради. Ана шу асосда тилга жамият томонидан қўлланилиши мумкин бўлган жумлалар йигандиси сифатида қаралади ва натижада тилнинг системавий табиати амалда назардан четда қолади.

Блумфилд таълимотида *жумла* тилшуносликнинг асосий тадқиқот объекти саналганлиги туфайли, унинг лингвистик таҳлил методикасида *морфема* грамматик шаклларнинг асосий ўлчов ва қўшилиш бирлиги сифатида эътироф этилади. Сўз эса тил бирлиги сифатида таҳлилдан четда қолдирилади. Бундай ёндашув нафақат Л.Блумфилд, балки кўпчилик дескриптивчилар

148

учун ҳам характерлидир. Морфеманинг етакчидик роли айниқса жумлани бевосита иштирокчилар методи асосида қисмларга ажратишда аниқ ўз ифодасини топади. Чунки, у бутуннинг Цурилиши учун асосий элемент ҳисобланади. Гап *маълум ишар асосида ташкил топган морфемалар кетма-кетлиги* сифатидаталқинқилинади. Морфемалар *эркин* ва *боғлиқ* морфемаларга бўлинади. Унинг фикрича, *жумла бўлиб келиши имкониятига эга бўлган ишчсл* эркин, эркин бўлмаган шакл **боғлиқ** саналади. Сўзнинг циемини ташкил этган боғлиқ шакл *формант* ҳисобланади. Морфемаларнинг ўзаро қўшилувидан ташкил топган бутундик *конструкция* ҳисобланади. Конструкцияларнинг қандай морфемалардан ташкил топишига кўра *морфологик* ва *Чистаграмматик* конструкциялар турлари ва уларни ўрганадиган грамматиканинг морфология ва синтаксис бўлимлари ажратилади.

Л.Блумфилд фикрига кўра, таркибида боғлиқ морфема *Гакчштик* қилган конструкциялар бевосита иштирокчилари эркин морфемалардан ташкил топган конструкциялардан тубдан фарқ қилади. Биринчи типдаги конструкция *морфологик конструкция* саналади ва у тилшуносликнинг мураккаб бўлими (бўлган морфология бўлимида ўрганилади.

Л.Блумфилд тилнинг асосий birlikларц. сифатида *фонема, морфемаяарнв.* эътироф этади. Унинг : фикрича, минимал шакл *морфема*, унинг маъноси эса *семема*, саналади.,

Унинг баён қилишича, морфология остида бевосита иштирокчилар сифатида боғлиқ морфемалар хизмат қиладиган конструкция тушунилади. Морфология сўз тузилиши ва унинг қисмларини ўрганади. Синтаксис эса сўз бирикмалари конструкциялари билан иш кўради.

149

Боғлиқ морфемалардан фойдаланиш харажасига кўра тилларни *аналитик* ва *синтетик* тилларга бўлади.

Боғлиқ морфемалар кам қўлланадиган тиллар синтетик тилларга киритилади.

Шунингдек, морфологик нуқтаи назардан тилларнинг тўрт гуруҳга бўлинишида ҳам боғлиқ морфеманинг қўлланилиш ҳаражаси таянч нуқта бўлиб хизмат қилиши таъқвдланади. Масалан, хитой тили каби боғлиқ морфемадан фойдаланмайдиган тиллар *ажралган* тиллар, туркий тиллар каби боғлиқ морфема кетма-кет қўлланадиган тиллар *агглютинатж*, эскимос тили каби мазмуний муҳим қисм, масалан, феълнинг объект валентлиги боғлиқ морфема орқали ифодаланадиган тиллар *полисинтетик* тиллар, бир неча маъно элементлари бир боғлиқ морфема орқали ифодаланган тиллар *флексив* тиллар саналади.

Бевосита иштирокчиларининг ҳеч қайси бири боғлиқ морфема бўлмаган конструкциялар *синтактик конструкция* саналади.

Л.Блумфилд эркие морфемаларни лексемага тенглаштиради. Унинг таъкидлашича, тилнинг барча морфемалар захираси шу тилнинг лексикони ҳисобланади. *тап "одам"; си("кесмоҳ", гип "югурмоц", гей "қизил"* тинйдаги битта эркин морфемадан ташкил топган birlikлар *сўз-морфема* ҳисобланади.

Л.Блумфилд синтактик birlikларга ҳам худди морфологик birlikлар каби конструкция сифатида ёндашади ва унинг таркибий қисмларини *бевосита иштирокчилар*т ажратиш йўли • билан таҳлил этади. Демак, конструкция таркибини ўрганиш морфологик сатҳда ҳам, синтактик сатҳда ҳам бир хил тамойилга асосланади.

150

Шуни таъкидлаш керакки, синтактик қурилмаларни талаффуз қилиш жараёнида тил birlikларининг синтагматик муносабатидан ташқари, бу birlikларнинг устига қўйилган устсегмент birlikлар ҳам қўшилади. Яъни _{матн} таркибидаги гаплар бир-биридан оҳанг ва пауза билан ажралиб туради Гап таркибидаги бўлақлар ҳам ана шундай ажралиш хусусиятига эга Шунингдек, ҳар бир сўз ҳам ўзининг бош урғуси остида таркибидаги бўғинларни бирлаштиради ва бу бош урғу бошқа шундай бош ургуга эга бўлган сўздан ажратиб туришга хизмат қилади.

Л.Блумфилд синтактик қурилмаларнинг ана _{шу} томонларини ўрганадиган алоҳид_а, йўналиш бўлишини тавсия этади ва бу йўналишни *паратаксж* деб номлавди. Демак синтаксис бир чизивда ўзаро кетма-кет боғланган сегмент бирлиютарни ўрганса, паратаксис сегмент birlikлар устига Қуиилган ва синтактик birlikларни изоҳлашга ёрдам берадиган устсегмент birlikларни ўрганишини таъкидлайди.

Шунингдек, тил ситдлари назарияси _{ҳам} Л.Блумфилд номи билан боғлиқдир. Унинг фикрича, тилни тавсифлашни энг Қуи сатҳ бўлган фонологик сатҳдан, бошлаш лозим Унда фонемалар

мивдори аниқланади ва бу фонемаларнинг қўшилиш имкониятлари белгиланади. Фонологик сатҳ тавсифлангандан сунг юқори сатҳ - семантик сатҳга ўтилди. Бу сатҳ грамматика ва лексикани ўз ичига олади. Н.Хомский эса лингвистик назариянинг марказий масаласи "Лингвистик сатҳ назарияси" эканлигини кўрсатади.'

Шундай қилиб, Л.Блумфилд тилни тадқиқ. этишнинг изчил системасини ишлаб чиқди. Ю.Д.Апресяннинг эътироф этишича, Л.Блумфилд ишлаб чиққан система лингвистик таҳлил

Хомский Н. Синтаксические структуры. - сб. Новое в лингвистике. П. 1.966 с 415

151

техникасини мукаммаллаштиришда методологик асос ролини бажарди, Ўтган асрнинг 30-йиллари охири, 50-йиллари бошларида шаклланган ва Америка структурализмининг энг обрўли тармоғи саналган дистрибутив лингвистиканинг пайдо бўлиши учун пойдевор бўлиб хизмат қилди.

6.ю Дескриптив лингвистиканинг таҳлил методларн

6.1. Дистрибутив таҳлил методи

Дескриптив тилшунослик тил тузилишини ифода ва маънодан ташкил тояган бутунлик, деб тушунади ва ифода тузилишини тилнинг бош компоненти; деб ҳисоблайди.² Мазмун тузилишини эса иккинчи муҳим компонент сифатида баҳолайди, Лекин мазмуний тузилишга муносабат Америка тилшунослигида бир хил эмас. Шунинг учун лингвистик маъно ва унинг лийгвиетик тадқиқотлардаги ўрни масаласи Америка тилшунослигининг фундаментал муаммосига айланди.

Блумфилд тилнинг ифода ва маъно томонини эътироф этган ва маънони конкрет вазият билан боғлиқ эканлигини кўрсатган бўлса, Йель мактабини ташкил этган шогирдлари ва издошлари (Дж Трейжер, ЗЖаррис, Б.Блок ва бошқ.) лингвистик тадқиқотлардан мазмуний томонни тўла чиқариб ташлаш талаби билан чиқдилар.

Лингвистик бирликларнинг ифода ва маъно томонини эътироф этувчиларбу икки томоннинг ўз тузилиш бирликлари мавжуд эканлигини таъкйдлайдилар ва асосан ифода тузилиш бирликлари тахлилига эътиборни қаратадилар.

² Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. С.33.

152

Дескриптив таҳлил объекти муайян бир тилдаги алоҳида гугал жумла саналади. Жумла эса маълум шахс нутқининг икки пауза орасидаги парчаси ҳисобланади. Лекин жумла билан гапнинг бир-

бирига тенг эмаслиги, жумла бир сўздан ҳам, сўз бирикмасидан ҳам, тугалланмаган гапдан ҳам ташкил топиши мумкинлиги таъкидланади.

Дескриптивчиларнинг баён қюшшларига кўра, лингвистик тадқиқот маълум бир диалектдаги жумлаларни тўплашдан ва тўгшанган материалларни таҳлил қилишдан иборат бўлади.

Тўгшанган материал, яъни матн элементларга бўлинади ва бу элементларнинг бир-бирига нисбатан дистрибуцияси аникланади.

Лингвистик элементлар синфи субституция экспериментал техникаси асосига қурилади. Элементларнинг бирикиш қонунлари эса бевосита иштирокчилар бўйича таҳлил қилиш асосида тикланади.

Дескриптивчиларнинг таъкидлашларича, сегментация, субституция, дистрибутив таҳлил тилнинг ҳар қандай аспектини тадқиқ этишда қўлланилиши мумкин. Бевосита иштирокчиларга ажратиш асосидаги таҳлил эса фақат морфология ва синтаксис доирасида қўлланилади.

Тил тузилишини ифода ва маъно, яъни шакл ва мазмун тузшши муносабатидан ташкил топган бутунлик сифатида эътироф этувчи дескриптивчилар кўпроқ шаклий тузилиш бирликларини ўрганишга эътибор қаратадилар.

Г.Глисоннинг баёя қилишича, тилнинг мазмуний системасини ўрганиш шаклий системани ўрганишга нисбатан бирмунча секин амалга оширилди ва кам натижага эришилди. Шу кунгача мазмуний тузилишни ўрганиш илмий асосда йўлга

153

қўйилган деб-бўлмайди. Дескриптивчиларнинг тилнинг ифода томшшини ўрганишдаги хатоси шунда бўладики, мазмуний туршиш билан шаклий тузилиш ўртасидаги алоқани тушунмади ва шаклий тузилишни ўрганаётганда мазмуний тузилишни эътиборга олмади. Афсуски, мазмуний тузилишга фақат шаклий тузилиш орқали ёндашиш мумкин.

Мазмуний тузилишдан фарқли равишда, шаклий тузилиш бевосита сезги аъзоларимизга берилади ва уни осон ўрганиш мумкин. Шунинг учун акустик ва артикуляцион фонетикада товушни ўрганишда юқори ҳаражадаги аниқдикка эришилди.

Г.Глисон ифода планини қисмларга ажратар экан, унинг асосий элементлари сифатида *фонема* ва *морфемалар* ажратади.

Унинг фикрича, фонема бир жумлани иккинчисидан фарқлаш учун хизмат қилувчи тил ифода системасининг минимал бирлиги саналади.

Морфема ифода системасининг иккинчй асосий бирлиги саналади ва унинг таърифи анча мураккаб эканлиги таъкидлангани ҳолда, тилнинг мазмуний системаси билан боғлиқ қўлланиладиган тилнинг ифода системаси бирлиги ҳисобланади.

Дистрибутив таҳлилнинг биринчи босқичи жумлани энг кичик қисмларга ажратиш-сегментлаш ва уларни дафтарда символлар билан ифодалашдан бошланади. Масалан, *китобни ўқигиш* бирикмасини эркин равишда қуйидаги сегментларга ажратишимиз мумкин: *ки-тоб-ни ў-ки-моқ*. Тадқиқотчи информантдан (талаффуз қилувчидан) бу бирикманинг таяаффузини такрорлашни илтимос қилади ёки шу бирикма бошқа информант орқали талаффуз қилдириладй.

154

Иккинчи маротаба талаффуз қилинганда, жумла таркибидаги товушлар олдингисидан бир оз фарқлашши мумкин. Масалан, *о* бирида чўзиқроқ, иккинчисида қисқароқ талаффуз қилиниши мумкин. Лекин информантлар ҳар икки ҳолатда талаффуз қилйнган товупшарни бир хил деб қабул қилади. Чунки *о* нинг чўзиқ-қиска талаффуз қилиниши информантлар учун муҳим бўлмайди, маъно фарқламайди,

Сўнгра бу жумладан ажратилган сегментларни бошқа жумла таркибига қўйиб кўрамиз ва информант учун шундай қилиш мумкин эканлигини текшириб кўрамиз.

Ана шу асосда ҳар бир товуш у ёки бу сегментнинг вакили эканлигини аниқлаймиз. Бир товушни турли ўринларда қўллаб, уларнинг қуршови белгиланади. Элементнинг қурғц0ви юқоридаги йўл билан аниқланган элементлар қўшничилигвдир.

"Элементлар қўшничилиги" атамаси остида бир элементнинг бошқа элементга нисбатан эгаллаган позицияси тушунилади. Бир хил қуршовда турган сегмент турли информант томонидан турлича талаффуз қилиниб, маъцога таъсир этмаслиги мумкин. Бундай ҳолатда улар бир сегментцИнг турли вакиллари саналади. Лекин маъно ўзгаришига олиб қедса бундай сегментларни бир сегментнинг турли вакиллари деб бўлмайди. Масалан, *тоқжсвг* биринчи сегменти ўрнига *н* сегментини қўйсак, тамомила янги маъноли *нок* келиб чиқади Демак, *т* ва *н* сегментлари бошқа-бошқа сегментларининг вакиллари саналиди.

Жумлаларни сегментлаш натижасида юзлаб кўринишларда талаффуз қшшнувчи фонлар ажратилади. Бу сегментларнинг нисбатан чекланган миқдордаги синфларга бирлаштирилиши натижасида фонемалар аниқланади

155

Сегментларни ана шундай гуруҳларга - синфларга бирлаштиришда элементлар дистрибуцияси (жойлашиш тартиби) хизмат қилади.

Элементлар дистрибуцияси атамаси остида шу элементларнинг барча қуршовлари йиғиндиси тушунилади.

Дистрибутив лингвистикада икки товуш ўртасидаги уч хил муносабат ажратилади. Бундай муносабат типлари дистрибуция моделлари дейилади.¹ Демак, дистрибуция моделларининг қуйидаги турлари белгиланади:

- а) контраст дистрибуция;
- б) қўшимча дистрибуция;
- в) эркин алмашиниш дистрибуцияси;

Дистрибуция моделларининг бу турлари

Н.С.Трубёцкойнинг фонема ва унинг вариантларини белгилашнинг уч қоидасини эслатади.

Икки элемент бир хил позицияда (қуршовда) бири ўрнида иккинчиси келиб, маънони фарқлаш вазифасини бажарса, бу элементлар контраст дистрибуция муносабатида бўлган ҳисобланади. Масалан, *том, ном, жом* сўзларининг биринчи сегментлари *т,н,ж* бир хил позицияда келиб, маъно фарқлаш вазифасини бажариб, ўзаро контраст дистрибуция муносабатидадир.

Ўзаро контраст дистрибуция муносабатида бўлган элементлар икки моҳиятнинг вакиллари ҳисобланади.

Икки элемент бир хил позицияда бири ўрнида иккинчиси кела олмаса, бу элементлар ўзаро *қўшимча дистрибуция* муносабатида бўлган саналади. Масалан, *бил* сўзи таркибидаги *и* ўрнига шу қуршовда *и* ни қўллаб бўлмайди, ёки *выд* сўзи таркибидаги *ы* ўрнига шу қуршовда *и* ни қўллаб бўлмайди.

¹ Березин Ф.М. История лингвистических учений. -М., 1975, с.257.

Демак, *и* ва *и* товушлари ўзаро қўшимча дистрибуция муносабатидадир. Қўшимча дистрибуция муносабатида бўлган икки сегмент бир моҳиятнинг турли вакиллари саналади. Фонологик сатҳда бир фонеманинг икки хил варианты ҳисобланади.

Икки элемент бир хил позицияда маънони ўзгартирмаган ҳолда бири ўрнида иккинчиси эркин ҳолда алмашина олса, бу икки сегмент бир-бири билан эркин алмашиниш дистрибуцияси муносабатида бўлади.

Масалан, *ғижда* сўзидаги портловчи *дж* товуши 3фнида сирғалувчи *ж* товушини алмаштириш мумкин, лекин бу алмашиниш сўзнинг маъносини ўзгартирмайди. Ўзаро эркин алмашиниш дистрибуцияси муносабатида бўлган икки элемент бир моҳиятнинг икки варианты ҳисобланади.

Лингвистик таҳлилнинг фонологик сатҳдаги ана шундай техникаси Харрис томонидан морфологик сатҳга ҳам олиб ўтилди. Унинг фикрича, талнинг фонологик бирликларининг позициялари орқали тилда уларнинг қандай комбинациялари морфемани ҳосил қилишини ҳисоблаш мумкин бўлади. Морфологик бирликларни сегментларга ажратиш бошқа шундай бирликларга қиёслаш, солиштириш методи орқали амалга оширилади.

Харрис маънога мурожаат қилишдан қочиш мақсадида морфологияда мазмуний критерияни дистрибуция критерияси билан алмаштиришга ҳаракат қилади.

Морфема дистрибуцияси дейилганда, шу морфема қўлланилиши мумкин бўлган барча контекстлар йиғиндиси тушунилади.

Морфологияда ҳам худди фонологиядаги каби учта дистрибуция модели ажратилади. Икки элемент бир хил

157

қуршовда бири ўрнида иккинчиси алмашиниб, грамматик маънони ўзгартириб юборса, бу икки элемент ўзаро контраст дистрибуция муносабатида бўлади. Контраст дистрибуция муносабатида бўлган икки бирлик-бир морфеманинг икки хил варианты - морфи ёки алломорфи саналади. Масалан, *..китоб-им, китоб-инг* сўзларидаги *-им, -инг* шакллари бир хил позицияда бири ўрнида иккинчиси алмашиниб кела олади ва бу алмашиниш маъно ўзгаришига олиб келади. Шунинг учун улар икки морфеманинг алломорфлари саналади.

Оғзаки сўзлашув нутқида *тоққа, эшикка, далага* сингари сўзлардаги иккинчи маъноли қисмларнинг ҳеч бири шу қуршовда бири ўрнида иккинчиси кела олмайди. Шунингдек, *тоққа, тоғи* сўзларининг биринчи маъноли қисмлари тоқ ва тоғ қуршовда бири ўрнида иккинчиси кела олмайди. Улар қўшимча дистрибуция муносабатидадир, шунинг учун бу шакллар бир морфеманинг турли вариантлари саналади.

Сингли - *синглиси, манбаи* - *манбаси* сингари сўзлардаги *-и* ва *-си* эркин алмашиниш дистрибуцияси муносабатида бўлади ва шунинг учун улар бир морфеманинг турли вариантлари ҳисобланади, ,

Юқорида баён қилинганлардан шу нарса аён бўладики, дистрибуция тахлили асосан сегментларнинг шаклий қуршовига, дистрибуцияга таянади. Шунингдек, дистрибутив тахдилда таянч тушунча бўлган дистрибуциянинг ўзи аниқ изоҳини топмайди.

Ф.М.Березшшинг кўрса;гишича, агар дистрибуцияни шу элемент учрайдиган барча қуршовлар йиғиндиси деб тушунадиган бўлсак, дистрибуция элемент асосида изоҳланади. Элементнинг ўзи эса дистрибуция асосида изоҳланади. Натижада "сеҳрли ҳалқа" ҳосил бўлади. Шунингдек, элементлар

158

қуршови тушунчаси ҳам аниқ эмас. Агар уни ўрганилаётган элементнинг маълум миқдордаги қуршови деб тушунадиган бўлсак, бу тушунчанинг унчалик аниқ эмаслигини сезиш қийин эмас. Унинг фикрича, у ёки бу тилнинг хусусиятини битта дистрибутив таҳйил йўли билан ўрганиш мумкин, деган умумий қараш ҳам унчалик тўғри эмас. Лекиншунанга олиш керакки, дистрибутив тахлил лингвистик тахлилнинг объективлигини аниқлашга шароит яратди.

2. Бевосита иштирокчилар методи

Дискриптив лингвистика вакиллари жумлани энг кичик маъноли, қисмларга алсратишда, яъни сегментларга бўлишда бевосита иштирокчилар (БИ) асосидаги тахлилга ҳам таянадилар.

Бу методга ишора Л.Блумфилднинг "Тил" асарида учраса ҳам, унинг аниқ тамойиллари Р.Уэллс ва Ю.Найдалар томонидан ишлаб чиқилди.

БИ методига мувофиқ, таянч нукта конструкция ҳисобланади. Конструкция таркибидан иштирокчилар ва бевосита иштирокчилар (БИ) ажратилади.

Конструкция атамаси остида маъноли қисмларнинг кетма-кет муносабатидан ташкил топган бутунлик тушунилади. Иштирокчилар деб каттароқ конструкция таркибига кирган сўз ёки конструкция (ёки морфема)га айтилади. Муайян конструкциянинг бевосита шаклланишида иштирок этган бир, ёки бир неча иштирокчиларга бевосита иштирокчилар дейилади. Масалан, *Шаббода қургур илк саҳар олиб кетди гулнэжг тотини*,

¹ БерезинФ.М. Историялингвистическйхучений,-М,1975.с.258.

159

(Х.О.) жумласи конструкция ҳисобланади. Унинг таркибида иштирок этган барча маъноли сўзлар иштирокчилар, бевосита алоқага киришган сўзлар эса бевосита иштирокчилар (БИ) саналади. *Шаббода* сўзи билан *тотини* сўзи ўртасида маълум маънода боғланиш (бири гапнинг бошловчиси, иккинчиси гапнинг якунловчииеи) бўлса ҳам, лекин улар ўртасида бевосита алоқа мавжуд эмас.

Аксйнча, *гулнинг сўзи тотини сўзи билан илк саҳар сўзи олиб кетди сўзи билан, шаббода кургур сўзи олиб кетди сўзи билан* ўзаро зич боғлангандир.

Бунга мувофиқ, нутқнинг ҳар бир мустақил парчаси икки қисмдан ташкил тошди. Ўз навбатида, ҳар қайси қисм яна ўз ичида ана шундай қисмлардан иборат бўлади. Кўринадик, ҳар бир конструкция бйнар тамойилга кўра қисмларга бўлинади ва бу бўйиниш конструкция доирасида ғрадуаллик (ҳаражаланиш) хусусиятга эга бўлади.

БИ таҳлилида, аввало, сўз бирикмалари ажратилади ва улар бир *ти* ичида бирлаштирилади. Шунинг учун БИ таҳлилини бирлаштириш, ўраш деб ҳам юритилади.

Бирлаштириш жараёнида қуйидаги қоидаларга амал қилинади:

1) бир вақтнинг ўзида иккитадан ортиқ бўлмаган элементлар бирлаштирилади. Масалан, бирданига *олиб кетди гулнинг- тотини* тарзида бирлаштириш мумкин эмас. Аввал *гулнинг сўзи тотини сўзи билан бирлашадй**: Сўнгра *гулнинг тотини сўзи олиб кетмоқ сўзи билан* бирлашади;

2) боғланмайдиган элементларни бирлайтириш мумкин эмас. Хусусан, юқоридаги гапда *цургур, илк* сўзларини бирлаштйриб бўлмайди;

3) БИ таҳлилини қўллаш тартиби катъий белгиланган бўлади.

160

БИ методига мувофиқ, тил грамматикаси шаклий тўғри гапларни ҳосил қилувчи (туғдирувчи) кибернетик қурилма ҳисобланади. Ҳар бир тилнинг грамматикаси белгиларнинг ёпиқ (охирги) символлар ва бу символлар занжирининг қайта кодлаштириш қоидаларидан иборат бўлади. Қайта кодлаштириш қовдаси *Х-У* шаклига эга бўлади. Бунда *Х-У* символлар занжирини ифодалайди. Бир гуруҳ символлар сўз ва морфемаларни ифодалаш учун, бошқалари эса синтактик гуруҳ ва гапларни ифодалаш учун хизмат қилади. Бундан ташқари *#* шаклидаги алоҳида белги ҳам ишлатиладики, у гапнинг бошланиши ва охирини ифодалаш учун қўлланилади.

БИ методига асосан гапларни қисмларга бўлиш сўз бирикмаларига ажратишни эслатади ва гап бўлакларига ажратшддан ҳеч қандай фарқ қилмайдигандек кўринади.

Аслида эса БИга алсратиш гапни бўлакларга ажратишдан тубдан фарқ қилади. Ф.М.Березиннинг фикрича, гап бўлаклари бўйича таҳлил аниқ жавоб беролмаган нарсаларга БИ методи яўли билан қилинган таҳлил жавоб бера олиши мумкин.²

БИ методи асосан синтаксисда қўлланилади. Синтаксисда обрў-эътибор қозонган бу метод кейинчалик морфология ва фонологиянинг айрим масалаларини ҳал этишда қисман қўлланила бошланди.

БИ методи асосидаги фонологик таҳлил Ч.Хоккетнинг "Фонология бўйича қўлланма" (1955) асарида аниқ намоён бўлди. Фонологик сатҳда ҳам БИ асосидаги таҳлил учун зарур бўлган поғонали (иерархик) муносабат кўзга ташланади.

Ч.Хоккет фонологик таҳлилнинг асосий нуқтаси деб «сумлани бўғинларга ажратишни» билади. Ҳар бир бўғин

' (Лезин Ф.М. Ўша асар, с.259.

161

структурасида уч элемент мавжудлиги кўрсатилади: бўғин бошланиши, бўғин чўққиси ва бўғин охири.

Бу элементҳар БИ асосида таҳлил этилади. Масалан, ўзбек тилидаги *тол* сўзининг бўғин бошланишидаги товуши биринчи БИ сифатида ажратилади. Қолган бўғиннинг чўққиси ва бўғин охири қисмлари иккинчи БИ сифатида ўзаро бирлаштирилади. Яъни *т-о-л* схемасини олади. Бўлинишнинг иккинчи босқичида бўғиннинг чўққиси ва бўғин охири қисмлари бир-биридан ажратилади.

Тил элементларининг кетма-кетлиги ва улар ўртасидаги муносабатни ўрганишга қаратилган БИ методи структур тилшуносликнинг дастлабки даврларида анча муваффақиятга эришган ва тилшуносларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этган бўлса ҳам, лекин кейинчалик лингвистик таҳлилнинг объектив ва аниқ бўлмоғи учун унда бир қатор ожиз томонлар мавжуд эканлиги маълум бўлиб қояди. :

С.К.Шаумяннинг фикрича, бу методнинг энг ожиз томони шундаки, БИ методи лингвистик тадқиқотларда инвариантлик муаммосини ҳал қилишда етарли кучга эга эмас.

Қуйидаги гапларни қиёслаймиз:

1. *Ўқувчи китоб ўқияпти*
2. *Китобни ўқувчи ўқияпти?*
3. *Ким китоб ўқияпти?*

Ҳар қандай киши биринчи гапнинг ҳарак, иккинчи ва учинчи гапга-гаг сўроқ гаплар эканлигини яхши билади. Лекин БИ методи бу гапларни фарқлашнинг формал •ўлчовларини бермайди. Агар формал ўлчов сифатида сўз тартибини оладиган бўлсак, биринчи ва учинчи гапларни бир гуруҳга киритишимиз

162

керак бўлади. Агар оҳанг асосида чегаралайдиган бўлсак, иккинчи гапдага сўроқ оҳанги учинчи гапда бошқача.

Шундай қилиб, юқоридаги метод билан зидланувчи ҳарак ва сўроқ гаплар асосида ётган инвариантни белгилаш қийин.

Ёки рус тилидаги қуйидаги гаплар ташқи структурасига кўра бир парадигмани; ташкил этади. Уларнинг ҳаммаси қаратқич-қаралмиш муносабахини ифодалайди.

1. Пение птиц
2. Изучение языка
3. Приглашение писателя

Дастлабки икки синтактик қурилма мазмунан ўзаро зид муносабатни ифодалайди. Биринчи қурилмада қаратқич (родительный) келишиқдаги *уш (тица)* сўзи қуйлаш (пение) ҳаракатининг бажарувчиси саяалса, иккинчи қурилмада худди игу келишиқдаги *языка* сўзи *ўрганмоқ* феълидан аяглашилган ҳаракатнинг объекти ҳисоблалади. Учинчи бирикма эса мазмунан икки маънолидир. Биринчи маънода таклиф қилиш (приглашение) ҳаракатининг бажарувчиси *ёзувчи* (писатели), иккинчи маънода *ёзувчи* (писатель) таклиф қилинувчи, яъни объект ҳисобланади. -

Ўзбек тилидаги қаратқичли конструкцияларда ҳам ана шундай омонимлик хусусияти учраб туради. Масалан, *унинг имтиҳони* бирикмасидан икки маъно ифодаланади; 1) унинг имтиҳон олидга; 2) унинг имтиҳон топшириши. Бу *У имтиҳон олади* ва *У имтиҳон топширади* гапларининг трансформацион ўзгарувидан ташкил топган.'

163

Лекин БИ грамматикаси юқоридаги конструкцияларнинг кўрсатилган мазмуний фарқларини символлар орқали ифодаллай олмайди.

Бундан ташқари, Ф.М.Березиннинг фикрича, БИ методи актив ва пассив, тасдиқ ва инкор конструкциялар ўртасидаги алоқани кўрсатиш ймкониятига ҳам эга эмас. Шунингдек, бу метод ёйнтактык сатҳда энг кичик (элементар) бирлик нима, деган саволга ҳам жавоб бера олмайди.³

Ана шундай камчиликларни бартараф қилиш мақсадида иштирокчиларнинг шаклий кўрсаткичларини ифодалаш учун махсус индекслардан фойдаланиш мумкин. Масалан, юқорида келтирилган учта мйсоддаги қаратқич келишиги учун О, бош келишиқ учун N символлари билан биргаликда, субъектни билдираётган қаратқич учун С, объектни билдираётган қаратқич учун Ог сингарй индекслй символлардан фойдаланиш ва шу йўл билан БИ методйдаги грамматик омонимияни изоҳлашдагй камчиликларни бартараф қилиш мумкин. Лекин бунда янги қийинчиликка дуч кёлинади. Грамматик омонимияни бартараф қилишга сунъий ҳаракат туфайли грамматик тавсиф турли символ ва индекслар билан ўта мураккаблалади.

БИ методйдаги юқорида к)фсатилган ожиз томонлар тадқиқотчиларни бундан кўра мукамалроқ таҳлил методларини қидиришга ундади. Ана шундай объектив зарурият туфайли трансформация методй (ТМ) майдорга келди.

6.3. Трайсформация методи

Трансформация методи дастлаб дескриптив лингвистика назариётчиларидан бири З.С.Хэррис томонидан тавсия қилинган

¹ Березин Ф.М. Ўша асар:, с.260.

164

эди.' Унинг фикрига кўра, трансформацион таҳлил (ТТ) БИ методи дуч келган мураккабликларнинг бир қанча қисмини бартараф қилишга ёрдам беради. ТТ кўп жиҳатдан тил тузилиш таҳлилининг алгебраик методини намоён қилади.²

З.С.Хэррис томонидан тавсия этилган ТМ унинг шогирди Н.Хомский томонидан ривожлантирилди.³

Л.С.Бархухаров трансформацион лингвистика (ТЛ)ни ҳам ўз ичига олган генератив лингвистикани (ГЛ) структур лингвистикадан фарқлаган ҳолда, уни тилшуносликнинг структур лингвистикадан кейинги босқич деб ҳисоблайди.⁴

У тилшунослик тарихини оламни билишнинг диалектик назарияси белгилаб берган уч босқичнинг қайсисига таяниб иш кўриш белгисига кўра уч босқичга - уч грамматик назарияга бўлади: а) анъанавий, б) структур, в) генератив (туғдирувчи) лингвистика.

Л.С.Бархухаров фикрига кўра, юқоридаги уч тилшунослик билишнинг уч босқичига асосланади. Диалектик фалсафа билишнинг бевосита кузатиш, анализ ва синтез босқичларини эътироф этади. Анъанавий тилшунослик билишнинг биринчи босқичига, структур тилшуносликнинг дескриптив йўналиши иккинчи босқичига, структур тилшуносликнинг глоссематика ва ТЛ йўналиши эса синтез босқичига таянади.

XX асрнинг 50-йилларида шаклланиб, ривожланиш босқичига ўтган структур тилшуносликнинг дескриптив мактаби вакиллари анъанавий тилшуносликнинг аниқ лингвистюс

¹ Хэррис З.С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре. -Новое в лингвистике, II, -М., 1962, с.528.

² Хэррис З.С. Ўша асар, с. 529,

³ Хомский Н. Синтаксические еструктурн. - Новое в лингвистике. II, -М., 1962, с. 412.

⁴ Бархухаров Л.С. Истоки, принцип и методология порождающей грамматики. (введение). - «Проблемы порождающей грамматики и семантики». тўплави. -М., 1976, с. 5.

165

тадқиқот тамоиллари йўқ эканлигини танқид қилган ҳолда, ўз олдиларига тилни ўрганишнинг формаллаштирилган таҳлил тизимини ишлаб чиқишни мақсад қилиб қўйдилар. Ана шундай таҳлил асосида тадқиқотчи объектни ўрганишда ҳар қандай субъективликдан ҳоли бўлган объектив хулосага келиши мумкинлигини таъкидлайдилар. Лекин структур тилшуносликнинг глоссематика йўналишида субстанцияни шаклдан ажратиш шу ҳаражага етдики, натижада шакл ўзининг субстанциясидан ажралиб қолди.

Бу эса структур тилшунослик бағридан янги йўналиш-генератив лингвистиканинг ўсиб чиқишига олиб келди.

Ҳозирги кунда *эмпиризм* номи билан юритилаётган тилшунослик йўналиши Л.Блумфилд номи билан боғланса, унга қутбий зидланишда турувчи *рационализм* йўналишидаги генератив лингвистика Н.Хомский номи билан боғлиқдир. Бу икки йўналиш ўртасидаги муҳим фарқловчи белгилар эмпиризм ва рационализм, ментализм ва антиментализмдир. Л.Блумфилд маънрдан, ҳоди бўлган шаклий ўрганишни тарғиб қилади. Шунинг учун унинг гоёси антименталистик характерга эга. ТМга мувофиқ, ҳар қандай тилнинг синтактик системасини *ядро* гагшар номи билан юритилувчи энг кичик (элементар) гаплар типлари йиғиндиси сифатида гавдалантириш мумкин. *Ядро* гаплар деб содда, йиғиқ, ҳарак гап тушунилади. ФёЖа, кесимли гап бўлса, кесими аниқ нисбатда туради. Бу энг кичик гаплар ҳар бир тилнинг синтактик системасининг асосини ташкил этади.

Ядро гаплардан турли шаклий ўзгаришлар асосида аеосий маънбни сақлаган ҳолда иккиламчи синтактик қурилмаларнинг ҳосил килиниши **трансформация** ҳисобланади.

166

Бу метод гапнинг шаклий ва мазмуний тузилишларининг ўзаро муносабати заминида вужудга келади.'

ТМ гапнинг ички ва ташқи структураси ва бу структура бирликларининг ўзаро муносабатига таянади. Дескриптив лингвистикада қўлланувчи ички структура гапдан англашилган маъно тузилишини, ташқи структура эса муайян мазмуний тузилишининг шаклий, ифода томоюши билдиради.

В.С.Храковский таъкидлаганидек, матн таркибидаги ҳар қандай гап (жумла) нутқий фаолиятнинг якуний ҳосиласи саналиб, мураккаб, кўп қиррали хусусиятга эга бўладиг. Шунинг учун уни турли томондан атрофлича ўрганиш мумкин.²

Бир йўналиш доирасида нутқий жараёнда гап ҳосил қилишга оид масалалар аеосий ўрганиш объекти бўлса, иккинчи йўналиш доирасида гап моделлари рўйхатини, инвентарини белгилаш билан боғлиқ еоф лингвистик масалалар ўрганилади. А.В.Исаченконинг фикрига кўра, синтактик моделларнинг якуний моделларини излаш илмий синтаксиснинг бирламчи ва аеосий вазифасидир. Лекин тадқиқот мақсади фақат гап моделларининг статистик тавсифи билангина чекланиб қолмаслиги лозим. Системавий синтаксис учун синхрониядаги у ёки бу - синтактик моделлар ўртасидаги ўзаро муносабатни ёритиш, статистик тавсифни динамик тавсиф билан тўлдириш зарур бўлади.

Трансформацион таҳлил ана шундай заруриятни қоплаш вазифасини бажаради. ТМ учун ядро гая, трансформация қовдаси ва ҳосила гап тушунчалари муҳим саналади.

Ядро гап, яъни трансформация учун асое бўлган гап *операнд*, ҳосила гап *трансформ* ёки *трансформанд*, операнддан

[Бўронов Ж. Ўша асар. 39-бет храковский В С Очегжи лл „я

• Очерки „о обЩему и арабсхому синтаксису, -М.,] 970 с 5

167 :

трансформадан ҳосил қилувчи восита *трансформация оператори* ; деб юритилади.

3. Хэррнснинг фикрига кўра, трансформация бир гапнинг гап шаклига шундай ўзгаришики, унда асос гап ҳосила ўртасида ҳам **нбксейалар** таркиби, ҳам маъноси нуқтаи бир хиллик мавжуд бўлади. Демак, мазмуний муқдарижа трансформандлар учун инвариант саналади.

Операнд 'билан трансформанд уртасида трансформация муносабати бўлади: Улар иккиси ўзаро трансформация муносабати билан боғланган бўлади.

Шундай қилиб "ўзаро трансформация муносабатида даярли бир хил лексик мақомга эга бўлиб, бир хил элементар маънолар -комбинациясидан ташкил топган ҳолда, турли хил грамматик (шаклий) мақомга эга бўлади.

Трансформация махсус трансформация қоидалари орқали амалга оширилади. Ж.Бўронов таъкидлаганидек, трансформацион қоида асосий ва ҳосилавий моделлар ўртасидаги муносабатларни топиш усули саналади.

Трансформацион қоида *БИга ажратиш қоида*сини, *трансформацион моделлар яратиш қоида*сини ва *морфофонемик қоидалар*ни ўз ичига олади. Трансформационга конструкция ёки гапнинг маъносини очишда бир қанча ҳосилавий конструкция ёки гаплардан фойдалана олади.²

Демак, трансформацияга асос бўлган конструкция ва трансформандлар бир умумий маъно ва барқарор лексик занжири асосида бирлашиб бир синтактик парадигмани ҳосил қилади ва унда ядро гап парадигманинг бош аъзоси саналади.

Бўронов Ж. Ўша асар, 42-бет.

168

Қўринадики, ядро гап моделй ва унинг турли ҳосилалари рўйхатининг олинйши у ёки бўй тйлда муайян ахборотни турлича ифодалаш имкониятларини очиб беради.

Юқорида таъкидлаяганидек, ядро гапнинг шаклини ўзгартириш билан унинг турли трансформаядларини ҳосил қилиш маълум трансформация қоидалари асосида амалга оширилади.

Қўпчилик муаллифлар томонидан трансформациянинг тўртта қоида

сини қайд этилади:

1) Ўрин алмаштириш трансформацияси ёки *пермутация* трансформацияси. Бунда ядро гап таркибидаги синтактик бирликларнинг ўрни алмаштирилади. Лекин бу қоида амалга оширилганда, синтактик бирликнинг моҳияти ўзгармаслиги керак.

2) *Субституция*, яъни ядро гап таркибидаги бир элементни ўзаро субституция муносабатида бўлган бошқа элемент билан алмаштириш.

3) *Адьюнкция*, яъни ядро гап таркибига бошқа элементларни қўшиш.

4) *Эллипсис*, яъни ядро гап таркибидан айрим элементларни соқит қилиш.

ТМнинг ДМдан кучли томони шундаки, ДМ 40-50-йилларгача фақат фактларни таҳлил қилиш билан чекланган бўлса, ТМ таҳлил методларини ийшаб чиқишга асосий эътиборни қаратдилар.¹

Агар дистрибутив таҳлил ва БИ методлари жумла қандай майда қисмлардан ташкил топади, деган саволга жавоб беришга ҳаракат қилган бўлса, ТМ бу жумла қандай гапнинг трансформацион қайта шаклланишидан ҳосил бўлган, деган

¹ Основные направления структурального. -М., 1964, с.191. Яна қаранг. ХомскийН. Синтаксические структуры. -Новое в лингвистике. Вып.2. -М. 1962, с. 459-460.

169

саволга жавоб бериши лозим бўлди. Ф.М.Березин тўғри таъкидлаганидек, ТМнинг ожиз томони ана шунда намоён бўлади. Чунки ТТ бевосита лингвистик материалдан кедиб чиқмайди, балки дастлаб соф эмпирик асосга қурилади, сўнгра тил материали асосида текширилади. Бундан ташқари, ТМнинг қўлланилиш доираси ва турли тиллардаги ядро гаплар типларининг миқдори аниқ белгиланмаган.

Бундан ташқари, синтактик сатҳда трансформация билан деривация ўртасидаги ўхшашлик ва фарқ очилмайди. Ядро гапнинг моҳиятини ўзгартириб юборадиган шаклий ўзгаришлар ҳам трансформация доирасида ўрганилади. Масалан, трансформация қондаси сифатида алоҳида тур қилиб *номинализация* ажратилади. Бунда ядро гап кесимидаги кесимлик шаклининг йўқотилиши трансформация воситаси ҳисобланади. Масалан, *Ҳарс бошланди - ҳарснинг бошланиши*. Бу эса трансформация олдига қўйган талабга жавоб бермайди. Чунки трансформация ядро гапнинг гаплик ҳолатини сақлаб қолиш доирасидаги турли ички грамматик ў^{га}ришлардир. Юқоридаги ҳолда эса ядро гап гаплик ҳолатини йўқотиб, бирикмага айланапти.

ТМдаги ана шу чекланган томонни эътиборга олган ҳолда, В.СХраковский синтактик трансформация билан синтактик деривацияни бир-биридан фарқлаш лозимлигини таъкидлайди.²

Д.Кацнельсон ҳам гаплар ўзаро фақат трансформация муносабатида эмас, балки деривация муносабатда ҳам бўлишини баён қилган эди.³

Храковский В.С. Ўша асар, с. 13.

¹ Кацнельсон С.Д. Порождающая грамматика и принцип деривации. -сб. «Проблемы языкознания», -М., 1967.

170

Шунинг учун В.СХраковский синтактик деривация деб ҳосила гапнинг асос гайдан грамматик мақоми ва мазмуни жиҳатидан фарқ қиладиган шаклий ўзгаришни тушунади.

Деривациянинг таркибий қисмларини ҳам трансформациянинг таркибий қисмларига анологая йўл билан қуйидагича белгилайди: асос гап учун *операнд*, ҳосила гап учун *дериват*, ясовчи восита учун эса *деривация оператори* атамаларини қўллайди.

Юқорида кўриб ўтилган лингвистик таҳлил методлари Америка дескриптив лингвистикасининг тулшунослик назарияси учун берган энг қимматли томонларидир. Бу методлар гарчи тилнинг қандай функционал-лашуви ҳақида саволга жавоб бера олмаса ҳам, лекин уни тавсифлаш учун катта хизмат қилди. Бу таҳдил методларининг кўп жиҳатлари бугунги тулшуносликнинг таҳлил усули учун ҳам фойдадан ҳоли эмас.

7. Анъанавий ва систем тулшунослик муносабати масалалари

Мустақиллик шароитида ўзбек тулшунослигида ҳам катта ўзгаришлар бўй берди. Шўролар даврида ўзбек тулшунослари асосан ўзбек тилининг ички тузилиши, адабий тил ва диалектлар муносабати, ўзбек тилининг тарихий тараққиёти, бойиш манбалари сингари ўзбек тилининг ўзига хос муаммолари билан чекланган бўлса, мустақиллик шароитида умумий тулшуносликнинг назарий муаммолари бўйича ҳам ўз фикрларини дадил баён қила бошладилар.

Шуни таъкидлаш лозимки, ўзбек тулшунослигида турли хил қарашлар, йўналишларнинг ўзига хос атамалар системаси

171

майдонга келди. Фан майдонида турли қарашларнинг мавжуд бўлиши ва бу қарашларни олға сурган тулшунослар ўртасини баҳс-мунозараларнинг вужудга келиши шу фаннинг ривожланиши учун туртки бўлиши табиий. Ана шундай қарашлардан бири "анъанавий" ва "замонавий тулшунослик муаммолари масаласидир.

Аслида "анъанавий тулшунослик" "ҳозиргИ тулшунослик" ёки "замонавий тулшунослик"ка зидланмайди. Бу ўринда "анъанавий тулшунослик" соф хронологик маънони, яъни "ҳозиргача бўлган тулшунослик" маъносини билдирмайди, балки гносеологик маънода билишнинг икки бөөкичига асосланувчи ва онтологик нуқтаи назардан тил табиати ва моҳиятига икки хил ёндашувчи фан сифатида баҳоланади ва системавий тулшунослик деб юритилувчи тулшуносликка карама-қарши қўйилади. Улар тил онтологиясига ёндашув нуқтаи назаридан ҳам, уни текшириш методологияси ва методи нуқтаи назаридан ҳам бир-биридан фарқ қиладиган тулшуносликнинг тенг ҳуқуқли икки йўналиши саналади. Тулшуносликнинг бу икки йўналиши бир-бирини рад этмайди, балки бири

иккинчисининг натижаларига асосланади. Шунинг учун ҳам ҳар икки тилшунослик ҳозирги кунда икки улоқчи отдек баб-баравар қадам ташламоқда.

Э.Бенвенист тилшунослик тарихини уч даврга бўлар экан, XX асрнинг биринчи чорагидан тилшуносликнинг янги даври, тилга системавий-структур ёндашув даври бошланганини баён қилади. Бу даврдан лингвистиканинг эътибори тил фалсафасига ҳам, тил эволюциясига ҳам эмас, балки тилнинг имманент реаллигига қаратилди. Натижада лингвистика формал,

172

ихчам, систематик фанга айланишга интила бошладн. Лекин бу билан анъанавий тилшуносликни асло инкор қилмайди.

Ҳарҳақиқат, XX аср бошқа фанлар тараққиётида бўлгани каби, лингвистика тарихида ҳам асосий эътиборнинг объектга субстационал нуктаи назардан ёндашувдан структур-функционал нуктаи назардан ёндадгувга ўтиши билан характерланади.² Бунга Ф.де Соссюрнинг "Умумий лингвистика курси"да баён қилинган "тил субстанция эмас, балки шаклдир" деган бош ғояси сабабчи бўлди. Бу ғояга мувофиқ, структуранинг еубетацидионал ажратилиши ва унинг нисбий мустақиллигининг эътироф этилиши тилшуносликнинг кейинги даврида буюк кашфиётларнинг қилинишига туртки бўлиши билан бирга, бир қатор янглиш қарашларнинг тугилишига ҳам замин яратди.

Ф.де Соссюр *субстанция*. ва *иш* атамалари остида сезги аъзоларямизга таъеир килувчи моддий воситалар ва бу моддий воситалар замирида ётган муносабатларни тушунади, *тил шаклдир* деганда, тилнинг муносабатлар системаси эканлигига урғу беради. Тилнинг- моддий томони, яъни товуш томони субстанция сифатида иккинчя яланга сурилади.

Ана шунинг натижасида у тил ва нутқни ажратди. А.Гардинер Ф.де Соссюрнинг бу дихотомиясидан таъсирланиб, тилшуносликнинг бундан кейинги бғоча ютуқлари ана шу излаишга асосланади, деб башорат қилган эди:

Нутқий фаолият тил ва нутқнинг диалектик муносабатидан ташкил топишининг эътироф этилиши системавий тилшуносликнинг вужудга келишига дадил қадам бўлди. Системавий тилшуносликка зидланувчи анъанавий

'Бенвенист Э. Об/дая лингвистика. М. 1974, с.23

' Солнцев ВМ Язык как еистемио-струяурное образование. М., 1971, с.6-7. ¹ Гардинер А. Рамичие междоу «речью» и «языком». ~ Звеганцев ВА История язмокознашга XIX и XX веков в очерках и извлеченшх. 4.11. М.. 1960, с. 19.

тилшунослик тилни, Ф.де Соссюр таъбири билан айтгавда, субстанция деб тудунади ва асосий эътиборни бевосита сезги аъзоларимиз гтаъсирига бериладиган 'моддий воситаларни ўрганишга қаратади. Бу тилнинг онтологик табиати юзасидан анъанавий ва системавий тилшунослик ўртасидаги биринчи фарқ саналади.

Тилнинг онтологик муаммоси бўйича юқоридаги тилшунослик йўналишларининг иккинчи фарқи тилнинг ички тузилишига ёндашув масаласидир.

Анъанавий тилшунослик субстанциянинг (субстанция маъноси Ф.де Соссюр талқини бўйича қўлланилмокда, кейинчалик бу атама моҳият маъносида қўлланила бошланди) муайян таркибий қисмлардан ташкил топганлигига асосий эътиборни қаратса, системавий тилшунослик субстанцияни ташкил этган қисмларнинг ўзаро муносабатини, ана шу муносабатлар орқали намоён бўлаётган фарқловчи (марказий, дифференциал, динстинктив) ва фарқламайдиган (чегара, нодифференциал, нодинстинктив) белгиларини аниқлаш ва ана шу йўл билан *шакл* (моҳият)ни, лингвистик бирликларнинг моделини белгилашни бош мақсад қилиб қўяди. Чунки, уларнинг; фикрича, ҳар қандай ўрганилаётган объект абстракт конструкт ҳаражасига олиб чиқилгандагина ўзининг ҳақиқий илмий талқинини топади.¹ Шунинг учун системавий тилшуносликда жиддий эътибор моддий томонга эмас, балки муносабатга қаратилади. ви Бошқача айтганда, ҳақиқий лингвистик реаллик сифатида муайян бир тилнинг алоҳида факти эмас, балки система сифатидаги тил эътироф этилади.

Система эса элементлар мажмуаси сифатида қаралмайди. Ҳар бир элементнинг бутунлик доирасида бошқа элемент билан

¹ Киров Е.Ф. Теоретические проблемы моделирования языка. КазГУ, 1989, с. 17.

муносабати туфайли мавжуд бўлиши система тузилишии замондан ташқаридаги муносабатлар ташкил этиши тан олинади.

Системавий тилшуносликнинг анъанавий тилшуносликдан учинчи фарқи шундаки, тилга белгилар системаси сифатида қарайди ва тилшунослиши белга назарияси билан шуғулланувчи семиотиканинг таркибий қисми деб баҳолайди. "Субстанция" ва "шакл"ни бир-биридан ажратиш фонологик сатҳда шу ҳаражага етдики, товушларнинг артикуляцион-акустик белгилари тилшунослик доирасидан чиқарилди, табиий фанлар объектига айлантирилди.

Анъанавий тилшунослик еубстанцияни ўрганишга эътибор қаратганлиги учун тилнинг акустик-артикуляцион воситалар ёрдамида бевосита юзага чиқиш жараёнини ўрганишни асосий мақсад қилиб қўяди.

Системавий тилшунослик анъанавий тилшуносликдан гносеологик нуқтаи назардан ҳам фарқ қилади. Анъанавий тилшунослик сезги аъзоларимизга таъсир қилувчи, бевосита кузатишда берилган моддий воситаларни ўрганиш билан шуғулланиб, билишнинг индуктив усулига асосланса, системавий тилшунослик моддий воситалар ёрдамида воқеланувчи, уларнинг ҳар бирида барқарор белги, константа сифатида такрорланувчи моҳиятларни, имманент бирликларни ўрганиш билан шуғулланади.' Шунинг учун Л.Ельмслев Структура поғонавийлик билан характерланиши ва бу поғоявийликни дедуктив йўл билангина ёритиш мумкинлигини баён қилади ва объектни индуктив усул орқали

175

ўрганишга асосланган анъанавий тилшуносликдан фарқланишини таъкидлайди.

Кўринадики, анъанавий ва системавий тилшунослик тилнинг ички тузилишига ёндашув, бу йчки тузилиш бирликларини ўрганишда қўлланиладиган тадқиқот усуллари нуқтаи назаридан ўзаро фарқ қиладиган икки хил йўналишдир.

Л.СБархуҳаров анъанавий тилшунослик структур тилшуноеликда бўлгани каби дистрибуция, трансформация, БИ бўйичатахлйл, бинар оппозиция'ейнгари қатъий илмий тадқиқот методларига эга эмаслигини таъкидлаган эди.²

Анъанавий тилшуносликка зид қўйилаётган системавий тилшуносликни "илғор тилшунослик" сифатида талқин қилиш ҳам ноўрин. Аввало, системавий тилшундслик вакилларининг қарашлари бир хил эмас, ҳатто кўп ҳолларда бир-бирига зид келади. Қолаверса, ҳозирги тилшуносликнинг қатор муаммолари унинг назаридан четда қолади. Хусусан, Ф.де Соссюрнинг ўзи тилшуносликни ички ва ташқи лингвистикага ажратган ҳолда, фақат йчки лингвистика юзасидан фикр юритади. Ташқи лингвистика унинг назаридан четда қолди. Бу анъана ҳамон давом этиб келмоқда. Тилнинг ички тузилиши, ички тузилиш бирликлари ўртасидаги муносабатларни тадқиқ этиш системавий тилшуносликнинг асосий вазифаси бўлгани ҳолда, тил ва жамият, тил ва сўзловчи шахс, тил эволюцияси, адабий тил ва халқ шевалари ўртасидаги муносабат, тил ва тафаккур, матн лингвистикаси

сингари қатор масалалар унинг назаридан четда қолади. Бу муаммоларни ҳал қилишда анъанавий тилшунослик устунлик қилади.

¹ Ельмелев Л. Понятие управления. - Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч. П. М., 1960, с.47.

² Бархуҳаров Л.С. Уша мақола, ўшатўплам, 8-бет.

176

А.Ф.Лосев бундан салкам қирқ йил олдин юқоридаги икки метод ўртасидаги фарқ ҳақида фикр юритар экан, бу фарқ шакл ва мазмунни абстракт метафизик ажратишга асосланганини, анъанавий (ютассик) лингвистика асосий эътиборни мазмунга қаратса, структурал (системавий) лингвистика тил шаклига асосланганини, ана шу жиҳат ҳар иккисининг ҳам чекланган томони эканлиғини баён қилган эди. Унинг таъкидлашича, структуралистлар тилнинг муносабатлар системаси эканлиғини биринчи гшанга олиб чиқиши тўғри бўлса ҳам, лекин бу ғояга ўта берилиб кетган ҳолда, лингвистик муносабатларни тилнинг ўзидан узиб қўйдилар, тил ҳақида мазмундан ташқаридаги фанни яратишни орзу қилдилар. Айни пайтда, анъанавий метод ҳам тилнинг муносабатлардан ташқарида мавжуд бўлмаслигини эътиборга олмади.² Лекин шаклнинг мазмуисиз ёки мазмуннинг шаклсиз бўлмаслиги дунё диалектикаси томонидан аллақачон тасдиқланибгина қолмай, умуминсоний соғлом фикрнинг Таянч нуқтасига айланган.

Шундай экан, бу икки тилшунослик текширишнинг икки усулига асосланган, бир-биридан озиқланадиган ва ҳар иккиси ўзиинг ютуқ ва чекланган томонларига эга бўлган тенг ҳуқуқли тилшунослик йўналишларидир.

Ҳозирги кунда ҳар икки йўналишнинг ожиз томонларини бартараф қилиш учун уларнинг афзал томонларини уйғунлаштириш, тадқиқот жараёнида уларнинг кучли томонларидан ҳеч иккиланмай фойдаланиш давр талабидир.

¹ Лосев А.Ф. О возможности сближения лингвистики классической и лингвистики структуральной. -- ВЯ, 1968, № 1, с.50. ² Лосев А.Ф. Ўшаерда.

177

ЛИНГВИСТИКАНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН МУНОСАБАТИ

1. Тилшуносликнинг адабиёт билан муносабати.

2. Лингвопоэтика

Тилшунослик фани бадиий адабиёт билан узвий алоқададир. Чунки тил алоқа воситаси сифатида муайян ахборот ташувчи оддий белгилар системасигина бўлиб қолмай, балки тингловчига таъсир қилувчи қудратли восита ҳамдир. Тилнинг биринчи функцияси анъанавий ва систем-структур тилшуносликнинг ўрганиш объекти бўлса, иккинчи функцияси лингвопоэтиканинг ўрганиш объектидир.

Лингвопоэтика - лингвистик поэтиканинг қисқарган шакли бўлиб, бадиий асарларда қўлланилган лингвистик бирликларнинг (фонетик, морфемик, лексик ва бошқ.) бадиий-эстетик вазифаларини, тилнинг коннотатив функциясини ўрганади. Бошқача айтганда, лингвопоэтика бадиий нутқни ўрганувчи тилшуносликнинг бўлимидир.

Бадиий нутқ бадиий адабиётнинг баён қилиш воситаси саналади. Филология тарихида бадиий асар тили ва поэтик тил атамалари тез-тез учраб туради. Бу атамалар ифодалаган тушунчалар бирига жуда яқин турса ҳам, лекин ўзаро маълум жиҳатлари билан фарқ қилади. "Образ", "Услуб", "Кўчим (троп)", "Бадиий тил", "Стилистика", "Поэтика" каби тушунчалар бадиий асар тили ва лингвистик поэтика учун дахлдор тушунчалардир.

В.П.Григорьевнинг таъкидлашича, бадиий тил кенг қамровли объект сифатида функционал харажаланган қисмларга, фрагментларга бўлиниш хусусиятига эга.

178

Амалда кенг қамровли объектнинг айрим фрагментларигина бадиий нутқнинг тахлилига берилади. Ана шундай асосий фрагмент бадиий асар тили саналади. Кўринадики, бадиий нутқ бадиий асар тилига нисбатан кенгроқ тушунчадир. У тилнинг экспрессив функциясини ўз ичига олади. Бадиий асар тили эса бадиий нутқнинг бир кўриниши, бир фрагменти ҳисобланади.

Бадиий нутқни ўрганувчи лингвистик поэтика ҳам тил системасининг барча сатҳ бирликларининг бадиий-эстетик функцияни қамраб олади. Фонетик-фонологик сатҳда фонетик бирликлар ҳам бадиий-эстетик вазифа бажариши мумкин. Хусусан, бир хил товушларнинг, бир хил бўғинларнинг такрорланиши шеърятда гўзалликни, таъсирчанликни таъминловчи восита саналади.

Лексик сатҳда лексемаларнинг кўчма маъноларда қўлланилишн ҳам ЛПнинг текшириш объекти саналади.

Шунингдек, гап бўлакларининг ўринлашиши, гап. таркибида бир хил бўлакларнинг такрорланиши каби ҳодисалар ҳам бадиий нутқни шакллантиришда хизмат қилади.

Шундай қилиб, ЛП тилнинг қайси сатҳ бирлигининг бадиий-эстетик функциясини ўрганишига қараб фонетик поэтика (ФП), лексик поэтика (ЛекП), синтактик поэтика (СП) каби қисмларга бўлинади.

ЛПнинг ҳар.қайси турини алоҳида-алоҳида ўрганиш ва уларнинг ўзаро муносабатини очиш ҳозирги тилшунослик олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

179

2. Тилшуносликнинг психология билан муносабати.

Психоллингвистика

Нутқий фаолият, бир томондан, тилшуносликнинг ўрганиш объекти бўлса, иккинчи томондан, психологиянинг ҳам текшириш предмети саналади. Демак, тилшунослик билан [психологиянинг ҳам кесишиш нуктаси мавжуддир. Икки фан 1 оралиғидаги кесишиш нуктаси психоллингвистиканинг ўрганиш объекти саналади.

Психоллингвистика атамаси америка олимлари томонидан илмий ҳаётга олиб кирилди. Илк марта бу атама 1946 йилда америка психологи НЛронко томонидан "Тил ва психоллингвистика" номли мақоласида қўлланилди, Лекин бу макрлада психоллингвистиканинг мақоми кенг жамоатчилик эътироф этадиган ҳаражада белгиланмаган эди.

1953 йилда Индиана штатининг Блумингтон шаҳрида машҳур америка психологлари Дж.Кэролл, фольклористика бўйича шуҳрат топган Т.Сибеек, тилшунослик бўйича анча машҳур бўлиб қолган, индуслар тили ва маданияти бўйича таниқли мутахассис Дж.Дженкинс, тилларнинг генеологик таснифи ва тил тарихи билан шуғулланувчи Дж.Гринберг каби машҳур олимлар билан биргаликда, бир қатор ёш тадқиқотчилар ҳам иштирок этдилар,

Икки ой давом, этган бу семинарда психоллингвистик тадқиқотларнинг назарий асослари бўйича бир фикрга келинди.

Семинарда иштирок этган олимларнинг психоллингвистика бўйича умумий гшатформаси 1954 йилда "Психоллингвистика" номи билан нашр этилган коллектив монографияда ўз ифодасини топди.

180

Бу китоб илмий жамоатчилик ўртасида катта шуҳрат топди. Натижада психоллингвистика тилшунослик ва психология оралиғидаги алоҳида фан йўналиши сифатида эътироф этила бошланди.

Тез орада дунёнинг турли мамлакатларида, хусусан, Англия, Франция, Италия, Руминия, Польша, Чехословакия, Голландия, Россия, Норвегия, Канада сингари қатор мамлакатларда психоллингвистика мактаблари дунёга келди.

Психоллингвистика гарчи ўтган асрнинг 50-йилларидан шаклланган бўлса ҳам, лекин унинг илдизи узоқ даврларга тилшуносликда анчадан буён давом этиб келаётган психологик йўналишга бориб тақалади. Демак, психоллингвистика XIX аср тилшунослигида ҳукм сурган психологик йўналишнинг мантикий давомидир. Шунинг учун ҳам, аввало, психоллингвистиканинг илдизи бўлган тилшунослик назариясидаги психологик йўналиш ҳақида фикр юритишга тўғри келади.

Тилшуносликда психологик йўналиш анча даврлардан буён ҳукм суриб келаётган тил моҳиятини мантикий асосда ёритишга қарама-қарши равишда XIX асрнинг 50-йилларида қиёсий-тарихий тилшунослик негизида вужудга келди.

Бу йўналишнинг дайдо бўлишида В.фон Гумбольдтнинг тил фалсафаси катта таъсир кўрсатди. Тилшуносликда психологик йўналишнинг асосчиси буюк немис тилшуноси В.Фон Гумбольдтнинг шогирди Х.Штейнталдир.

Психологик йўналиш ўзининг дастлабки даврида бир қатор далиллар асосида анъанавий мантикий йўналишдан узилишга ҳаракат қилди. Бу асослар қуйидагича:

Мантикий ва грамматик категорияларнинг ўзаро мувофиқлиги жуда кучсиз ҳаражададир. Уларнинг муносабати доира ва қизил тушунчалариниш муносабатига ўхшайди.

Мантик умуминсоний моҳиятга эга. Шунинг учун муайян халқнинг тилига хос хусусиятларни очиб беролмайди. Мантик гипотезаларга таянувчи фан бўлса, тилшунослик генетик хусусиятга эга. Яъни тилшунослик "нуткий жараён"ни тадқиқ этиш билан шуғулланса, бу жараён мантикни қизиқтирмайди.

Психологик йўналиш тарафдорлари тилшуносликнинг методологик асоси сифатида мантикни эмас, балки психологияни эътироф этадилар.

В.фон Гумбольдт таъсирида Х.Штейнтал тилда "халқ руҳи"нинг, халқ психологиясининг ифодаланишини кўрди. Шунинг учун ҳам тилнинг социал табиатига алоҳида аҳамият берилди.

У даврдаги психология индивидуал психология эди. Шунинг учун Х.Штейнтал социал психологияни (этнопсихологияни) яратиш ва уни тарғиб этиш учун М.Лоцарус билан биргаликда "Этник психология ва тилшунослик" номли журнални нашр этдилар. XX аср бошларида В.Вундт ҳам тилшуносликнинг методологик асоси сифатида халқ психологияси ҳақидаги фанни яратишга ҳаракат

килди. Лекин у алоҳида фан сифатида шаклланмади. Шундай бўлишига қарамай, тилшуносликқа психологияга таяниш ҳаракати бир қатор янги йўналишларнинг очилишига сабабчи бўлди. Жумладан, тилшуносликда халқ руҳини очишга интилиш туфайли, фольклорни, мифологияни топишмоқ, мақол, маталларга ва уларда ифодаланган халқ урф-одатларини чуқур ўрганишга эътибор кучайди. Улар халқ дрнолигининг ифодаловчилари сифатида қаралди.

Психологик йўналиш тарафдорлари В.фон Гумбольдт ғояларига содиқ қолган ҳолда, тилни доимо ривожланиб боровчи

182

динамик, тарихий ҳодиса сифатида баҳоладилар. Бундай ёндашув қиёсий-тарихий тилшунослик ғояларига мос келади.

Шу билан биргаликда, ассоциатив психология тушунчалари ва амалини тилшуносликка киритиш ҳаракатида психологик йўналиш тарафдорлари жонли нутққа, бевосита нутқий жараёнга, тилнинг ички томонига, сўз ва гапларнинг маъно томонига асосий эътиборни қаратдилар. Уларнинг таъкидлашларича, тилнинг моҳиятини ва келиб чиқишини яхшироқ тушунишга қулай имконият беради.

Психологик йўналиш вакиллариининг бевосита жонли нутққа эътибор қаратишларида ҳам В.фон Гумбольдтнинг таъсири кузатилади. В.фон Гумбольдт тил ва нутқни фарқлаган ҳолда, жонли нутқни ўрганиш жараёнида, гарчи маълум бир тил вакиллари бир умумий тилда гаплашсалар ҳам, улар, айти пайтда, ўз тилларига ҳам эгадир, деган хулосага келади. Шунинг учун ҳам жонли нутқни ва айти пайтда, индивидлар нутқини ўрганиш лозим деган ғояни олға ташлайди.

Маълумки, В.фон Гумбольдт асарларида "тилнинг ички шакли" тушунчаси марказий ўринни эгаллайди. Бу жуда кенг тушунча бўлиб, халқ руҳи, урф-одатлари ва ҳоказоларни ўз ичигаолади.

Психологик йўналиш тарафдорлари ҳам бу тушунчага катта эътибор бердилар. Х.Штейнтал уни тил тарихига нисбатан ҳам қўллашга ҳаракат қияди. Унинг фикрича, тарихгача бўлган даврда тиллар жуда бой ички шаклга эга бўлган, тарих даврида эса улар аста-секин камайиб борган. Бу фикрлар машҳур француз файласуфи Ж.Руссо қарашларига ҳам ғоят монанддир.

"Ички шакл" тушунчасидан психологик йўналиш вакиллари сўзнинг пайдо бўлиш жараёнини тушунтириб беришда ҳам фойдаланадилар. Хусусан, бу тушунча рус

183

тилшунослигида психологик йўналишнинг йирик вакили А.А.Потебня асарларида қўлланган "йчкй шакл" атамаси остида В.Гумбольдт тушунган халқ руҳи" эмас, балки сўзнинг келиб чиқшига; асоебўлган "образ маркази" тушунилади. Масалан, *медведь* еўзининг пайдо бўлиши учун хизмат қилган ички шакл, образ маркази айиқнинг асал ейиш белгиси бўлган.

Тил бирликларининг пайдо бўлишини тушунтиришда психологик йўналиш вакиллари психологиянинг "ассимиляция", "ассоциация", "апперцепция" каби атамаларидан фойдаландилар. Айниқса, "ассоциация" тушунчаси А.А.Потебнянинг сўзнинг пайдо бўлиши, сўз этимологиясини баён қилишда кенг қўлланилади.

- Психологик йўналиш тарафдорлари юқоридаги санаб ўтилган психологик атамаларга кўпроқ мурожаат қилганликларидан кўриниб турибдики, улар асосан бевоёита нутқий жараёнга эътиборни қаратдилар. Улар биринчйлардан бўлиб В.Гумбольдтнинг боғли нутқни лингвистик текшириш объектига айлантириш лозимлиги ҳақидаги фикрига тадқиқотчилар диққатини тортдилар.

Психологик йўналиш асосчилари тғш тараққиётида психологик омилларнинг ролини ошириб юбордилар. Кўпинча психологик категориялар билан грамматик категориялар қориштирилди.

Психологик йўналиш вакиллариининг бундай кучсиз томонларини англаш XIX асрнинг 70-йилларида тилшуносликда янги йўналиш - ёш грамматикачилар мактабининг шаклланишига олиб кеяди.

Ёш грамматикачилар мактаби ғоялари Германиянинг Лейпциг университети олимлари томонидан яратилди. Бу мактаб психологик йўналиш бағрида ривожланди ва унга танқидий

184

ёндашиш асосида шаклланди, Ёш грамматикачилар тилнинг психологик табиатини эътироф этган ҳолда, этнопсихологияни илмий уйдирма сифатвда рад қилди ва тилшуносликнинг текширип! объектига бериладиган ягона реаллик индивид тили деб баҳоланади. Шунинг учун ҳам улар асосий эътиборни нутқий жараёни, нутқий жараёндаги фонетик ўзгаришларни ўрганишга қаратдилар.

Тилшуносликнинг ягона методологик асоси индивидуал психология эканлигини таъкидлайдилар. Шу билан бирга, тилнинг моҳиятини психология билан қориштирадилар, тилнинг моддий томонини текширишга алоҳида диққат қилдилар.

Тилшуносликда психологик ёндашув анъанаси узоқ давом этди. XX аср бошларида А.Марти асос солган универсал грамматика назарияси учун ҳам ана шу ёндашув пбйдевор бўлиб хизмат қилди.

А.Марти универсая грамматика яратиш мумкинлигининг таянч нуқтаси сифатвда барча тилларнинг бир хил психологик мазмунни ифодалашини ва ҳар хил ички қурилишга эга

эканлигини, чунки ҳар қандай инсон, қайси тилга маънуб бўлишидан қатъи назар, умумий психофизиологик тузилишга эга бўлишини таъкидлайди. А.Мартининг фикрига кўра, тилшуносликнинг асосий вазифаси универсал тил воситалари орқали ифодаланган мазмун ва психик функцияларни аниқ тавсифлаш ва таҳлил қилишдан иборат бўлиши керак.

Психоллингвистиканинг ўрганиш объектига қуйидагилар киради:

А. Нутқнинг вужудга келиш механизмини ўрганиш. Б. Болалар нутқининг шаклланиш жараёнини ўрганиш.

185

В. Турли нутқий вазиятда нутқни сўзловчи билан тингловчи уртасидаги муносабатни ҳисобга олган ҳолда ўрганиш.

Г. Нутқнинг ахборот ташиш функциясини ўрганиш ва бошқ.

3. Тилшуносликнинг этнография билан муносабати.

Этнолингвистика

Тил билан шу тил эгаси бўлган халқ узвий алоқададир. Халқ тарихидаги ҳар бир воқеа, халқнинг урф-одатлари, турмуш тарзи унинг тилида акс этади. Шунинг учун ҳам тил билан шу тил эгаси бўлган этнос ўртасида қандай алоқа мавжуд бўлса, уларни ўрғанувчи тилшунослик билан халқ тарихи ва этнография ўртасида ҳам шундай алоқа мавжуддир.

Халқэлатларининг ижтимоий, иқтисодий, маданий ва сиёсий ҳаётида рўй берган ҳар қандай ўзгариш унинг тилида ҳам ўз ифодасини топади, Шу сабабли халқ тарихи учун тарихий ҳужжатлар, археологик ёдгорликлар гувоҳлик бера оямаган тақдирда ҳам, унинг тили қимматли материаллар бериши мумкин. Айниқса, топоним, этноним, этнотопонимларни халқ тарихини инобатга олмай туриб ўрганиб бўлмайди. Шу билан биргаликда, тилшунослик этнография билан ҳам узвий алоқададир.

Тўғрисида шу тил эгаси бўлган этнос маданиятига бўлган муносабатини, тилнинг функцияланиш ва ривожланиш жараёнида этномаданият, этнопсихологик омиллар уртасидаги алоқани ўрганишга эҳтиёж туфайли этнолингвистика йўналиши вужудга келди.

186

Этнолингвистика атамаси грекча этнос -халқ, қабила ва лингвистика сўзларидан олинган бўлиб, мустақил лингвистик йўналиш сифатида XIX асрнинг 70-йилларида Шимолий ва кейинроқ Марказий Америкадаги индус қабилаларининг тили, маданияти ва урф-одатларини ўрганишнинг кулайиши билан пайдо бўлди. Лекин бу йўналишнинг илк даврида

кўпроқ этнография масалаларига диққат жалб қилинди, фақат ўтган асрнинг 20-йилларвда муаммонинг лингвистик томонига аҳамият кучайтирилди.

Этнолингвистиканинг мустақил лингвистик йўналиш сифатида шаклланишида Америка тилшуноси, этнографи Ф.Боас ва унинг издошларининг .. хизмати катта бўлди. Улар йўналишнинг муаммолар доирасини ва тадқиқот методаарини белгиладилар. Этнолингвистика Америка олимлари асарларида қўпинча "антропололингвистика", "этносемантика" атамалари билан ҳам алмаштириб қўлланилади.

Этнолингвистика, муаммоларидан энг муҳими сифатида Америка индуслари, тилларининг генетик қариндошлигини аниқлаш масаласи қаралди.

Бу тилларнинг таснифи дастлаб маълум тамойилга асосланмаган ҳолда, тахминларга асосланиб қилинган бўлса, кейинчалик Э.Сепир, С.Лем, М.Сводиш, Дж.Л.Трейжер ва бошқалар томонидан аниқ илмий методларга таянилди. Индуслар тилларини синфларга бирлаштиришда хиссий-тарихий, глоттохронологик, тарихий-типологик ва ареал ва каби методлардан фойдаланилди.

Тилларнинг таснифдан ташқари, яна тилларнинг ва маданиятларнинг ўзаро таъсири, билингвизм масалалари, тил тараққиётига ижтимоий маданиятнинг таъсири муаммолари ҳам этнолингвистиканинг ўрганиш доирасига киритилди.

187

Дастлаб этнолингвистика доирасига семантика ҳам киритилган эди, лекин кейинчалик дескриптив лингвистиканинг авж олиши натижасида семантика лингвистик тадқиқотлар доирасидан чиқарилди.

Тилнинг семантик томонига ўтган асрнинг 50-йилларида Э.Сепир-Уорф гипотезасини кенг муҳокама қилиш жараёнида қайта жонланди. Айни пайтда, этнолингвистика масалаларига ҳам яна эътибор кучайди. Бу даврда семантикага эътиборнинг қаратилиши натижасида узвий таҳлил методи амалиётда кенг қўлланилди. Бундай усул ёрдамда турли тилларда социал-маданий хусусиятларни ифодаловчи сўзлар гуруҳи (қариндош-уруғ номлари, ранг билдирувчи сўзлар) атрофлича таҳлил этилди.

Шунингдек, турли этник гуруҳларда қўлланиладиган паралингвистик воситалар, фольклор материалларини ўрганиш ҳам этнолингвистика объектига киритилди. Хусусан, ўтган асрнинг 70-80-йилларида этнолингвистиканинг фольклор материалларига эътиборнинг тортилиши тил ва маданият ўртасидаги алоқанинг янги турларини очишга имконият яратди ва бу билан этнолингвистиканинг

ўрганиш доирасини кенгайтирди.

Ҳозирги кунда этнолингвистика дунёнинг

деярли барча мамлакатларида тилшуносликнинг бир йўналиши сифатида эътироф этилди ва бу йўналиш бўйича кенг тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

4. Тилшуносликнинг социология би лан муносабати.

Социоллингвистика

Тил ижтимоий ҳодиса бўлганлигидан, у жамият билан, жамиятнинг ҳаёти билан узвий алоқададир. Демак, тилнинг ижтимоий моҳияти, ижтимоий вазифаси, тилга социал омилларнинг таъсири, тил тараққиётида тил сиёсатининг роли каби қатор масалаларни ўрганиш билан шуғулланувчи I тилшунослик йўналишининг шаклланишига катта эҳтиёж туғилди.

Илмий техник революциянинг ривожланиши унинг ижтимоий, иқтисодий, мафкуравий, фалсафий

муаммоларининг актуаллаштирмай, балки ижтимоий-лингвистик муаммоларни ҳам актуаллаштирмоқда, бу эса, ўз навбатида, дунё тилларининг фаолиятига, ривожланишига, ўзаро муносабатига, дунё лингвистик жараёнига улкан таъсир кўрсатади.

Тиллар фаолияти ва ривожланишнинг ички қонунларини социоллингвистик ва структуралистик ёритишда социоллингвистлар ва структур лингвистика (айниқса тилларнинг шаклланиш муаммолари билан)- шуғулланувчи тилшунослар ўртасидаги айрим баҳслар манбаси бўлиб, тилларнинг фаолияти, ривожланиши. ўзаро муносабатида жамиятнинг тилга онгли ҳамда стихияли таъсирини фарқлаган ҳолда синхрон ва диахрон аспектда кўриб чиқишда ижтимоий факторларнинг роли ҳақидаги масала хизмат қилади.

Жамият лингвистик ҳаётига илмий-техника революцияси таъсирининг характери, темпи, кўлами, соҳалари ва хусусийликларини аниқлаш - социоллингвистиканинг энг муҳим ва актуал вазифасидир.

Замонавий ижтимоий ривожланиш ҳамда илмий техник революция тилни социоллингвистик ва структур ўрганиш муаммоларини чуқур таҳлил қилишни ҳаётий зарурият қилиб қўйди.

Глоссематика асосчиларидан бири Л.Ельмслев концепциясининг моҳияти "тилни мутаносибликлар соф структураси сифатида қарашдир.

Социал лингвистика фонологик система бирликларидан тортиб бутун тил структурасигача бўлган барча тил ҳодисаларини ижтимоий шартлашган ҳодисалар деб қарайди.

Дунё лингвистик жараёнининг социолингвистик тадқиқотлар объектн бўлмиш томонлари илмий техника ривожланишининг энг кучли таъсирига учрайди, яъни дунё тиллари ижтимоий функцияларининг нотекис ривожланиш жараёнлари, терминологик системаларнинг пайдо бўлиши, уларнинг узлуксиз дифференциациясининг ўсиши, ҳудудий диалектларнинг "майдалашуви", тиллар(айниқса ривожланган тиллар)нинг ижтимоий-касбий дифференциациясининг тезлашуви, мафкурафий концепциялар таъсирининг кучайиши (айниқса; лексик-семантик ва стилистик системаларга) ва ҳоказо.

Тил ва маданият, миллий тил ва миллий маданият ўзаро чамбарчас боғянгандир.

Маданият атамасини биз кенг маънода қўллаймиз, яъни моддий ва маънавий маданиятни кўзда тутамиз. Биринчиси, моддий. ишлаб чиқариш, истеъмол, хўжалик соҳалари маданиятини ўз ичига олса, иккинчиси эса фан, маориф, санъат, бадиий адабиёт ва бошқа барча соҳаларни қамрайди.

Тил-маданият муносабатини шакл ва мазмун ўртасидаги муносабатларга келтириш тўғри бўлмайди. Тил - кўп йўналишли

' Ельмслев Л.. Метод структурного анализа в лингвистике. В кн. В.А. Звегинцев История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч II М. 1965, стр. 106

190

ҳодиса. Ўзининг ижтимоий ва моддий табиатига кўра моддий ва маънавий маданиятнинг барча соҳалари, барча таркибий қисмларининг мазмуни ҳамда бошқа томонларини бевосита ёки билвосита акс эттиради, ифодалайди. Тил - маданият яратиш, ижод қилишнинг энг асосий воситаларидан биридир. У маданиятга эришиш, уни тушуниш, унинг соҳаларида мулоқот қилиш, унинг ривожини олдиндан айтиб бериш воситасидир. Маданият тил ривожланишига таъсир қилса ҳам, у тил ички ривожланишининг асосий воситаси ва қуроли эмас. Ўзининг универсаллиги ва табиатига кўра тил маданият билан ўзаро солиштириладиган ҳодисалар эмас. Тил ва маданиятни яратувчи ва ривожлантирувчи ижодкор куч халқ ва жамиятдир; Шундай қилиб, тил ҳам, маданият ҳам бир-бирига нисбатан. ижод қилувчи субъект ролини ўйнамайди. Улар орасидаги муносабат объект ва субъект ўртасидаги муносабат ҳам эмас.

Миллий маданиятлар яқинлашуви ва қўшилишига асосан ташқи ижтимоий факторлар таъсир кўрсатади. Шунинг учун баъзи ижтимоий"шароитларда маданиятларнинг ўзаро яқинлашиши ва қўшилишини кузатиш мумкин. Бу маънода миллий тиллар миллий маданиятдан ажралиб туради. Барча ижтимоий ҳодисалар ичида тил системаси энг ёпиқ ҳисобланади ва ўта ўзига хос хусусиятларга ҳамда

мураккаб структурага эга. Шунга кўра, тилларнинг бир-бирига қўшилишига асосан тилнинг ички қонуниятлари қаршилик кўрсатади.

19!

5.Тил ва тафаккур муносабати. Менталингвистика .

Шу . кунга қаҳар тилни абстракт моҳият сифатида ўрганиш системавий структур тилшуносликнинг бош тамойили бўлиб қелди, Натижада тил ва нутқ моҳият ва ҳодиса, имконият ва воқелик каби диалектик категориялар асосида ўзаро фарқланди. Тилни иккинчи ҳаражали, ўткинчи, чегара белгиларидан соқит қилган ҳолда соддалик, изчиллик, зиддиятга йўл қўймаслик тамойили асосида ўрганишга имконият яратилди. Утган асрнинг 80-йилларидан бошлаб илмий тадқиқотлар парадигмаси ўзгарди. Агар илгари фундаментал фанлар назарий ғояларни илгари сурган ҳолда, бу ғоялар аста-секин муаяйн технологияларга мувофиқ равишда ҳаётга жорий қилинган бўлса, яъни «назариядан амалиётга» тамойили устуворлик қилган бўлса, ҳозирги кунда кўп ҳолларда унинг акси кўзга ташланмоқда: у ёки бу технологиянинг тараққиётига эҳтиёж назарий тадқиқотлар йўнадишини белгиламоқда. В.И.Герасимов ва В.Цртровларнинг таъкидлашларича, агар лингвистика бу янги шароитга тайёр бўлмаса, тил коммуникациясининг бугунги кундаги муҳим муаммоларини ўрганишда ўзининг обрўсини йўқотиши мумкин.

Бугунги кунда коммуникация жараёнида тилни сўзлашувчиларнинг тил ҳақидаги амалий билимисиз, уни эътиборга олмаган ҳолда тўғри ва тўлиқ ўрганиб бўлмаслиги аниқ бўлиб қолди. Структур тилшуносликнинг отаси ҳисобланган Ф.де Соссюр ҳам тилшуносликни тилнинг қайси жиҳатдан ўрганилишига кўра ички ва ташқи лингвистиканинг ўзаро ҳамкорлигини таъкидлаган эди.

192

Ҳозирги кунда бу икки лингвистиканинг ўзаро муносабатига катта эътибор қаратилмоқда. Тилнинг ички тўғрилишини ўрганиш билан бирга, тил эгасининг коммуникация жараёнидаги роли, оламнинг лингвистик қиёфаси каби масалалар лингвистик тадқиқот доирасига тортилмоқда. Сунъий интеллект назарияси тараққиётнинг ҳозирги даврида мантиқ, лингвистика, психология ва герменевтика сингари ташқи томондан ундан узоқроқ бўлиб кўринган фалсафий йўналиш натижаларидан ҳам кенг фойдаланилмоқда, Утган асрнинг 80-йилларидан бошлаб тилшунослик ҳам когнитив фанлар концепсуал базаси бўлган когнитив фан ўзининг катта бурилиши даврига кўтарилди. Натижада янги назарий манбаларни қидириш эҳтиёжи вужудга кела бошлади. Бугунги кунда когнитив фанлар олға сурган борлиқни ментал гавдалантириш ғояси билан герменевтика ғоялари кўп жиҳатдан

уйгунлашмоқда. Хусусан, борлиқдаги моддий ва рухий олам ўртасига қатъий чегара қўйишга танқидий муносабатда бўлиб, бизнинг сезги аъзоларимизга берилган борлиқ узвлари ментал, яъни фикрий ҳосила (ментал концепт) эканлиги эътироф этиш ғоялари орқали умумийликни ҳосил қиладилар.

Кўринадики, феноменология ва герменевтика ғоялари бугунги кунда оламни лингвистик билиш ғоясини тарғиб қилаётган ва ривожлантираётган синтактик семантиканинг таркибий қисми бўлган синтактик прагматика учун назарий таянч нуқталар бўлиб хизмат қилмоқда.

. Когнитив фанларнинг марказий тушунчаси борлиқни ментал гавдалантиришдир ёки тил менталлигидир.

Тил менталлиги деганда, объектив олам қисмлари ва унинг тил тасаввурлари ўртасидаги муносабат тушунилади.

193

Борлиқнинг тил тасаввури деганда эса, борлиқнинг тил орқали онгда акс этиши, тил тафаккури тушунилади.

Тилга менталистик нуқтаи назардан қаралганда, тил орқали борлиқ акс эттирилади, тасаввур қилинади деган ғоя илгари сурилади. Оламни акс эттириш ёки тасаввур қилиш чўққилар тамойиллигага асосланади. Уларнинг фикрича, оламни акс эттириш унинг чўққиларини акс эттириш орқали амалга оширилади.

Бошқача қилиб айтганда, акс эттиришга бир бутун олам эмас, балки, фақат уни чўққилари берилади. Яъни сўзловчи томонидан оламнинг энг муҳим, релевант белгиси сифатида кўринган қисмлари тасаввур қилинади,

Тил менталлиги назариясига кўра борлиқ ёки олам атамаси остида инсонни қуршаб турган оламгина эмас, балки инсон томонидан яратилган, яъни инсоннинг ички фаолияти ва унинг ҳолати олами ҳам тушунилади.

Тил менталлиги ҳозирги кунда синтактик семантиканинг таянч тушунчаси бўлган фреймлар билан узвий боғлиқдир. Шу билан биргаликда, лексик майдон назарияси билан фреймлар семантикаси ўртасида ҳам муайян боғлиқлик ва ўзига хослик мавжуд.

Фрейм - бу қуйма (стереотип) вазиятларни гавдалантиришнинг бир усули саналади. Масалан: *хона тасвири, тўй тасвири* ва бошқалар, *Онд, ака, ука, сингил, амма, хола: душинба, сешанба,*

чоршанба, , пайшанба, нйнушта, тушлик, кечцурунлик; саҳар, эрталаб, туш, рҳғиом, кечцурун каби сўзлар онгингизда маълум гуруҳҳарни ташқил қилади. Уларнинг ҳар бирини бир бутун сифатида ўрганиш қудайроқ ҳисобланади. Чунки ҳар бир гуруҳ олам ҳақидаги билимларимизнинг маълум харажадаги схематизациясининг лексик вакиллари саналади.

194

Ҳар бир гуруҳга мансуб муайян аъзонинг маъносини билиш учун энг аввало, уларнинг барчаси ниманй бйлдиришй ҳақида билимга эга бўлишимйз талаб этилади, Ҳар кайси гуруҳга мансуб бўлган лексеманинг маъноси остида етган билимга'ҳар бир 1уруҳни бир бутун моҳият сифатида қараш орқали эришилади:

6. Тилшуносликнинг неврологим билан муносабати. Нейролингвистика

Тилшунослик тиббиётнинг неврология фани билан ҳам 1 узвий боғланган. Кейинги йилларда психология, неврология ва 1 тилшунослик фанлари оралиғида нейролингвистика номи билан 1 юритилувчи янги фан тармоғи вужудга кёлди.

Бу фан нутқий фаолият бош миянинг маҳсули эканлиги, мия касалланишининг ггутқий фаолиятга таъсири масалаларини | ўргаиади. Содда қилиб айтганда нейролингвистиканинг ўрганиш| объекти афазиядир.

Мия нутқ зонасининг зарарланиши ва бунинг натижасида нутқий фаолиятнинг бузилиши масаласи бобокалонларимиз Ибн Сино, Беруний асарларида қайд этилган ва бу касални даволашга эътибор берган бўлсалар ҳам, лекин у алоҳида фан тармоғи сифатида шакллана олмади.

Мия зарарланишининг нутққа таъсири муаммоси изчил равишда XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўрганилди.

Нейропсихология ва у билан узвий боғлиқ бўлган нейролингвистика махсус фан сифатида яқиндагина - ўтган асрнинг етмишинчи йилларида шаклланди. Бу фаннинг вужудга келишида А.А.Леонтьев, А.Р.Лурия, Э.С.Бейн, Р.М.Боскис,

195

Е.Н.Венарская, О.С.Виноградова, НА.Эйслер сингари олимларнинг хизматлари каттадир.

Нейролингвистика фани тўғрисида батафсил маълумот берувчи китоб А.Р.Луриянинг "Нейролингвистиканинг асосий муаммолари" номли асари ҳисобланади.¹

Нутқий ахборот бериш жараёни, яъни кишиларнинг ўзаро нутқ ёрдамида бир-бирига ахборот бериш ва бир-биридан ахборот қабул қилиш жараёни бир қанча фанларнинг ўрганиш объекти саналади. Хусусан, бу жараён тилшунослик ва психология фанлари томонидан чуқур ўрганилган.

Тилшунослик кишиларнинг асосий алоқа воситаси бўлган тил ва унинг бевосита алоқа-аралашув жараёнида воқеаларнинг нутқни ажратган ҳолда, ички тузилиш, тузилиш бирликлари, бу тузилиш бирлиюгарининг нутқий жараёнда турли-туман воқеалари, "ички тузилиш"дан "ташқи тузилиш"га ўтишнинг асосий босқичлари ва юқоридаги икки тузилишнинг ўзаро муносабатлари каби қатор масалаларни атрофлича ўрганди.

Инсон борлиқни онгида акс эттиради. Акс эттириш сезги ёрдамида амалга оширилади, Сезги органлари эса ташқи олам ҳақида муайян ахборотларни миёга узатади. Миё эса бу ахборотларни умумлаштиради. Кўринадик, объектив оламни акс эттириш жараёни марказий нерв системаси, бош миё орқали юзага чиқади.

Нерв системаси одатда икки гуруҳдаги нерв системаларини ўз ичига олади:

1) марказий нерв системаси ва 2) чегара нерв системаси. Борлиқ ҳақида ахборот берувчи нутқ ва уни тушуниш чегара нерв системалари марказга қараб йўналиши

'ЛурияА.Р. Основне проблемы нейролингвистики. МГУ. 1975.

196

орқали амалга оширилади. Чегара нерв системалари марказий нерв системаларига объектив борлиқдаги нарс ва ҳодисаларнинг муайян белгилари ҳақидаги маълумотни беради. Шунинг учун ҳам чегара нерв системасига алоқадор аъзоларни таҳлил қилувчилар (анализаторлар) деб юритилади. Улар кўриш, эшитиш, таъм-маза аъзолари санйлади. Ҳар бир анализаторда икки турдаги нерв системаси ажратилади.

1) ахборотни мазкур сезги органидан бош миё пардасига элтувчи структура;

2) борлиқ предметларига йўналтирувчи' 'структура(миёнинг билиш зонаси). Учинчи сатҳ сифатида мураккаб анатомик Тузилишга эга бўлган тил пардаси зонаси ажратилади. Бу зонада миёнинг турли анализаторларидан келган белгилар комплекси бирлаштирилади ва натижада сезги ҳиссиётдан тил умумлашмасига ўтиш имконияти туғилади.

Лингвистика ва тиббиётнинг қўлга киритган янги-янги ютуқлари нейролингвистиканинг текшириш ўсўлларини такомиллаштириб боради.

Ҳозирги кунда нейролингвистика психоллингвистика, нейропсихология, нейрофизиология, психоакустика, кибернетика каби оралиқ фанлар ғоялари ва методларидан озиқланмоқда. Шундай

килиб, нейролингвистика инсоннинг олами белгилаштириш табиатини комплекс равишда ўрганишнинг бир тармоғи сифатида ривожланиб бормоқда.

197

7. Тилшуносликнинг математика билан муносабати.

Математик лингвистика

Ҳар қандай фан математика билан чамбарчас боғлиқ /бўлгандагина юксак мақсадларга эриша олади. Тилшунослик /ҳам ундан мустасно эмас. Шунинг учун ҳам XX асрнинг I ўрталарига келиб, тилшуносликда бир қатор лингвистик тушунчаларни аниқдаштиришга бўлган эҳтиёжни қондириш мақсадида математик лингвистика номи билан юритилувчи алоҳида йўналиш майдонга келди.

Муайян математик аппаратлардан фойдаланиладиган

I лингвистик тадқиқот усули математик лингвистика деб юритилади

Ҳозирги кунда бу атама остида икки хил фан соҳаси тушунилмоқда. Биринчиси математиканинг бўлими бўлган математик лингвистика. Унинг текшириш методлари кўп жиҳатдан математик логик, айниқса, унинг алгоритм назарияси бўлимлари билан кўп жиҳатдан умумийликка эга.

Иккинчиси лингвистика йўналиши бўлган математик лингвистика математик усуллардан фойдаланган ҳолда олиб бориладиган ҳар қандай лингвистик тадқиқот методи тилшуносликда математик лингвистика деб юритилади.

Тилни математик йўл билан таснифлаш Ф.де Соссюрнинг тил ҳақидаги таълимотига тилга шу тил эгаларининг нутқий фаолиятида вазифа бажарувчи механизм сифатида қарашига асосланади.

Нутқий фаолият натижасида "тўғри матн" деб юритилувчи нутқий бирликлар кетма-кетлиги майдонга келади.

198

Бу нутқий бирликлар муайян қонуниятларга бўйсунди ва-уларнинг кўпчилиги математик тавсифга берилади.

Ҳапларни математик тавсифлаш усуллари ишлаб чиқиш ва ўрганиш математик лингвистиканинг асосий вазифалардан биридир. Бундай вазифа математик лингвистиканинг синтактик структурани тавсифлаш усуллари назарияси бўлими зиммасига тушади.

Ҳапнинг синтактик структурасини тавсифлаш учун икки хил усулдан фойдаланилади: ҳап таркибидан унинг алоҳида синтактик бирлик сифатида амал қиладиган иштирокчиларини ажратиш;

2) ҳап таркибидаги сўзларнинг тобеланиш муносабатини тавсифлаш. Масалан, *Учувчилар*

мактабимю ботда ҳар хил- лгеванарни ўстирадгтар жумласи биринчи усулга кўра, аввало яхлит ҳолда муайян ишора билан белгиланади ва у тадрижий равишда иштирокчиларга бўлинади. Бундай усуллар Америка структур тилшунослигида кенг қўлланилди ва биринчиси "Бевосита иштирокчилар грамматикаси", иккинчиси эса "Тобелилик грал^матикаси" номи билан юритшши. Уларнинг ҳаммаси трансформацион грамматиканинг турли кўринишлари саналади.

Математик лингвистиканинг яна бир тармоғи формал грамматика назариясидир. Бу грамматика ҳам машҳур Америка тилшуноси, трансформацион грамматика асосчиси Н.Хомский номи билан боғлиқдир. Формал грамматика алоҳида матнларни эмас, балки бир қанча тўғри матнларни ва қонуниятларни тавсифлаш усулларини ўрганади. Бу қонуниятлар формал грамматиканинг абстракт символлари орқали белгиланади. Шу асосда "тугдириш грамматикаси" ё'ки "генератив лингвистика" майдонга келди. Булардая ташқари, тилшуносликда инвариантлилик назарияси ҳам математика таъсирида вужудга

199

I

келган.;Математикада инвариант атамаси орқали ўзгарувчан сонлар остидағи ўзгармас, „ барқарор миқдор тушунчаси англашилади. Шунингдек, тилшуносликда кенг қўлланилаётган статистик методлар ҳам .математика фанининг таъсири натижасида майдонга келган.

200

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Апресян Ю.Д. Идеи и методм современной структурной лингвистики. -М., 1966.
 2. Аристотель. Сочинения. Т.2. М., 1978.
 3. Арутюнова Н.Д. О минимальной единице грамматической системн. - Единицм разньк уровней грамматического строя язнка и их взаимодействия. М., ! 961.
 4. Балли Ш. Обвдая лингвистика и вопросн французкого язъжа. М., 1955.
 5. Бархухаров Л.С. Истоки, принципд и методология порождающей грамматики. - В.кн.: «Проблемм порождакмней грамматики» . М., 1976.
 6. Баранникова Л.И. Основм сведения о язмке. М., 1982.
 7. Баскаков Н. А. О границах словообразования и словоизменения в тюркских язмках.— «Советская тюркология», 1986, №2.
 8. Баскаков Н.А., Содиков А.С., Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. Тошкент, 1979.
 9. Бегматов Э, Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент, 1985.
 10. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974.
 11. Березин Ф.М. История лингвистических учений. -М., 1975- ,
 12. БлумфилдЛ. Язнк. М.,1968. .-, л
 13. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избраннме трудыг по обидёму язнкознанию. Т. 1. М., 1963.
 14. Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тиллари қиёсий грамматикаеи, Тошкент, 1973.
- 201
15. Васильев Л.М. Современная лингвистическая семантика. М., 1990.
 16. Виноградов В.В. Русский язъж. -М., 1972.
 17. Гак В.Г. Теоритическая грамматика французкого язъжа / /Морфология. М., 1979.
 18. Гак Г.К. К проблеме синтаксической семантики // Инвариантнме синтаксические значения и структура предложения. -М., 1969.
 19. Галькина-Федорук Е.М. Слова и понятие в свете ученне классиков.// Вестник МГУ, 1951, №9.
 20. Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. М., 1959.
 21. Головина Э.Д. К типологии язнковой вариантности. <<ВЯ>>. 1983, №2.
 22. Горский Д.П. Роль язъжа в познании.// Ммшление и язъж.- М., 1957.

23. Дегтеров В.И. Основы общей грамматики. Ростов на-Дону, 1973.
24. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М., 1982.
25. Звегинцев В.А. Семасиология. М., 1957.
26. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. МГУ, 1973.
27. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Ч.П. -М., 1960.
28. Исканхорова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув. Тошкент, 2007.
29. Калинин А.В. Лексика русского языка. - М., 1977

202

30. Кацнельсон С.Д. Порождающая грамматика и принцип деривации. -Сб. «Проблемы языкознания», -М, 1967.

31. Киров Е.Ф. Теоретические проблемы моделирования языка. КазГУ, 1989.
32. Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. М., 1979.
33. Курилович Е. Понятие изоморфизма - Очерки по лингвистике, М., 1962.
34. Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
35. Литературная норма и вариантность. М., 1981.
36. Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание. М., 1976.
37. Лурия А.Р. Язык и сознание. - М.: МГУ, 1979: 38. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг

назарий грамматикаси. Синтаксис. Тошкент, 1995.

39. Милославский П. Г. Морфологические категории современного русского языка. М., 1981.

40. Мирзакулов Т. Ўзбек тили морфемикасининг асосий аспекти ва уларнинг муносабатлари. Хўжанд, 1997

41. Набиева Д. Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик-хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши. Тошкент, 2005.

42. Нейматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. Тошкент, 1993.

43. Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент, 1995.

44. Новиков Л.А. Семантика русского языка М., 1982.

203

45. Щур Г.С. О морфосемантических функционально-инвариантных группах и категориях // Вопр, лингвистики. Томск., 1970.- С.3-10.

46. Ўзбек тили лексикологияси. -Тошкент, 1981.

47. Ҳозирга ўзбек адабий тили. -Тошкент, 1980. 78. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларнинг
изоҳд
луғати. -Тошкент, 2002.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ.....	3
ТИЛНИНГ ИЧКИ ТУЗИЛИШИ	
1. Система ҳақида маълумот.....	5
Тилнинг моқияти. Унинг система эканлиги.....	9
3. Тилнинг белгилар системаси эканлиги " "	
3.1. Лингвистик белги ҳақида.....	13
3.2. Лингвистик белги тузилиши.....	19
4. Тил структурасийинг иераржик тузилиши	
4.1. Тил ва нутқ.....	23
4.2. Тил сатҳлари ва сатҳларга ажратиш тамойилларн.....	29
5. Лингвистик birlikлар ўртасидаги муносабатлар	
5.1. Бир сатҳга мансуб бўлган birlikлар муносабати.....	39
5.2. Турли сатҳга мансуб бўлган birlikлар муносабати.....	44
5.3. Зидланиш ва унинг турлари.....	45
5.4. Тил сатҳлари ўртасидати Гйзоморфлик.....	50
6. Фонологик сатҳ	
6.1. Фонологий ва унинг бирлиги.....	53
6.2. Фонологик нМа йШлар.....	55
7. Морфемик сатҳ	
7.1. Морфема ҳақида тушўнча.....	65
7.2. МорфемйнинГтурлйри.....	70
Н. Сўз ясалиши.....	72
207	
9. Лексик сатҳ	
9.1. Лексема ва сўз.....	7 ^с
9.2. Лексик маъно ва унинг тузилиши.....	80
9.3. Лексик-семантик гуруҳ.....	89
9.4. Лингвистикада майдон иазариясн.....	94
10. Морфологик сатҳ	

10.1. Сўз ҳақидаги назариялар.....	100
10.2. Сўзларни туркумларга ажратиш тамойиллари.....	102

11. Синтактик сатҳ

11.1. Гап ва унинг белгилари.....	106
11.2. Ган бўлаклари иерархияси.....	III
11.3. Гапда шакл ва мазмун.....	114

ТИЛШУНОСЛИК МЕТОДЛАРИ

1. Билиш усуллари ва тилшунослик методлари	119
2. Тилии ўрганиш методологияси ва методлари.....	125
3. Тавсифий метод.....	127
4. Қиёсийтарихий метод.....	128
5. Структур метод ва унинг иўналишлари.....	129
5.1. Глоссематика.....	132
5.2.Функционал лингвистика. Прага структурализми.....	136
5.3. Америка.структурализми.....	141
6. Дескриптив лингвистиканинг таҳлил методлари	
6.1. Дистрибутив таҳлил методи.....	152
6.2. Бевосита иштирокчилар методи.....	159
6.3. Трансформация методи.....	164
7.нъанавий ва систем тилшунослик муносабати масалалари.....	171
208	

ЛИНГВИСТИКАНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН МУНОСАБАТИ

1. Тилшуносликнинг адабиёт билан муносабати. Лингвоноэтика.....	178
2.Тилшуносликнинг психология билан муносабати. Психоллингвистика.....	180
3.Тилшуносликнинг'этнография билан муносабати. Этнолингвистика.....	186
4.Тилшуносликнинг социология билан муносабати. Социоллингвистика.....	189
5. Тил ва тафаккур муносабати. . Менталингвистика.....	192
6.Тилшуносликнинг неврология билан муносабати. Нейролингвистика.....	95
7. Тилшуносликнинг математика билан муносабати. Математик лингвистика	198
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	201

А.Нурмонов, Ш.Исканҳарова

Умумий тилшунослик

Мухаррир: Ҳ.Жўраев Тех.муҳаррир: И.Зокиров Мусаҳҳиҳ: Д.Ғаниева

Бичими: 84x1081/16- Босишга рухсат этилди: 03.09.2007. 14 б.т. Буюртма рақами: 37. 500 нусха.

Келишилган нархда.

Андижон давлат унтерситети босмахонаси. Лндижон шаҳар, Университет кўчаси - 129.